

ISSN (Print)2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

BULLETIN
of L.N. GUMILYOV
EURASIAN NATIONAL
UNIVERSITY

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series

Серия **ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ.**
ТЮРКОЛОГИЯ

№ 3 (128)/2019

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2019
Nur-Sultan, 2019
Нур-Султан, 2019

Бас редакторы: **Нургазина Р.А.**

с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Нечаева Е.Л.**, с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Бас редактордың орынбасары **Ахметжанова Л.К.**, т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан (саяси ғылымдар)

Редакция алқасы

- Абжаппарова Б.Ж.** т.ғ.д., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Авдеева О.А. с.ғ.д., доцент, Лойола университеті, Чикаго, АҚШ (саяси ғылымдар)
Азмуханова А.М. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Әбдуалиұлы Б. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)
Әлібекұлы А. ф.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Әлиева С.К. т.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Барсуков А.М. с.ғ.к., доцент, Сібір басқару институты, ХШЖМҚРА филиалы (саяси ғылымдар)
Бирюков С.В. с.ғ.д., проф., Кемерово мемлекеттік университеті, Кемерово, Ресей (саяси ғылымдар)
Габдулина Б.А. т.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Дәркенов К.Г. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Дүйсембекова М.К. с.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдыбалина А.С. PhD, доцент, Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Жолдасбекова А.Н. с.ғ.к., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Зимони Иштван проф., Сегед университеті, Сегед, Венгрия (түркітану)
Ибраев Ш. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Ирфан Шахзад PhD, Саяси зерттеулер институты, Исламабад, Пәкістан (халықаралық қатынастар)
Каиржанов А.К. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Кайыркен Т.З. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (шығыстану)
Кожирова С.Б. с.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Конқобаев К. ф.ғ.к., проф., Түркі академиясы халықаралық ұйымы, Нұр-Сұлтан (түркітану)
Копежанова Д.Е. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Ланко Д. А. с.ғ.к., доцент, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей (саяси ғылымдар)
Ласлу Марац PhD, проф., Амстердам университеті, Амстердам, Нидерланды (халықаралық қатынастар)
Мандана Тишеяр PhD, Алламе Табатабаи университеті, Тегеран, Иран (халықаралық қатынастар)
Невская И.А. ф.ғ.к., проф., Гете атындағы университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (түркітану)
Нұрбаев Ж.Е. т.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Оспанова А.Н. PhD, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Пунит Гаур PhD, проф., Нью-Дели университеті, Нью-Дели, Индия (аймақтану)
Пауло Ботта PhD, проф., Ла-Плата ұлттық университеті, Ла-Плата, Аргентина (саяси ғылымдар)
Рыстина И.С. PhD, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (саяси ғылымдар)
Сейит Али Авджу PhD, Ыылдырыма Бөзигит университеті, Анкара, Түркия (аймақтану)
Сомжүрек Б.Ж. т.ғ.к., доцент, Astana International University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (халықаралық қатынастар)
Тәштемханова Р.М. т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (аймақтану)
Шаймердинова Н.Г. ф.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан, Қазақстан (түркітану)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан к., Сәтпаев к-сі, 2, 307 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Ә.С. Жұматаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: ҚР БҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМК

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген. 25.05.18 ж. № 17125-Ж -тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет. Тиражы: 25 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан к., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (ішкі 31-432)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief: **Roza Nurtazina**

Doctor of Political Sciences, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Yelena Nechayeva**, Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)

Deputy Editor-in-Chief: **Leila Akhmetzhanova**, Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)

Editorial board

Bekzhan Abdualiuly	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Bibikhadisha Abzhapparova	Doctor of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Aiman Azmukhanova	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Akzhigit Alibekuly	Can. of Philology, Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Saule Aliyeva	Can. of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Ol'ga Avdeeva	Doctor of Political Sci., Assoc.Prof., Loyola University, Chicago, USA (political science)
Aleksandr Barsukov	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., Siberian Institute of Management, Branch of RANEP, Russia (political science)
Sergey Biryukov	Doctor of Political Sci., Prof., Kemerovo State University, Kemerovo, Russia (political science)
Bagysh Gabdulina	Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Kurmangali Darkenov	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Maira Dyussebekova	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Shakir Ibrayev	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Irfan Shahzad	PhD, Institute for Political Studies, Islamabad, Pakistan (international relations)
Abai Kairzhanov	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Tursynkhan Kaiyrken	Doctor of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (oriental studies)
Kadyraly Konkobayev	Can. of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Svetlana Kozhirova	Doctor of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Danagul Kopezhanova	PhD, Assoc. Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Dmitrij Lanko	Can. of Political Sci., Assoc.Prof., St Peterburg Universiy, Saint Petersburg, Russia (political science)
Laszlo Maracz	PhD, Prof. Amsterdam University, Amsterdam, Netherlands (international relations)
Mandana Tisheyar	PhD, Allameh Tabataba'i University, Tehran, Iran (international relations)
Irina Nevskaya	PhD, Goethe University, Germany, Frankfurt am Main (turkology)
Zhaslan Nurbayev	Can. of Historical Sci., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Aigerim Ospanova	PhD, Assoc.Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Punit Gaur	PhD, Prof. University of New Delhi, New Delhi, India (regional studies)
Paulo Botta	PhD, Prof., National University of La Plata, La Plata, Argentina (political science)
Indira Rystina	PhD, L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Seyit Ali Avcu	PhD, Yildirim Beyazit University, Ankara Turkey (regional studies)
Baubek Somzhurek	Can. of Historical Sci., Assoc.Prof., Astana International University, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Raihan Tashtemkhanova	Doctor of Historical Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (regional studies)
Nurila Shaymerdinova	Doctor of Philology, Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (turkology)
Akbota Zholdasbekova	Can. of Political Sci., Prof., L.N.Gumilyov ENU, Nur-Sultan, Kazakhstan (international relations)
Alua Zholdybalina	PhD, Assoc.Prof., Kazakhstan Institute for Strategic Studies, Nur-Sultan, Kazakhstan (political science)
Zimonyi Istvan	Prof., University of Szeged, Szeged, Hungary (turkology)

Editorial address: 2, Satpayev str., of. 307, Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008.

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-432). E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Responsible secretary, computer layout: Aliya Zhumatayeva

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan. Registration certificate No. 17125-Ж from 25.05.2018

Periodicity: 4 times a year. Circulation: 25 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-432)

Главный редактор: **Нуртазина Р.А.**

д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит. науки)
Зам. главного редактора: **Нечаева Е.Л.**, к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(полит. науки)
Зам. главного редактора: **Ахметжанова Л.К.**, к.ист.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан,
Казахстан (полит. науки)

Редакционная коллегия

Абдуалиулы Б. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)
Абжаппарова Б.Ж. д.ист.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Авдеева О. А. д.полит.н., доцент, университет Лойола, Чикаго, США (полит.науки)
Азмуханова А.М. к.ист.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международные отношения)
Алибекулы А. к.ф.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Алиева С.К. к.ист.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международ.отношения)
Барсуков А. М. к.полит.н., доцент, Сибирский институт управления – филиал РАНХиГС, Новосибирск, Россия (политические науки)
Бирюков С.В. д.полит.н., проф., Кемеровский государственный университет, Кемерово, Россия (полит. науки)
Габдулина Б.А. к.ист.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Даркенов К.Г. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Дюсембекова М.К. к.полит.н., доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Жолдыбалина А.С. PhD, доцент, Казахстанский институт стратегических исследований, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Жолдасбекова А.Н. к.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (международ. отношения)
Зимони Иштван проф., Сегедский университет, Сегед, Венгрия (тюркология)
Ибраев Ш. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Ирфан Шахзад PhD, Институт политических исследований, Исламабад, Пакистан (международ. отношения)
Каиржанов А.К. д.ф.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Кайыркен Т.З. д.ист.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (востоковедение)
Кожирова С.Б. д.полит.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Конкобаев К. к.ф.н., проф., Международная Тюркская академия, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)
Копежанова Д.Е. PhD, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Ланко Д. А. к.полит.н., доцент, Санкт-Петербургский гос.университет, Санкт-Петербург, Россия (полит.науки)
Ласлу Марац PhD, проф., Амстердамский университет, Амстердам, Нидерланды (международ. отношения)
Мандана Тишеяр PhD, Университет Алламе Табатабаи, Тегеран, Иран (международ. отношения)
Невская И.А. PhD, Гете Университет, Франкфурт-на-Майне, Германия (тюркология)
Нурбаев Ж.Е. к.и.н., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Оспанова А.Н. PhD, доцент, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Пунит Гаур PhD, проф., университет Нью-Дели, Нью-Дели, Индия (регионоведение)
Пауло Ботта PhD, проф., национальный университет Ла-Платы, Ла-Плата, Аргентина (полит.науки)
Рыстина И.С. PhD, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (полит.науки)
Сейит Али Авджу PhD, университет Йылдырыма Безыта, Турция (регионоведение)
Сомжурек Б.Ж. к.ист.н., доцент, Astana International University, Нур-Султан, Казахстан (международ. отношения)
Таштемханова Р.М. д.ист.н., проф. (Казахстан), ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (регионоведение)
Шаймердинова Н.Г. д.ф.н., проф. (Казахстан), ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан (тюркология)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 307

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-432)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь, компьютерная верстка: А.С. Жуматаева

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.

Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ

Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК

Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан

Регистрационное свидетельство № 17125-Ж от 25.05.18 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 25 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-432)

МАЗМҰНЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР

<i>Әбдраманов О.М., Бекмурат А., Есдаулетова А.М.</i> Қай кезде экономикалық санкциялар тиімді болмақ?	11
<i>Болысбек М.Ә., Бюлегенова Б.Б.</i> Қазақстан Республикасында сайлау жүйесінің қалыптасуы мен даму мәселелері	18
<i>Дюсембекова М.К., Ибраев Е.Е.</i> Әлемдік тәжірибедегі мемлекет пен діннің арақатынасы	26
<i>Жұмағұлов Е.Т., Көпежанова Д.Е.</i> Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасуының саяси-құқықтық негіздерін талдау	32
<i>Күрпебаева Г.К.</i> Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы «араб көктемін» концептуалды талдау	40
<i>Ланко Д.А., Ланцова И.С.</i> Корея Республикасының еуразиялық саясаты	50
<i>Майгельдинов К.У., Нечаева Е.Л.</i> Орталық Азиядағы Қытай мүдделерінің контекстіндегі АҚШ пен Қытайдың геосаяси қақтығысы	58
<i>Нұртазина Р.А., Серікжанова А.Т.</i> Қазақстан Республикасындағы саяси қатысудың әлеуметтік-мәдени аспектілері	66
<i>Райымбекова А.А.</i> Халықаралық қақтығыстарды реттеу үрдісіндегі медиаторлық институты	74

АЙМАҚТАНУ

<i>Кариева Н.А.</i> XIX ғасырдағы экспедицияларда Орта Азия территориясындағы географиялық іздестіру мәселесі (ресейлік зерттеулер мысалында)	82
---	----

ТҮРКІТАНУ

<i>Адилов М.Е.</i> Сөз мәнін талдай отырып, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді оқытудың жолдары	95
<i>Ахметова Ж.Н.</i> Қазақ және түрік әйелдерінің ұлттық киімдерін салыстыра зерттеу	103
<i>Жиембаева Г.Т., Сайын Ж.</i> Тува түркілерінің фольклорындағы қаһармандық эпостар және оның ерекшеліктері	110
<i>Жолдасбеков М.</i> Тарих деректері: қазақ жеріне депортацияланған түркі халықтары	116
<i>Каскарбаева Г.С.</i> Түркі мәдениетінің дамуы контекстіндегі Түркі әлемінің интеграциясы	125
<i>Шаймердинова Н.Г., Жиембай Б.С., Абдрасимова А.Е.</i> Қазақстандағы гагауз диаспорасы тілінің ерекшеліктері	132

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

<i>Abdramanov O. M., Bekmurat A., Esdauletova A.M.</i> When economic sanctions are likely to be effective?	11
<i>Bolysbek M.A., Bulegenova B.B.</i> Problems of formation and development of the electoral system in the Republic of Kazakhstan	18
<i>Dyussebekova M.K., Ibrayev E.E.</i> The interaction of state and religion in the world practice	26
<i>Zhumagulov E.T, Kopezhanova D.E.</i> Analysis of the political and legal foundations of the institution local government in the Republic of Kazakhstan	32
<i>Kurpebayeva G.K.</i> Conceptual analysis of the “Arab Spring” in Middle East and North Africa	40
<i>Lanko D.A., Lantsova I.S.</i> Eurasian Policy of the Republic of Korea	50
<i>Maigeldinov K.U., Nechayeva Ye.L.</i> The geopolitical confrontation of the United States and China in Afghanistan in the context of China’s interests in Central Asia	58
<i>Nurtazina R.A., Serikzhanova A.T.</i> Socio-cultural aspects of political participation in the Republic of Kazakhstan	66
<i>Raiymbekova A.A.</i> Institute of mediation in the settlement process of international conflicts	74

REGIONAL STUDIES

<i>Kariyeva N.A.</i> On the issue of geographical surveys in Central Asia on expeditions of the 19th century (on the example of Russian studies)	82
--	----

TURKOLOGY

<i>Adilov M. E.</i> Teaching of phraseological units and proverbs of the Kazakh language with the help of archaism evidences stored in them	95
<i>Akhmetova Zh.N.</i> Comparative analysis of Kazakh and Turkish women national clothing	103
<i>Zhiyembayeva G.T., Sayin Zh.</i> Heroic epics of folklore of Tuvan Turks and their features	110
<i>Zholdasbekov M.</i> Historical sources: Turkic peoples deported to Kazakhstan	116
<i>Kaskarbayeva G.S.</i> Integration of the Turkic world in the context of the development of Turkic culture	125
<i>Shaymerdinova N.G., Zhiyembay B.S., Abdrassimova A.E.</i> Features of the language of the Gagauz Diaspora living in Kazakhstan	132

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Әбдраманов О.М., Бекмурат А., Есдаулетова А.М.</i> Когда экономические санкции могут быть эффективными?	11
<i>Болысбек М.А., Бюлегенова Б.Б.</i> Проблемы формирования и развития избирательной системы в Республике Казахстан	18
<i>Дюсембекова М.К., Ибраев Е.Е.</i> Взаимодействие государства и религии в мировой практике	26
<i>Жумагулов Е.Т., Копежанова Д.Е.</i> Анализ политическо-правовых основ становления института местного самоуправления в Республике Казахстан	32
<i>Курпебаева Г.К.</i> Концептуальный анализ «арабской весны» в Северной Африке и на Ближнем Востоке	40
<i>Ланко Д.А., Ланцова И.С.</i> Евразийская политика Республики Корея	50
<i>Майгельдинов К.У., Нечаева Е.Л.</i> Геополитическое противостояние США и КНР в Афганистане в контексте интересов Китая в Центральной Азии	58
<i>Нуртазина Р.А., Серикжанова А.Т.</i> Социокультурные аспекты политического участия в Республике Казахстан	66
<i>Райымбекова А.А.</i> Институт посредничества в процессе урегулирования международных конфликтов	74

РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Кариева Н.А.</i> К вопросу географических изысканий на территории Средней Азии в экспедициях XIX века (на примере российских исследований)	82
---	----

ТЮРКОЛОГИЯ

<i>Адилов М.Е.</i> Способы изучения фразеологизмов, пословиц и поговорок казахского языка посредством анализа их значения	95
<i>Ахметова Ж.Н.</i> Сравнительный анализ казахской и турецкой женской национальной одежды	103
<i>Жиембаева Г. Т., Сайын Ж.</i> Героические эпосы фольклора тувинских тюрков и их особенности	110
<i>Жолдасбеков М.</i> Исторические источники: тюркские народы, депортированные в Казахстан	116
<i>Каскарбаева Г.С.</i> Интеграция тюркского мира в контексте развития тюркской культуры	125
<i>Шаймердинова Н.Г., Жиембай Б.С., Абдрасимова А.Е.</i> Особенности языка гагаузской диаспоры, проживающей в Казахстане	132

КОЛОНКА РЕДАКТОРА

Исследовательский кругозор и современная политическая наука

В современных условиях мировое сообщество оказалось перед глобальными вызовами экономического и политического контента государств. Скоростной динамизм современного мира сделали государственную практическую политику более зависимой от прикладной политологии, принятия политических и административных решений, прогноза рисков, конструирования стратегических целей и от мнения экспертного сообщества. Сегодня во всех государствах рациональные политические решения принимаются на основе научного знания и качественной аналитики. Полагаю, что сама политология не может развиваться в автономном режиме в отрыве от мировой политической науки, аналитики не просто отдельно изучают политику, но и во многом определяет ее.

Мировая практика доказывает, что сегодня политика сможет быть эффективной и креативной лишь в том случае, если ее интеллектуальная опора - политология - будет адекватна современным реалиям социально-политических процессов в обществе. Пока же казахстанская политическая наука отстает во многом.

Экспертам часто задают вопрос о том, в чем заключается отличие политики и политологии. Отметим, что политология и политика, казалось бы, две разные сферы профессиональной деятельности, сегодня составляют единое целое. Без базовых знаний основ политологии и аналитики невозможно стать успешным политиком и принимать управленческие решения.

Приведем два основных фактора.

Первый: в сфере политики многие руководители государственных структур открыто демонстрируют узость своего мышления, полагаясь только на опыт работы и интуицию, игнорируя мнение аналитиков, работа которых состоит в экспертизе проблем, мониторинге действий, выявлении рисков, прогнозировании и выработке рекомендаций.

Второй: в нашей республике многие политики имеют научные степени кандидата или доктора политических наук, это как визитная карточка, за которой нет определенных усилий для повышения институционального уровня развития отечественной политической науки. Новая волна молодых докторов PhD пока набирает опыт.

Отметим, что развитая система фундаментальной политической науки состоит из четырех базовых элементов.

Во-первых, академической среды, в которую входят университетское политологическое образование и теоретические исследования. Ее функция – постоянное генерирование, аккумуляция и ретрансляция политологических знаний в человеческий капитал.

Во-вторых, сети аналитических научных центров, осуществляющих мониторинг, оценку и прогнозирование политических процессов, а также выработку рекомендаций для политической власти.

В-третьих, открытой коммуникации политической власти с гражданским обществом благодаря социальным сетям.

В-четвертых, политических комментаторов, регулярно дающих оценку политическим событиям, и политтехнологов, обслуживающих участников политической жизни гражданского общества.

Какие действия будут эффективны для казахстанской политической науки в данных условиях? Задача нашего политологического сообщества состоит в том, чтобы системно анализируя внутренние и внешние социально-политические процессы, выявить

предстоящие угрозы и риски национальной безопасности нашего государства. В дальнейшем эти исследования могут стать основой для практических решений правительства. Справляется ли казахстанская политическая наука с данной задачей? На эти вопросы искали ответы делегаты Конгресса политологов на диалоговой площадке ЕНУ им. Л.Н.Гумилева весной 2019 года. Здесь особое внимание было уделено перспективам развития политической науки в Казахстане, участию страны во Всемирном конгрессе политологов, который пройдет в Лиссабоне в 2020 году.

В ходе дискуссий делегаты Конгресса политологов отметили, что, к сожалению, в Казахстане в силу ряда обстоятельств слабо и однобоко развита теоретическая направленность данной науки. Например, за десять лет, с 1999 по 2009 гг., количество защищенных диссертационных работ в Казахстане по политической науке составило 210, среди которых 50 докторских и 160 кандидатских работ. Основное количество исследований посвящено теме внутриполитических реформ, анализу политических процессов, институтов и технологий - 53 (25%), этнополитике – 31 (15%), национальной безопасности – 30 (14%).

Вместе с тем еще мало исследований, посвященных темам политической культуры, политической психологии, медиации, политического поведения, политического сознания, коммуникации между обществом и властью, вопросам религиозной ситуации в стране, проблемам в сферах социальной жизни гражданского общества, экологии и образования и т.д.

В целом, нужно признать, что с 2010-го по 2019-й год темы исследований докторов PhD довольно универсальны, работы носят описательный характер, нет глубокого исследовательского анализа. Причина этого кроется скорее всего в отсутствии отечественного координирующего научного центра по разработке актуальных направлений исследований в политической науке. Из этих факторов вытекает проблема низкого исследовательского кругозора, поэтому работы являются «вторичным» потребителем профессиональной информации. Не секрет также, что основная часть казахстанских политологов и исследователей не владеет иностранными языками, что делает их зависимыми от российского политологического пространства, являющегося своеобразным информационным посредником между нами и зарубежным сообществом политологов. Приведем небольшой сравнительный анализ характерных черт познавательной деятельности зарубежных и казахстанских политологов.

№	Познавательная деятельность зарубежных политологов	Познавательная деятельность отечественных политологов
1	Баланс между теоретическими и прикладными исследованиями за счет разработки фундаментальных исследований.	Превалирование прикладных исследований над теоретическими и фундаментальными.
2	Деятельность в рамках многочисленных политологических субдисциплин.	Отсутствие четкой субдисциплинарной дифференциации, отражающей базовые характеристики текущих политических процессов.
3	Активное междисциплинарное взаимодействие.	Основной акцент на интерпретации западных и российских моделей исследования.
4	Интенсивная экспериментальная деятельность по применению новых теоретико-методологических инструментов.	Превалирование универсализма в выборе исследовательских тем, описательность без глубокого анализа.

5	Четкая исследовательская специализация.	Слабая теоретико-методологическая база, отсутствие конкретной исследовательской специализации и оторванность от практики.
6	Отсутствие жестких идеологических рамок.	Наличие определенных идеологических ограничений.

Каких тем научных статей мы ждем в нашем научном журнале? Прежде всего исследовательских работ на междисциплинарном уровне политического знания с конкретным теоретико-методологическим инструментарием, таких как проблемы психологии политики, социологии политики, философии политики, теория политики, истории политических учений, истории международных отношений, мировой политики, геополитики, востоковедения, страноведения, тюркологии, внешней и внутренней политики Казахстана, соотношения психологических, правовых, философских и социальных направлений развития государства в контексте укрепления национальной безопасности страны.

Хочется также отметить, что политическая наука с исследовательским кругозором в современных условиях имеет социальное значение, которое помимо научных функций выполняет роль проводника либерального дискурса и коммуникации между политической властью и гражданским обществом.

*С уважением, главный редактор,
доктор политических наук,
профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Нуртазина Р.А.*

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР
POLITICAL SCIENCE
ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

IRSTI 11.25.19

O. M. Abdramanov, A. Bekmurat, A. M. Yesdauletova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
(E-mail: o.abdramanov@campus.unimib.it, aigerim.bekmurat@gmail.com,
esdauletova_am@enu.kz)

When economic sanctions are likely to be effective?

Abstract. The insane outcomes of past wars and other conflicts took place in 20th century made states to think on creating a mechanism to prevent potential threats in the world that breach international peace and security. For these purposes, the imposition of economic sanctions is seemed to be the most formidable and applicable tool in the system of international relations. Until the present, economic sanctions are deployed unilaterally and multilaterally by states and international organizations against different regimes and episodes. However, a past experience showed that economic sanctions are not always effective in restraining possible conflicts and deterring actions of rogue states. Moreover, the efficacy of economic sanctions has become mostly debated subject of international studies. In this paper, we will analyze the works of scholars and researchers on the application of the economic sanctions and attempt to determine the concrete and effective ways of deploying sanctions. These applications of sanctions are listed and collected in the paper and we give our recommendations.

Keywords: economic sanctions, smart sanctions, international institutions, the United States of America, rogue states, unilateral and multilateral sanctions.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-11-17>

Introduction. The peculiarity of economic and financial sanctions is that they affect the economic interests of both countries against which they are directed, as well as the initiators of sanctions, since they entail additional costs for their economies. Sanctions are often subject to harsh criticism from enterprises. The consequences of sanctions painfully affect the most vulnerable part of the population. In addition, economic sanctions cause fear, because armed conflicts are often anticipated. The effectiveness of sanctions is sometimes negligible compared with the costs and suffering associated with them. So, sanctions against Iraq have largely discredited economic sanctions in the eyes of public opinion, experts and politicians.

Although the states continue to use sanctions as an instrument of diplomatic coercion, the Iraq experience has shown the need to search for new directions of economic pressure of some states on others. These include the prohibition of access by individual countries, sectors of the economy, organizations and individuals to institutions or resources, in particular monetary and financial resources of western states.

Goals. The main goal of the article is to consider different type of economic sanction's episodes that were considered by different scholars and their findings. Every research found out that there are big differences in the effectiveness of economic sanctions depending their application by sender state; therefore, we have to find out when and in what situation exercise of economic sanctions will less violate human rights and compel the state to change their attitudes towards certain policies.

History: According to the history of economic sanctions it can be dated from the Ancient Greek times where Megarian Decree that was a set of economic sanctions levied upon Megara, and it can serve as a good example for the imposition of economic sanctions by ancient states [1]. A brief history of Megarian Decree is that three Athenian women had been kidnapped by the inhabitants of Megara after this Athenians as a reply excluded Megarian merchants from the marketplaces and harbors throughout the Athenian Empire making pressure on its economy. However, the usage of sanctions by states and international organizations has become more prevalent from the 20th century and until now. The imposition of economic sanctions is a debated subject of international relations for today. Since the beginning of 20th century the USA has become a leading actor on imposing sanctions on states and it can be seen from the list of sanctions offered by Peterson Institute for International Economics [2].

Economic sanctions have become the tool of coercion against the states that violate main human rights, breach the international law, destabilize the peace and order in the world and region etc. in the system of international relations. Woodrow Wilson in his speech in Indianapolis in 1919 said that "A nation that is boycotted is a nation that is in sight of surrender. Apply this economic, peaceful, silent, deadly remedy and there will be no need for force. It is a terrible remedy. It does not cost a life outside the nation boycotted but it brings a pressure upon the nation which, in my judgment, no modern nation could resist" mentioning the crucial role of economic sanctions in resolving global and regional issues. Nowadays these sanctions play a significant role in preventing the war and conflicts between states enabling a country to reprimand for unacceptable behavior of opposing state in the framework of international law. Although some experts argue that economic sanctions allow the violation of essential human rights in the targeted state and points out the little efficacy of economic sanctions on achieving the targeted goal. In this respect, data collected for the third edition of the book *Economic Sanctions Reconsidered* shows that about a one-third of all cases was successful in achieving their objectives [3, p. 45]. Moreover, the work of Daniel Wagner suggests that economic sanctions, imposed between 1945 and 2006, achieved it is stated policy objectives by thirty percent [4]. If it has not a big impact as assumed why states and organizations deploy economic sanctions and how these sanctions should be imposed? In this article, we will attempt to discuss these questions and give our recommendations.

Research methods. In this article we apply qualitative methods to analyze and collect the findings and conclusions of scholars and researchers in the economic sanctions' sphere. We will discuss and make conclusion regarding on the findings of scholars and suggest our recommendations depending on the efficacy of different sanction's episodes.

Recent sanction episodes with Russia on annexation of Crimea show us that the economic sanctions could not coerce Russia to surrender Crimea and change its strategic policies whereas comprehensive economic sanctions against the Democratic People's Republic of Korea by the involvement of the UN on nuclear threat to the international peace and security seem to give its results on coercion and deterring actions of the state. Treasury Secretary of the United States Mnuchin claims that Trump sanctions encouraged North Korea to come to negotiating table [5].

Moreover, Russia's nuclear power and its role in the United Nations Security Council as a permanent member challenge policy-makers to coerce the state by economic sanctions.

The different types of economic sanctions can be found in the literatures, books and research papers on this specific topic. We would like to give a brief explanation for the various

types of economic sanctions. “Targeted sanctions” and “smart sanctions” are the terms that can be used interchangeably in the same manner and meaning. Therefore, we use the terms targeted sanctions and smart sanctions in the same meaning avoiding the repetition of the words. The definition of targeted or smart sanctions can be explained by the targeted sanctions that imposed on leaders, political elites and main representatives of a government such as ministries and members of parliament. The targeted sanctions can be directed at the certain group of people in the form of arms embargoes that limit the supply of weapons for the military and political leader, travel bans and asset freezes. In this article we consider the smart sanctions excluding the selective sanctions. However, the difference between targeted and selective sanctions should be determined. Selective” sanctions, which are less broad than comprehensive embargoes, involve restrictions on particular products or financial flows [2]. “Targeted” sanctions focus on certain groups or individuals in the target country and aim to directly impact these groups. Another type of economic sanctions that we consider is threat sanctions [2]. The threat sanctions are meant to announce and declare publicly about the imposition of sanctions before applying these sanctions in action against certain states. These threat sanctions are meant to announce and declare publicly about the imposition of sanctions before applying these sanctions in action against certain states. It means that only announcement of economic sanctions against certain country can give its result, if this country believes that these economic sanctions may harm its economy and population. In that case, targeted country may change its policy preventing the imposition of sanctions by the sender state or international organization.

However, there are certain sanction episodes that explain why some states and international organizations deploy economic sanctions against some countries even they predict possible ineffective outcomes. One of the big reasons stated by Hufbauer (2008): “smart sanctions may satisfy the need in sender states to “do something,” they may slake humanitarian concerns, and they may serve to unify fraying coalitions and isolate a rogue regime”. Here, we think that this point is also true for general economic sanctions as well as for smart sanctions. Therefore, head of economic powers such as USA or economic unions such as EU may apply sanctions against the rogue states’ leaders, political elites and oligarchs. A good example of this can be smart sanctions applied by the USA against Russian political elites and close people to Putin. The USA, applying the smart sanctions, imposed ban on some Russian political representatives for the entrance in the USA and froze bank accounts in the USA and so on.

Sometimes these sanctions episodes might be symbolic or an attempt in representing strong disapproval of the state’s behavior. One of the empirical researches is done by Whang (2011) suggested that in the case of the United States of America, presidents tend to use these economic sanctions because it increases their reputation and gain public support [6]. Moreover, Whang (2011) claims that “even instrumentally ineffective, sanctions are an efficient way of displaying “do something” to the public in the midst of international conflict”; therefore, another main usage of economic sanctions can be elevation of the popularity of the incumbent leaders and in addition it is comparably costless. Therefore, it seems us that sometimes the leaders of certain countries apply economic sanctions to achieve public support or gain more votes before the election. A good example of this can be economic screws against Iran in July 2012 with isolating and penalizing Iran for its refusal to do international obligations related to its nuclear program before the presidential elections [7].

Another reason that can be the application of economic sanctions as an “international punishment” tool that suggested by Nossal (1989). Nossal (1989) argues that some countries may use economic sanctions in pursuing their goals and claims that in these episodes, economic sanctions will not achieve any change in behavior and policy issues [8]. However, from the perspective of imposing sanctions as a tool of punishment it will be effective and rational tool of diplomacy concluded Nossal (1989). Therefore, it should be noted that if the intention of sanctions is retributive

then it is likely to be effective on the ground of imposing harm on the target state.

We assume that imposition of economic sanctions with this kind of intentions is likely to decrease economic sanctions' efficacy in analyzing them in a broad term. Therefore, we think that such episodes as to "do something" cases, gaining public support or retributive reasons should be excluded from the works where researcher's attempt to discover real success of economic sanctions or should be considered properly stating their real intentions on the deployment of economic sanctions. We believe that in this case the success rate of economic sanctions is likely to increase when it is displayed by figures and statistics.

Other common reasons to deploy economic screws seem to be inclusion of deterrence, upholding of international norms, influencing behavior change and prevention of potential threat such as a leader, group or state and so on. These kinds of purposes should be the main strategic goal of whatever actor that orders economic sanctions in order to restore peace and security in the region and world.

Until today, the world has seen a lot of economic sanctions imposed by governments and multinational bodies trying to change the strategic decisions of nation-states and certain leaders that threaten international peace and security. Authors of the book *Economic Sanctions Reconsidered* analyzed about 170 economic sanction cases that took place until 2008. The meticulous analysis of the sanction cases represented that the success rate of economic sanctions varies depending on pursued policy goals. Episodes show that economic sanctions could be more effective on affecting modest or limited political changes such as releasing of political prisoners by 51 percent. It means that economic sanctions are likely to be effective is the follow attainable goals and modest political changes that can be acceptable to implement by the sanctioned state. On the other hand, certain political goals that require regime change and democratization, impairment of military potential and an altering its policies in a main direction were only successful by about 30 per cent. Therefore, pursuing big political changes requires much effort and serious considerations in its imposition on the targeted state. Another work suggests that threats on imposing economic sanctions are likely to be more successful than imposed ones [9]. Moreover, an empirical research of Bapat et al. suggests that threat sanctions will be successful in case that these sanctions are under the auspices of international institutes and crucial economic costs on the target states are expected [10]. It can be seen from the examples of economic sanctions that imposed by League of Nations against Yugoslavia and Greece that compelled them to withdraw from the territory of Albania and Bulgaria respectively in 1921 and 1925.

Nossal (1989) claimed that sanctions would be effective if the true objectives are punitive measures and make some harm to targeted state. Sometimes it also can be effective if states use sanctions for retributive punishments with positive inducements, like resuming financial aid or supporting economic wellbeing of sanctioned state. A good example for this can be the case of the USA sanctions imposed on India in 1965 with cancelling food and military aid to India in order to coerce it to reconsider its agricultural policies and this expressed also displeasure on war with Pakistan [11]. As a result, in 1966, Indian government changed its agricultural policies and the USA resumed its aid.

Evidence collected for the book *Economic Sanctions Reconsidered* also suggests that expected policy goals should be reasonable and attainable in a bid to achieve possible success from applied sanctions. For example, in the case of Cuba the USA applied the economic sanctions and could not achieve any positive impact rather than making harm on itself with receiving prisoners along with genuine refugees [12]. Moreover, it is cited that the economic sanctions imposed on autocratic regimes are unlikely be successful in achieving stated objectives and policy changes. It can be seen from different sanction episodes such as sanctions deployed against Russia, Cuba, North Korea etc. An imposition of sanctions against autocratic regimes is likely to make more harm for civilians of targeted states and sometimes it violates human rights in the targeted state.

Peksen argues that economic sanctions despite the fact that they fail to achieve intended policy goals they lead to unintended human rights violations [13]. As general economic sanctions will affect, firstly, to the wealth of the targeted state's population and their general economic conditions. The main reason is that in the totalitarian or autocratic states group of people or rulers may suffer less than their population, sometimes these group of people increase their wealth making money on their population. Therefore, the supporters of human rights' movements argue that sender states should apply different type of sanctions in order to compel or change the behavior of the targeted state or group of people who rule the state considering the population of these countries as victims of the regime. For these reasons, "smart sanctions" or "targeted sanctions" can be solution in a bid to avoid counter effects of economic sanctions as negative human rights outcomes, social wellbeing of civilians and so on. Hotton in his findings concludes that targeted sanctions can be effective and decrease human rights violations [14]. Moreover, targeted sanctions should be implemented with proper time limitations and with a thorough examination of targets.

In conclusion, there are different policy goals and intentions on imposing economic sanctions. It might be gaining public support, to "do something" reactions, prevention of potential threats or punitive measures that might be sometimes used for the sanction sender's own goals. Moreover, two types of sanctions are likely to be effective in order to achieve stated policy goals. Firstly, the threat sanctions that imposed in the auspices of international institutes and organizations with the expected crucial economic sanctions, intended punitive measures, attainable goals are likely to be effective to coerce the rogue states. Next, targeted sanctions or smart sanctions are likely to work in achieving intended policy objectives in order to prevent the violation of human rights in the targeted state. Therefore, we would like to give a positive feedback for the application of "targeted" or "smart" sanctions as they will be more effective to coerce the state policy and make less harm to the general public as targeted or smart sanctions avoid to violate the human rights and decrease the wellbeing of the population in the targeted state.

Moreover, the methods on imposition of sanctions can be determining factor in attaining stated policy goals and changes. We have considered and defined that the imposition of economic sanctions with the auspice of international organizations or economic union such as the UN and EU respectively can coerce the rogue state to change its behavior and come to the table of negotiation.

References

1. Brunt P.A. The Megarian Decree // *The American Journal of Philology* – 1951. – Vol. 72. № 3. – P. 269-282
2. Peterson Institute for International Economics, "Summary of Economic Sanctions Episodes 1914 –2006," PIIIE [Electronic Resource] – 2008. – URL: <https://piie.com/summary-economic-sanctions-episodes-1914-2006> (Accessed: April 1, 2019).
3. Hufbauer G. C., Schott J. J., Elliott K. A., *Economic Sanctions Reconsidered*. - Washington: DC Institute for International Economics, 1990, 248 p.
4. Hotton C. Targeted Sanctions: Providing a Solution to the Issue of General Sanctions, *Creighton International and Comparative Law Journal* – 2016. – Vol. 7 – P. 86 -101.
5. Franck T., Mnuchin: No Question' Trump Sanctions Got North Korea to Negotiate [Electronic Resource]. – 2008. – URL: <https://www.cnbc.com/2018/04/30/mnuchin-no-question-trump-sanctions-got-north-korea-to-negotiate.html> (Accessed: 30.04.2018).
6. Whang T. Playing to the Home Crowd? Symbolic Use of Economic Sanctions in the United States // *International Studies Quarterly* – 2008. – Vol. 55. No. 3- P. 787–801.
7. WhiteHouse Publication "Fact Sheet: Sanctions Related to Iran [Electronic Resource]. – 2012. – URL: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/07/31/fact-sheet-sanctions-related-iran> (Accessed: 31.07.2018).
8. Nossal K. R. *International Sanctions as International Punishment* // *International Organization* – 1980. – Vol.43. № 2. – P. 301–22.

9. Drezner D.W. The Hidden Hand of Economic Coercion // International Organization – 2003. – Vol. 57 № 3 – P. 643–59.
10. Navin A. Bapat and Kwon B. R. When Are Sanctions Effective? A Bargaining and Enforcement Framework // International Organization – 2015. - Vol. 69 № 1. – P. 131–62.
11. Taylor A. 13 Times That Economic Sanctions Really Worked // Washington Post [Electronic resource]. – 2014. – URL: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/04/28/13-times-that-economic-sanctions-really-worked/> (Accessed: 28.03.2019).
12. Cockburn P. Criminals ‘in Exodus from Cuba: US Fears Castro Emptying His Jails // The Independent [Electronic resource] – 1994. – URL: <http://www.independent.co.uk/news/criminals-in-exodus-from-cuba-us-fears-castro-emptying-his-jails-into-florida-1386288.html> (Accessed: 27.03.2019).
13. Peksen D. Better or Worse? The Effect of Economic Sanctions on Human Rights // Journal of Peace Research – 2009. – Vol. 46 №1 – P. 59–77.
14. Hotton C. Targeted Sanctions: Providing a Solution to the Issue of General Sanctions // Creighton International and Comparative Law Journal – 2016. – Vol. 7 – P. 86–101.

О.М. Әбдраманов, А. Бекмурат, А.М. Есдаулетова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нур-Сұлтан, Қазақстан

Қай кезде экономикалық санкциялар тиімді болмақ?

Аңдатпа. Әртүрлі кезендерде өткен соғыстар мен басқа қақтығыстардың ақылға қонымсыз нәтижелері ХХ ғасырда орын алып, әлемдегі бейбітшілік пен қауіпсіздікті бұзатын әлемдегі тажалды қауіп-қатерлердің алдын-алуды жүзеге асыратын тиімді механизм ойластырды. Осы мақсаттарда экономикалық санкцияларды енгізу халықаралық қатынастар жүйесіндегі ең қатал және нәтижелі құрал түрі болып көрінді. Осы уақытқа дейін экономикалық санкциялар әртүрлі режимдер мен эпизодтарға қарсы мемлекеттер мен халықаралық ұйымдар тарапынан біржақты тәртіпте және көп жақты тәртіпте қойыла бастады. Дегенмен, өткен тәжірибе көрсеткендей, экономикалық санкциялар әрдайым ықтимал қақтығыстарды болдырмауда және қатыгез мемлекеттердің іс-әрекеттерін тоқтатуда тиімді болмады. Сонымен қатар, экономикалық санкциялардың тиімділігі халықаралық зерттеулердің негізінен талқыланды және әртүрлі ғылыми жұмыстар жүргізілді.

Бұл мақалада ғалымдар мен зерттеушілердің экономикалық санкцияларды қолдануға және санкцияларды қолданудың нақты және тиімді жолдарын анықтауға деген талпыныстары мен жұмыстарына талдау жүргіземіз. Осы уақытқа дейін қойылған әртүрлі санкциялардың нәтижелері мен кемшіліктеріне талдау жасап, қай кезде, қандай мақсатпен қойылған санкциялар тиімді болмақ, соны қарастырамыз. Сонымен қоса, жұмысымызды қортындылап, өзіміздің ұсыныстарымызды білдіреміз.

Түйін сөздер: экономикалық санкциялар, смарт санкциялар, халықаралық институттар, АҚШ, біртапты және көптапты санкциялар.

О.М. Әбдраманов, А. Бекмурат, А.М. Есдаулетова

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Сұлтан, Казахстан

Аннотация. Как показывают результаты прошлых войн и других конфликтов, имевших место в 20-м веке, заставили государства задуматься о создании механизма предотвращения потенциальных угроз в мире, которые нарушают международный мир и безопасность. В этих целях введение экономических санкций представляется наиболее грозным и применимым инструментом в системе международных отношений. До настоящего времени экономические санкции в одностороннем и многостороннем порядке применяются государствами и международными организациями против различных режимов и ситуации. Однако прошлый опыт показал, что экономические санкции не всегда эффективны для сдерживания возможных конфликтов и сдерживания действий государств-изгоев. Более того, эффективность экономических санкций стала главным предметом дискуссий в международных исследованиях. В этой статье мы проанализируем работы ученых и исследователей по применению экономических санкций и попытаемся определить конкретные и эффективные способы применения санкций. Данные применения санкций перечислены и собраны в документе, мы же даем рекомендации.

Ключевые слова: экономические санкции, смарт санкции, международные институты, Соединенные Штаты Америки, государства-изгои, односторонние и многосторонние санкции.

References

1. Brunt P.A. The Megarian Decree, The American Journal of Philology, 72(3), 269-282 (1951).
2. Peterson Institute for International Economics, "Summary of Economic Sanctions Episodes, 1914 –2006," PИIE Available at: <https://piie.com/summary-economic-sanctions-episodes-1914-2006> (Accessed: 01.04.2019)
3. Hufbauer, G. C., Schott, J. J., Elliott, K. A., Economic Sanctions Reconsidered (Institute for International Economics, Washington DC, 1990).
4. Hotton C. Targeted Sanctions: Providing a Solution to the Issue of General Sanctions, Creighton International and Comparative Law Journal, 7, 86 -101 (2016).
5. Franck T., Mnuchin: No Question' Trump Sanctions Got North Korea to Negotiate Available at: <https://www.cnbc.com/2018/04/30/mnuchin-no-question-trump-sanctions-got-north-korea-to-negotiate.html> (Accessed: 30.04.2018).
6. Whang T. Playing to the Home Crowd? Symbolic Use of Economic Sanctions in the United States, International Studies Quarterly, 55(3), 787–801 (2008).
7. WhiteHouse Publication, «Fact Sheet: Sanctions Related to Iran» Available at: <https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2012/07/31/fact-sheet-sanctions-related-iran> (Accessed: 31.07.2018)
8. Nossal K. R. International Sanctions as International Punishment, International Organization, 43(2), 301–322 (1980).
9. Drezner D.W. The Hidden Hand of Economic Coercion, International Organization, 57(3), 643 –59 (2003).
10. Navin A. Bapat and Kwon B. R. When Are Sanctions Effective? A Bargaining and Enforcement Framework, International Organization, 69(1), 131–162 (2015).
11. Taylor A. 13 Times That Economic Sanctions Really Worked, Washington Post Available at: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/04/28/13-times-that-economic-sanctions-really-worked/> (Accessed: 28.03. 2019).
12. Cockburn P. Criminals 'in Exodus from Cuba: US Fears Castro Emptying His Jails, The Independent Available at: <http://www.independent.co.uk/news/criminals-in-exodus-from-cuba-us-fears-castro-emptying-his-jails-into-florida-1386288.html> (Accessed: 27.03.2019).
13. Peksen D. Better or Worse? The Effect of Economic Sanctions on Human Rights, Journal of Peace Research, 46(1), 59–77 (2009).
14. Hotton C. Targeted Sanctions: Providing a Solution to the Issue of General Sanctions, Creighton International and Comparative Law Journal, 7, 86 –101 (2016).

Авторлар туралы мәлімет:

Әбдраманов О.М. – халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Бекмурат А. – халықаралық қатынастар кафедрасының магистранты, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Есдаулетова А.М. - Тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің Халықаралық қатынастар кафедрасының оқытушысы. Қ.Сәтбаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Abdramanov O.M. – Master degree student at the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Bekmurat A. – Master degree student at the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Yesdauletova A.M. – Doctor of the Historical Sciences, Professor at the Department of International Relations, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 06.81.23

М.Ә.Болысбек, Б.Б.Бюлегенова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: m.bolysbekov@mail.ru, bibigul_bb@mail.ru)

Қазақстан Республикасында сайлау жүйесінің қалыптасуы мен даму мәселелері

Андатпа. Мақалада қоғамдағы сайлау жүйесінің маңыздылығы мен Қазақстан Республикасындағы қазіргі сайлау жүйесінің өзіндік саяси-құқықтық қалыптасуының эволюциялық кезеңдерін баяндайды. Сайлау жүйесінің түсінігіне анықтама беріп, түрлеріне SWOT талдау мен салыстырмалы талдау жасаған. Артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді, қазіргі жай-күйін, маңыздылығын сипаттайды. Сайлау жүйесі реформасын азаматтық қоғамның демократиялық негіздері мен институттарын дамытуға барынша қолдау көрсету арқылы тұрақты саяси үдерістерді жүргізудің саяси және құқықтық құралы ретінде қарастырған.

Қазақстанда қоғамдық-саяси дамудың жаңа кезеңінде жүргізіліп келе жатқан конституциялық реформалар мен сайлау жүйесі реформалары демократия қағидаларымен барынша толығы үстінде екендігін көрсетеді. Қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы сайлау заңдылығындағы оң өзгерістерге баға беріп болжам жасайды. Сонымен бірге Қазақстандағы сайлау жүйесіндегі сапалы өзгерістерді сипаттай келе авторлық ұсыныстар жасайды.

Түйін сөздер: сайлау, сайлау жүйесі, мажоритарлы сайлау жүйесі, пропорционалды сайлау жүйесі, аралас сайлау жүйесі, абсентизм, референдум, сайлау процесі.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-18-25>

Кіріспе. Тәуелсіз Қазақстанның қалыптасуы мен дамуы саяси жүйенің демократиялық қағидаларын нығайту сайлау жүйесін жетілдірумен тығыз байланысты. Сайлау жүйесіндегі реформалар қоғамымыздағы ең маңызды реформалардың бірі болып табылады. Сайлау жүйесі мемлекеттік және қоғамдық билікті қалыптастырып, мемлекет пен қоғамның одан әрі даму жолын анықтайды. Мемлекеттегі режим мен демократияның дәрежесі және мемлекеттің ашықтығы қандай сайлау жүйесін таңдауына байланысты екендігі анық. Конституциялық демократиялық мемлекет құру мен азаматтық қоғамды қалыптастыру, түбегейлі саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени сапалы өзгерістер жасау және оны жаңартып отыру өте ұзақ, күрделі үрдіс болып табылады.

Сайлау жүйесі деп сайланбалы органдарды қалыптастыруға қатысу қағидалары мен шарттарын, сондай-ақ сайлауды ұйымдастыру мен өткізуді қамтитын мемлекеттік және жергілікті өзін-өзі басқарудың сайлау органдарын қалыптастыру тәртібін айтамыз.

Мақсаты. Қоғамдағы сайлау жүйесінің сипаты мен Қазақстандағы қазіргі сайлау жүйесінің саяси-құқықтық қалыптасуының кезеңдерін, түрлерін, сайлау жүйесінің даму мәселелерін қарастыру болып табылады.

Зерттеу әдістері. Сайлау жүйесінің кезеңдерін зерттеуде хронологиялық тәсіл пайдаланылды және саяси жүйе түрлерін қарастыруда SWOT талдау әдісі мен салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды.

Нәтижелерді талқылау. Қазақстан Республикасының 1995 жылғы Конституциясында мемлекеттік биліктің бірден-бір бастауы - халық. Халық билікті республикалық референдумда, еркін сайлауларда жүзеге асырады немесе өз билігін жүзеге асыруға мемлекеттік органдарға береді деп халық билігі тікелей және өкілдік формалары арқылы конституциялық тұрғыдан бекітілген [1, 34 б.].

Қазақстан Республикасында сайлауларды өткізу тәртібі ең алдымен 1995 жылғы 28-қыркүйекте «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» қабылданған

Конституциялық заңға [2], «Республикалық референдум туралы» Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2 қарашадағы Конституциялық заңына [3], сондай-ақ Орталық сайлау комиссиясының қаулыларымен белгіленеді. Атап айтқанда, Қазақстан Республикасы Конституциясының 33-бабы Қазақстан Республикасы азаматтарының тікелей және өз өкілдері арқылы мемлекет ісін басқаруға қатысуға, мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарына тікелей өзі жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға және мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға, сондай-ақ республикалық референдумға қатысуға құқығы барлығын анықтайды, сот іс-әрекетке қабілетсіз деп таныған, сондай-ақ сот үкімі бойынша бас бостандығынан айыру орындарында отырған азаматтардың сайлауға және сайлануға, республикалық референдумға қатысуға құқығы жоқ деп көрсетілуі азаматтардың мемлекет ісін басқаруға қатысуы мен жалпыға ортақ тең және тікелей сайлау құқығына кепілдік бергенін көрсетеді.

«Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Конституциялық заң үнемі жетілдіріліп, заманауи әлемнің реалийлеріне сәйкес түзетіліп отырады. Сайлау заңнамасымен бірге сайлау үдерісі де жақсарады, сайлаушылардың және басқа да сайлау үдерісіне қатысушылардың құқықтық мәдениеті артады [4].

Бұл Қазақстанда қоғамдық-саяси дамудың жаңа кезеңінде жүргізіліп келе жатқан конституциялық реформалар мен сайлау жүйесі реформалары демократия қағидаларымен барынша толығу үстінде екендігін көреседі және сайлау заңнамасын БҰҰ, ЕҚЫҰ, ТМД және басқа да халықаралық ұйымдар құжаттарында бекітілген халықаралық құқықтық стандарттарға сәйкес келтіру аса маңызды болып табылады, әрі өкілді демократияны саяси-құқықтық тұрғыдан жетілдіруге мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сайлау реформасы бір мезгілде сайлау құқығының дамуымен байланысты екендігі сөзсіз.

Қазақстан Республикасындағы қазіргі сайлау жүйесі өзіндік саяси-құқықтық қалыптасу мен дамып жетілудің мынадай эволюциялық кезеңдерінен өтті:

1-кесте

Қазақстан Республикасының сайлау жүйесінің даму кезеңдері

Кезеңі	Жылдары	Мазмұны
1	1989-1992	Қазақстан Республикасының сайлау институтының трансформациялануы
2	1993-1995	Сайлау жүйесінің құқықтық негізінің қалыптасуы
3	1995-1998	Өкілді билік органдарының сайлау жүйесі реформаларына сәйкес қалыптасуы мен дамуы
4	1998 жылдан қазіргі уақыт аралығы	Сайлау жүйесінің демократиялық талаптарға сәйкес дамуы Сайлау институтының құқықтық – саяси механизмінің жаңаруы, саяси реформалардың жаңа бағдарламасының ұсынылуы

Ескертпе: автормен құрастырылған кесте

1-кезең - 1989 жылдың қыркүйегі мен 1992 жылдың желтоқсаны аралығына келеді. Бұл кезеңдегі Қазақстан сайлау жүйесі оның бұрынғы кеңестік жүйеден мұраға қалғанымен ерекшеленді. Тоталитарлық саяси жүйе мен коммунистік партияның толық билігіндегі сайлау институты әуел бастан-ақ бірнеше үміткерлердің арасынын таңдау мүмкіндігін бермейтін. Ол «халық билігінің» бір белгісі ретінде ғана әрекет етті және таза символикалық, шартты сипатта болды [5].

2-кезең - Қазақстан сайлау жүйесінің екінші кезеңі, 1993 жылдың қаңтарынан 1995 жылдың тамызы аралығын қамтиды. 1992-1993 жылдардағы сайлау жүйесі қалыптасып келе жатқан жаңа қоғамдық қатынастар мен саяси билік жүйесіне сәйкеспейтін, сондықтан да қайта ұйымдастыруды қажет етті. Дегенмен, бұрынғы сайлау жүйесі арнаулы сайлау заңы қабылданғанға дейін әрекет ете берді, оған өзгерістер енгізу арқылы ғана алға елеулі қадамдар жасалды [6].

3-кезең - Қазақстанның сайлау жүйесі дамуының үшінші кезеңі, 1995 жылдың тамыз айынан 1998 жылдың күзіне дейін аралықты қамтиды. 1995 жылдың 30- тамызындағы республикалық референдумда Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының қабылдануы саяси-институттық жүйенің, оның ішінде сайлау жүйесі мен сайлау заңының өзгеруіне алып келді. «Қазақстан Республикасындағы сайлаулар туралы» ҚР Президентінің Жарлығына орай кандидаттардың барлық санаттарына екі түрлі мажоритарлы – абсолютті көпшілік жүйесі бекітілді, тек жергілікті өзін - өзі басқару органдары салыстырмалы көпшілік негізінде сайланатын болды [7].

4-кезең - Қазақстан Республикасы сайлау жүйесі дамуының төртінші кезеңі 1998 жылдың күзінде басталды. Сайлау институтының құқықтық-саяси механизмінің жаңаруына Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 1998 жылы 30- қыркүйекте Парламент палаталарының ортақ отырысында жария етілген «Елдегі жағдай, ішкі және сыртқы саясаттың негізгі бағыттары туралы, жаңа ғасырда қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформалар» тақырыбындағы Жолдауы әсер етті. Мемлекет басшысы демократияландыру мен саяси реформалардың жаңа бағдарламасын ұсынды. Мұнда ол сайлау мен сайлау үдерісі мәселелеріне ерекше назар аударды [8].

Қазіргі таңда «Қазақстан Республикасының Сайлау туралы» заңында көрсетілген сайлау жүйесінің үш негізгі түрін бөліп қарастырған жөн. Олар: пропорционалды, мажоритарлы және аралас.

SWOT талдау (сайлау жүйесінің ерекшеліктері)

Сайлау жүйелері	Артықшылығы	Кемшілігі
Мажоритарлы	<p>-Депутаттар мен сайлаушылар арасында тығыз, тікелей байланыс қалыптасады, көбінесе жекелік сипатқа ие болады. Депутат өзінің сайлау округын, оның проблемалары мен мүдделерін жақсы біледі. Депутаттың өз сайлаушыларымен тікелей тығыз байланысы, оның парламенттегі ықпалын күшейтеді, оған сыртқы ықпалдардың әсерін әлсіретеді, саяси қысымға ұшырамайды;</p> <p>-Мажоритарлы сайлау жүйесі ең күшті саяси ағымның жеңуіне мүмкіндік береді, парламентке орта және ұсақ ықпалдағы партиялардың өтуіне мүмкіндік бермейді, сөйтіп екі немесе үш партиялық жүйені қалыптастырады, атқарушы биліктің қызметінде жетістіктерге жетуіне мүмкіндіктер жасайды.</p>	<p>-Ең алдымен ол елдегі саяси күштердің ақиқат жағдайын көрсетуге қабілетсіз. Себебі олардың көпшілігі парламенттік қызметтен тыс қалады. Сонымен бірге, қоғамда кейбір азшылық топтар өкілсіз қалуы мүмкін, яғни олардың мүддесін қорғаушылар заң шығарушы билік құрылымында жоқ деген сөз;</p> <p>-Мажоритарлы сайлау жүйесі депутаттардың жалпыхалықтық, жалпы мемлекеттік мүдделерден топтық және өлкелік мүдделерді жоғары қоюға итермелейді. Бұл парламенттің жалпыхалықтық, жалпы мемлекеттік ұйым ретіндегі рөлін әлсіретеді;</p> <p>-Мажоритарлы сайлау жүйесі сайлаушылардың саяси еркін манипуляциялауға жол береді, көбінесе сайлаудың нәтижесі сайлау округтарын дұрыс бөлуге байланысты болады.</p>
Пропорционалды	<p>-Парламент деңгейінде саяси күштердің өкілдері болуына мүмкіндік береді. Парламенттік саяси шешім қабылдау нәтижесінде жекелеген әлеуметтік және саяси топтардың мүдделері есепке алынады. Пропорционалды сайлау жүйесі азаматтық қоғам мен саяси жүйе, мемлекет арасындағы байланысты нығайтады, плюрализмнің дамуына мүмкіндік береді.</p>	<p>-Дауыс беру жеке адамға емес, партияға негізделген соң сайлаушылар мен парламент депутаттары арасындағы байланыс әлсірейді. Кандидаттар тізімі әкімшілік-кеңселік жолмен әзірленеді, бұл кандидаттың партиялық-аппараттық құрылымға тәуелділігін күшейтеді;</p> <p>- Пропорционалды сайлау жүйесінің бүкіл ел көлемінде қолдаушылары жоқ саяси күштердің парламентке келуі Үкіметті құруда қиындықтар тудырады. Күшті партиялардың жоқ болуы, көппартиялық коалициялардың құрылуына алып келеді, бұл партиялардың бағыттары мен бағдарламалары әртүрлі болғандықтан түрлі күштердің келісімге келуі қиындайды. Бұл келісімдер тұрақты болмайды, ол Үкімет қызметіне де әсер етіп, қайшылықтар тудырады.</p>
Аралас	<p>-Ел көлемінде депутаттық мандаттардың бір бөлігі мажоритарлық жүйе бойынша, екінші бөлігі партиялық тізім бойынша жинаған дауыс негізінде бөлінеді. Сөйтіп, мажоритарлық және тепе-тең Пропорционалды сайлау жүйелерінің кемшіліктерінен арылып, тек артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік туындайды.</p>	<p>-Ұсақ партиялар өкілділігін шектеу үшін сайлау өлшемі – шегі анықталынады;</p> <p>-Көпмандатты округ орнына аз мандатты округ құрылады. Сайлауға қатысу құқығы 4-5 партияға ғана беріледі;</p> <p>-Үміткерлер тізіміне партия емес, оның өкілдері енеді, сондықтан дауыс беруде партиялық бағдарламаны емес, жеке адамдарды таңдау жүзеге асырылады.</p>

Ескертпе: автормен құрастырылған кесте

Осылайша, өкілді мемлекеттік органдарды сайлауда негізінен екі сайлау жүйесі, яғни, пропорционалды және мажоритарлы жүйелер қолданылады. Олардың белгілі бір үйлесімі негізінде дауыс берудің аралас жүйесі қалыптасады.

Бірақ, бұл сайлау жүйелерінің қай-қайсысы да демократиялық, әділ деп қайшылықты қарастыруға болмайды. Әрқайсысың тарихи және саяси тұрғыдан айқын өзіндік себептері барі. Сонымен бірге, олардың барлығының артықшылықтары мен кемшіліктері бар. Ешбір сайлау жүйесі теориялық таза түрінде дұрыс болып табылмайды. Әрбір демократиялық мемлекет жаһандық демократиялық тәжірибені, оның дәстүрлерін және сол кезеңдегі саяси жағдайларын ескере отырып, сайлау жүйесін таңдап қолданады. Шет мемлекеттердің сайлау жүйесін таңдау тәжірибесі алдын ала таңдалған және қағидаларға негізделген жүйелерді емес, ақылға қонымды, орындысын таңдауды көрсетіп отыр. Дегенмен бейтарап және мінсіз сайлау жүйесі жоқ екені белгілі.

Мажоритарлы сайлау жүйесі сайлаушылардың саяси артықшылықтарын жеткілікті түрде көрсетпейді, өйткені екінші кезеңде сайлаушылардың басым бөлігі қолдайтын үміткерлер бар. Көптеген сайлаушылар үшін дауыс берудің екінші кезеңінде өз мүдделерін қорғайтын үміткерлерді емес, қолдауға лайық үміткерді таңдаумен шектеледі. Мажоритарлы сайлау жүйесі сайлаушылардың басым көпшілігіне қарсылық білдіретін үміткерді таңдауға әкелуі мүмкін, сайлау үдерісінің бәсекелестігін көрсете алмайды және абсентизмнің жоғары деңгейі сақталады. Бұған қоса, кез келген сайлау округындағы тұрғындардың көпшілігі болып табылмайтын аз ұлттардың мүдделерін ұлттық деңгейде (этникалық, діни және т.б.) өкілдік етуден шеттетуі мүмкін.

Зерттеушілердің басым бөлігі пропорционалды өкілдіктері бар елдерде әдетте көпшілік сайлау жүйесі бар елдерге қарағанда сайлаушылардың саяси белсенділігінің жоғары деңгейіне ие екенін атап көрсетеді [9].

Пропорционалды сайлау жүйесі сайлаушылардың саяси ұстанымын лайықты түрде көрсетеді, партиялық-саяси жүйені нығайтуға ықпал етеді және партиялардың дамуын ынталандырады. Сонымен қатар, партиялық тізімдер бойынша Парламенттің құрылымдануына, яғни парламенттік фракциялардың, комитеттердің және комиссиялардың құрылуына, сондай-ақ заңдар мен шешімдерді қабылдаудың тәртібін жеңілдетуге ықпал етеді.

Қазіргі уақытта Қазақстанда Қазақстан Республикасы Парламенті Мәжілісінің 98 депутаты пропорционалды сайлау жүйесі арқылы сайланады, тағы 9 депутат Қазақстан Халқы Ассамблеясы атынан сайланады. Пропорционалды сайлау жүйесі партиялық тізімге дауыс беруді білдіреді. Қазақстан Парламентінің құрылымдануы, өз кезегінде қабылданған саяси шешімдердің болжамдылығын арттырды, ішкі парламенттік консультациялардың үдерісін, яғни фракцияшілік, фракцияаралық консультациялар өткізуді жеделдетіп және басқа мемлекеттік органдармен өзара тиімді шешімдерді табу үдерісін жеңілдетуге септігін тигізіп отыр деп айтуға болады. Шетелдік тәжірибеде Парламентте өз мүдделерін білдіруде әрбір депутатпен жеке-жеке жұмыс істегеннен гөрі, белгілі бір бірлестік, фракция басшылығымен жұмыс істеудің жеңілірек болатындығын көрсетіп отыр.

Пропорционалды сайлау жүйесінің негізгі мақсаты көппартиялық жүйе жағдайында партиялардың пропорционалды өкілдігін қамтамасыз ету болып табылады. Сонымен қатар, Қазақстанда заңнамалық тұрғыдан партиялардың Парламентке өтуі үшін белгілі сайлау заңына сәйкес сайлаушылардың 7 пайыздық дауысын жинау міндетті меже болып табылады.

Мәжілістегі партиялық өкілдіктің кеңеюіне қатысты маңызды мәселе депутаттық мандаттарды пропорционалды бөлу үшін белгіленген 7 пайыздық меже кедергі болып табылады [10]. Дегенмен бұл межені азайтуға байланысты көптеген ұсыныстар болғанына қарамастан сол күйінде қалып отыр.

Қазақстанда соңғы уақытқа дейін азаматтардың талап-тілектері мен кері байланыс

арнасы болып табылатын саяси партиялардың саяси жүйенің тұрақты жұмыс істеуі үшін қажет болатынына қарамастан, сайлау жүйесінің кейбір олқылықтары саяси партиялардың мәртебесі мен қоғамдық рөлін түбегейлі өзгерте алған жоқ. Бұл Қазақстандағы көп партиялы жүйенің дамуына белгілі бір дәрежеде кедергі келтірді және әлеуметтік және саяси айқындалу үдерісін ұзаққа созып жіберді.

Енді Парламент Мәжілісі депутаттарының сайлауы сияқты, Мәслихаттарды «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» Қазақстан Республикасының Конституциялық заңында көзделген ретте 2019 жылғы 1-қаңтардан бастап пропорционалды сайлау жүйесінің негізінде сайлауды енгізіп, заңда бекітуі үлкен қызығушылық туғызып отыр. Бұл ереже сайланған мәслихаттардың өкілеттіктерін тоқтату дегенді білдірмейді. Енген өзгерістер елдегі саяси партиялардың дамуының жаңа кезеңге көшуін көрсетеді және орталық пен өңірлерде, жергілікті жерлерде партиялардың бәсекелестігі жүзеге асырылатын болады. Партиялардың өңірлік бөлімшелерінің рөлі белсенді бола түседі, себебі оларда партиялық тізімдер бойынша сайланатын мәслихат депутаттығына үміткерлерді ұсыну құқығы бар. Бұл Қазақстанда сайлау жүйесінің дамуының маңызды жаңа кезеңінің құрамдас бөлігі болып табылатыны сөзсіз.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, Қазақстанда жалпыға бірдей сайлау жүйесін жетілдіру азаматтық қоғамның демократиялық негіздері мен институттарын дамытуға барынша қолдау көрсету арқылы тұрақты саяси үдерістерді жүргізудің маңызды саяси және құқықтық құралы ретінде қарастырған жөн. Сайлау жүйесін реформалау мемлекеттік саясаттың жаңа бағыты болып табылады. Бұл мемлекеттің демократиялық сипатын көрсетеді және сайланбалы институттардың қызметіндегі тұрақтылық пен үздіксіздікті қамтамасыз ететін теңдестірілген және қарама-қайшылықсыз сайлау жүйесін іздестіру мен қолдануға әкеледі. Демек, Қазақстанға сайлау жүйесін әрі қарай қалыптастыру мен дамытуда, сайлау заңнамасына өзгерістерді енгізуде қоғамдық-саяси күштердің арасындағы шынайы бәсекелестікті тудыратын және ұйымдастыратын тиімді, келісілген сайлау саясаты қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. / Ғылыми-практикалық түсіндірме. – Алматы: Паритет, -2015. -552 б.
- 2 «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы». Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 28 қыркүйектегі N 2464 Конституциялық Заңы. - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464> (қаралған күні: 18.02.2019).
- 3 «Республикалық референдум туралы». Қазақстан Республикасының 1995 жылғы 2-қарашадағы N 2592 Конституциялық Заңы. - URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002592> (қаралған күні: 18.02.2019).
- 4 Қазақстан Республикасы Орталық Сайлау Комиссиясының ресми сайты. - URL: <https://www.election.gov.kz/kaz/r-saylau-zh-yes/r-saylau-zh-yes-turaly-ys-asha-a-parat.php> (қаралған күні: 18.02.2019).
- 5 Қазақстан Республикасындағы сайлау жүйесі. //Қазақстан тарихы: Әдістемелік журнал. -2010. - №9. -64-66 б.
- 6 Құрманбаева Ш. Сайлау және сайлану. // Ақиқат. -2003. -№9. -8-15 б.
- 7 Лұқпанов А. Әділ сайлауға әзірлік пен әрекет. //Қазақстан-zaman. -2004. -10-қыркүйек.
- 8 Жанпейісова Қ.Д. Сайлау технологиялары. Оқу құралы. - Астана: ТехноЭрудит, - 2018. -293 б.
- 9 Саитова Н.А. Избирательная система как фактор повышения политической активности граждан и формирования международного имиджа Казахстана. //Вестник КазНУ. Серия философия. Серия культурология. Серия политология. -2010. - № 1 (34). -14 б.
- 10 Сартаев С.С., Ибраева А.С. Избирательная система Казахстана: проблемы совершенствования. // Вестник КРСУ. -2008. -Том 8. -№ 2.-119 б.

М.Ә. Болысбек, Б.Б. Бюлегенова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Проблемы формирования и развития избирательной системы в Республике Казахстан

Аннотация. В статье освещены этапы эволюции избирательной системы в обществе и собственное политико-правовое формирование действующей избирательной системы в Республике Казахстан. Определяется концепция избирательной системы, проведен SWOT-анализ и сравнительный анализ по типам выборов. Отражаются преимущества и недостатки избирательной системы, описываются ее нынешнее состояние и значение. Реформа избирательной системы рассматривалась как политический и правовой инструмент для обеспечения устойчивых политических процессов при полной поддержке развития демократических основ и институтов гражданского общества.

Конституционная реформа и реформы избирательной системы, которые осуществляются в Казахстане на новом этапе общественно-политического развития, показывают, что они становятся все более демократичными. Оцениваются и прогнозируются позитивные изменения в избирательном законодательстве Казахстана на современном этапе. В то же время предлагаются авторские предложения, описывающие качественные изменения в избирательной системе Казахстана.

Ключевые слова: выборы, избирательная система, мажоритарная избирательная система, пропорциональная избирательная система, смешанная избирательная система, абсентизм, референдум, избирательный процесс.

M.A. Bolysbek, B.B. Bulegenova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Problems of formation and development of the electoral system in the Republic of Kazakhstan

Abstract. In the article it is emphasized that the stage of evolution of selective system in the society and its own political-right forming of acting system of the Republic of Kazakhstan. It defines the conceptual system, has SWOT-analysis and comparative analysis on the type of selection. It reflects the advantages and disadvantages of the electoral system, describes its current state, its significance. The reformist reform system was considered as a political and right instrument for the maintenance of sound political processes in the development of democratic principles and institutions of civil society.

The constitutional reform and reforms of the selective system, which are being implemented in Kazakhstan at the new stage of the social-political development, demonstrate that they are all democratic. Evaluates and predicts positive changes in the law-making process in Kazakhstan at the current stage. In the present or the time, the author's suggestions are presented, describing the qualitative changes in the system of Kazakhstan.

Keywords: elections, electoral system, majority electoral system, proportional electoral system, mixed electoral system, absenteeism, referendum, electoral process.

References

- 1 Kazakhstan Republicasynyn Constitutsiasy [Constitution of the Republic of Kazakhstan] Cientificallly-practical dubbed word] (Raritet, Almaty, 2015, 552 p.). [in Kazakh]
- 2 «Kazakhstan Respublikasyndagy Saylau turaly» Kazakhstan Respublikasynyn 1995 zylgy 28-kyrkyiektegy N 2464 Constitutsialyk Zany [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated September 28, 1995 No. 2464 About elections in the Republic of Kazakhstan] Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002464> (Accessed:

18.02.2019). [in Kazakh]

3 «Respublikalyk referendum turaly» Kazakhstan Respublikasynyn 1995 zylgy 2-karashadagy N 2592 Constitutsi-alyk Zany [Constitutional Law of the Republic of Kazakhstan dated November 2, 1995 No. 2592 About the republican referendum] Available at: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z950002592_. [in Kazakh] (Accessed: 18.02.2019).

4 Kazakhstan Respublikas Ortalyk Saylau Comissiasynyn resmi saity [The official Internet resource of the Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan] Available at: <https://www.election.gov.kz/kaz/r-saylau-zh-yes/r-saylau-zh-yes-turaly-ys-asha-a-parat.php> (Accessed: 18.02.2019). [in Kazakh]

5 Kazakhstan Respublikasyndagy saylau zhuiesy [Electoral system in the republic of Kazakhstan], Kazakhstan tarihy [History of Kazakhstan], (9), 64-66 (2010). [in Kazakh]

6 Kurmanbayeva S. Saylau zhane saylanu [Elect and be elected], Newspaper “Akikat”, (9), 8-15 (2003). [in Kazakh]

7 Lukpanov A. Adil saylauga azirlik pen areket [Preparation and action for fair elections], Newspaper “Kazakhstan-zaman”, 2004, 10 September [in Kazakh]

8 Zhanpeyisova K.D. Saylau technologiasy [Election technology]: Tutorial (Technoerudit, Almaty, 2018, 293 p.). [in Kazakh]

9 Saitova N.A. Izbiratel'naja sistema kak faktor povysheniya politicheskoy aktivnosti grazhdan i formirovaniya mezhdunarodnogo imidzha Kazahstana [The electoral system as a factor in increasing the political activity of citizens and the formation of the international image of Kazakhstan], Bulletin of KazNU. A series of philosophy. A series of cultural studies. Political science series, 1 (34), 14 (2010). [in Russian]

10 Sartayev S.S., Ibraeva A.S. Ibraeva A.S. Izbiratel'naja sistema Kazahstana: problemy sovershenstvovaniya [Election system of Kazakhstan: problems of improvement], Bulletin of KRSU, 2 (8), 119 (2008). [in Russian]

Авторлар туралы мәлімет:

Бо́лысбек М.Ә. - саясаттану кафедрасының докторанты, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Бюлегенова Б.Б. - саяси ғылымдардың кандидаты, саясаттану кафедрасының доценті, журналистика және саясаттану факультеті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Bolysbek M.A. - doctoral student Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Bulegenova B.B. - candidate of political science, Associate Professor of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 11.15.71

М.К. Дюсембекова, Е.Е. Ибраев

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: maira.enu@mail.ru, erzhan-83@mail.ru)

Әлемдік тәжірибедегі мемлекет пен діннің арақатынасы

Андатпа. Автор мақалада мемлекеттік-конфессиялық қатынастар дамуының тарихына тоқталып, дін саласының қоғамдық өмірдегі алатын орны жайлы ой-пікірлер, конфессия түсінігі және оның қалыптасуы, мемлекет пен дін бірлігінің секуляризация үдерісі арқылы қалыптасқан әртүрлі елдердегі ұлттық діндердің қазіргі формаларына, діннің мемлекеттен бөлектену жүйелеріне, әлем елдерінің конституцияларында көрсетілген дін саласына қатысты ұстанымдары мен зайырлылық түсінігі, мемлекеттердің зайырлы сипат бойынша тәжірибелеріне, олардың дін саласын реттеу саясатына салыстырмалы талдау жасайды. Сондай-ақ, жоғары билік дінге негізделген мемлекеттердің саясаты мен сол қоғамдағы өзге діндерге қатысты ұстанымдары, дін туралы заңнамалардағы әлемдік, ұлттық және дәстүрлі емес діндер жайлы сипаттамаларға, түрлі кезеңдерде діни мемлекеттердің дін саласына қатысты ұстанымдарындағы өзгерістерге, сенім мен ар-ождан бостандығының жалпы қағидаларына тоқталады.

Түйін сөздер: мемлекет, дін, секуляризация, зайырлылық, конфессия, шіркеу, ислам, католик, православие.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-26-31>

Дін – бұл адамзат өркениетінің дамуында мемлекетпен қатар өмір сүріп келе жатқан қоғамдық сананың бір формасы. «Дін биліксіз өледі, ал дінсіз билік әрекет етуді тоқтатады» - деп парсы ойшылы Мұхаммед Самарқанди айтып кеткендей, бірлік пен бөлінбеушілік қағидасы дін мен билікке толығымен таралып, мемлекеттің пайда болуымен дін ресми мемлекеттік сипатқа ие болған еді. Тек Қайта өрлеу дәуірінде Батыс Еуропада гуманизмнің зайырлы дүниетанымы белсенді түрде бекітіліп, діннің монополиясынан сананы босатуда, рационалистік көзқарастарды таратуда алғашқы қадамдар жасалды. Шіркеу мен зайырлы биліктің арасындағы бақталастық, нәтижесінде патшалық абсолютизмнің бекітілуі зайырлы дүниетанымның таралуына қолайлы жағдай туғызды. Сол кездегі зайырлы билік ғылым мен өнер саласындағы қайраткерлерден лайықты қолдау таба бастады. Біртіндеп дін билеуші емес, әлеуметтік қауымдастықтың бір бөлшегіне айналды.

XVII ғасырда Вестфаль бейбіт келісімінен кейін түрлі діндердің қатар өмір сүруі мемлекет тарапынан мойындалып, өзге дінге төзімділік қағидасы енгізілді, бұл өз кезегінде дін ықпалының төмендеуіне әкелді. Сол кезде шіркеудің бақылауында болған территориялардың зайырлы билеушілердің қол астына өтуімен байланысты «секуляризация» (лат. saecularis – діни емес, зайырлы) термині пайда болды. Саясаттану сөздігінде: «Секуляризация - жалпы қоғам мәдениетін, сондай-ақ әлеуметтік топтар мен жеке индивидтердің күнделікті өмірін қамтитын және сиқырлы, діни нанымдардың, құндылықтар мен нормалардың маңыздылығын азайтуға алып келетін үдерістердің жиынтығы, олар ұтымды дәлелдермен міндетті түрде негіздеуге жататын идеялармен және ережелермен алмастырылады, бұл «шынайы», объективті білімге қол жеткізу функциясын беретін ғылым беделінің өсуіне ықпал етеді» - деп түсіндіріледі [1, 589 б.].

Реформация дәуіріндегі осы үдерістер діннің мемлекеттен бөлінуімен көрініс алды. Секуляризация түсінігінің қазіргі кездегі ұғымы саяси саланың дін ықпалынан

оқшау болуы, саяси институттардың қызметі мен беделі тылсым күштің сипатынан тыс, қоғамдағы қалыпты өмірдің нәтижесінде туындайтын саясат түсінігімен байланысты.

Алайда дін саясаттан ажырағанмен қоғамда маңызды әлеуметтік функцияларды атқарады. М.Вебердің ойынша, дін адамдар өздерінің қызметінде басшылыққа алатын идеалдардың қалыптасуына ықпалын тигізеді, ол ондай идеалдар қоғамдық дамуды ынталандырушы факторға айналуы мүмкін. Э. Дюркгейм, Т. Парсонс, Б. Малиновский сияқты ғалымдар «Дін әлеуметтік бірлікті нығайтуға бағытталған, бұған қол жеткізудің жолы – салт жоралғылар» деп есептейді [2, 340 б.]. Кейбір демократиялық елдер діни жоралғыларды жатсынбайды. Мәселен, Ұлыбританияда христиандық рәміздерді кеңінен пайдаланатын зайырлы дін монарх пен оның отбасының өмірі мен қызметіне байланысты рәсімдерге негізделген.

Кейбір саясаткерлердің діни дәстүрлерді пайдаланғанын кездестіруге болады. Квазидіндік әдістемені пайдалана отырып, сондай-ақ бір мезетте анық дінге қарсы бағыттағы секуляризмнің таралуымен қатар жүретін ерекше саяси-идеологиялық құбылыстар орын алған еді. Бұл құбылыстар «зайырлы дін» деген атауға ие болды. Бұлар көп жағдайда тоталитарлық, диктаторлық саяси тәртіпке тән еді. Көсемдерге, идеологияға, ұлтқа, нәсілге табынушылық – олардың ажырамас бөлшегі, ал табынушылық социалистік елдердегі атеистік насихатпен ұштасқанмен де діни құбылыс болып табылады. Ал социалистік жүйенің күйреуі, жаһандық үдерістер ықпалымен демократиялық құндылықтардың кеңінен етек алуы бірқатар елдерде мемлекет пен дін арақатынасының жаңа үлгісінің қалыптасуына ықпалын тигізді.

Мақсаты: Қазіргі кезде әлемдік тәжірибедегі мемлекет пен дін арақатынасының спецификасын анықтау. Аталған мақсатқа қол жеткізу үшін келесідей **міндеттер** жүзеге асырылады:

- Мемлекет пен дін арасындағы қатынастардың қалыптасуы мен дамуындағы негізгі үрдістерді анықтау;
- Әртүрлі елдердегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың тәжірибесіне салыстырмалы талдау жасау.

Бүгінгі таңда мемлекет пен діннің аражігін түсіндіруде «мемлекеттік-конфессиялық» немесе «мемлекеттік-конфессияаралық қатынастар» ұғымы кеңінен қолданылады. Конфессия – (лат. confessio — ғибадат, дін жолы) — құдайға құлшылық ету ерекшеліктері мен белгілі бір ұйымдық құрылымы бар, бір дін шеңберінде дінге сенушілердің бірігуі. Мәселен, христиандық конфессияларға православие, католицизм және протестантизм жатады. Конфессия термині Реформация дәуірінде протестанттық қауымдастықтың католиктерден бөлініп, өздерінің жеке дін жолын қалыптастырған кезде пайда болған.

Жалпы алғанда діни бірлестіктермен қарым-қатынас сипаты бойынша мемлекеттер конфессиялық типтегі мемлекеттер және зайырлы типтегі мемлекеттер болып бөлінеді. Ресейлік зерттеуші М.О. Шахов атқандай: «мемлекеттік «міндетті» дін болмайтын және ар-ождан бостандығы қамтамасыз етілген мемлекеттерді зайырлы типке жатқызуға болады» [3, 23 б.]. Конфессиялық мемлекетте шіркеулердің бірі (конфессиялардың) елді басқарады (теократия), немесе билік және басқару органдар жүйесіне кіреді (мемлекеттік дін) [3, 25 б.].

Діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлектену принципі жүзеге асқан, ар-ождан бостандығы және діни сенім бостандығы қамтамасыз етілген АҚШ, Португалия, ГФР сияқты бірқатар елдерде зайырлылық мемлекеттің конституциялық сипаттамалар тізіміне кірмеген, олар зайырлы деп аталмайды.

Сонымен қатар зайырлы Түркияда мұсылман имамдары, муфтийлер және дін уағыздаушылары мемлекеттік қызметкер мәртебесіне ие, мемлекеттік мектептерде діни мәдениет пен этиканы оқу міндетті болып табылады. Сондай-ақ зайырлы болып табылатын

Франция мемлекет меншік иесі ретінде католиктік (тек қана католиктік) ғибадатханаларды қамтамасыз ету, жөндеу мен қалпына келтіру шығындарын өтейді және қарулы күштер қатарындағы бірнеше конфессиялардың капелландық қызметін қаржыландырады. Капеллан деп әскер қатарындағы дін қызметкерін атайды, бүгінгі күні капелландардың құқықтық мәртебесі тек мемлекет ішінде ғана емес, сонымен бірге халықаралық нормативтік актілерде бекітілген. Мәселен, 1949 жылғы Женева конвенциясына сәйкес дін қызметкерлері комбатант болып есептелмейді (француз. Combatant - шайқасушы, яғни соғыс жағдайында әскери ұрысқа тікелей қатысатын жауынгер) және тұтқынға түскен жағдайда өзінің мәртебесін сақтап қалады. Мұндай капеллан қызметі АҚШ, Ұлыбритания, Германия, Польша, Чехия сияқты мемлекеттердің қарулы күштерінде әрекет етеді.

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген мемлекеттердің дін саласы бойынша ұстанымдары зайырлылық болып табылады. Зайырлылық – бұл мемлекеттік атеизмнен және бір дінді жалпыға бірдей немесе ресми ретінде мойындаудан бір мезгілде бас тарту арқылы сенім мен ар-ождан бостандығы мәселелерінде азаматтардың толық теңдігін қамтамасыз етуші мемлекеттің сипаттамасы [4, 13 б.]. Бұл дегеніміз мемлекет көпконфессиялы болса, бір дінге ресми түрде басымдық бермейді, заң алдында діни бірлестіктер тең саналады. Осы тұрғыда бірқатар мемлекеттердің дін саласындағы тәжірибесіне тоқталатын болсақ, Италия елінде дін үш топқа бөлінеді, оның ішінде католик шіркеуі ерекше орынға ие. Италияның Конституциясында мемлекет пен католик шіркеуі арасындағы қарым-қатынастарға арналған 7-інші бап бар, ол бойынша бұл қатынастар 1929 жылы Муссолини үкіметі мен Папа билігі арасында жасалған Латерандық келісіммен реттеледі. Католик шіркеуінен кейін мемлекетпен келісімге отырған діни қауымдастықтар тұрады. Олардың мәртебесі католик шіркеуінің құқықтық жағдайына формальды түрде жақын. Соңғы, әрі төменгі топты мемлекетпен келісімге келмеген діни бірлестіктер құрайды, олар алдыңғы екі категориядағыларға қарағанда бірқатар артықшылықтардан айырылған. Осыған ұқсас, бірақ діни бірлестіктердің бұдан гөрі күрделі типологиясы Испания мемлекетіне тән. Бұл елде заңды түрде мойындалған төрт топ бар, дегенмен әрқайсысының мәртебесі біркелкі емес:

- 1) Конституцияда арнайы бекітілген католик шіркеуі;
- 2) заң бойынша мемлекетпен келісім жасай алатын испандық қоғамға «тереңдеп енуші» шіркеулер;
- 3) «тереңдеп енуші» мәртебесіне ие емес, бірақ заңды мәртебесі бар шіркеулер мен діни ұйымдар, сондай-ақ діни бірлестіктер тізіміне кірген діни қауымдастықтар мен бірлестіктер;
- 4) діни қауымдастықтар ретінде заңды мәртебесі жоқ діни топтар, өйткені олар заңның барлық талаптарына сәйкес келмейді, бірақ жеке ұйымдар ретінде заңды мәртебесіне қол жеткізе алады; заңда олар секталар немесе жаңа діни қозғалыстар ретінде көрсетіледі.

Сол сияқты католик шіркеуінің күшті дәстүрлері мен ықпалы бар мемлекеттер қатарына Латын Америкасы елдері жатады. Олардың кейбіреулерінің конституцияларында католик шіркеуінің маңыздылығы және мемлекет тарапынан қолдау ерекше атап өтіледі. Мәселен, Аргентинаның (1853) Конституциясының 2 бабына сәйкес федералды үкімет Рим-Католик апостолик шіркеуін қолдайды. Мұндай ережелер Боливия (1967) және Коста-Рика (1949) Конституцияларында қамтылған. Сондай-ақ, мемлекет католик шіркеуіне қаржылай қолдау көрсетеді [5].

Латвия елінің «Діни ұйымдар туралы» заңында «діни конфессиялар» және «дәстүрлі емес діни ұйымдар» деген ұғымдар қолданылады. Діни конфессиялар «әлемдік діндердің тарихи қалыптасқан түрлері, сондай-ақ өз ілімі, (қасиетті жазу, догматика), діни рәсімдер мен ұйымдастыру құрылымының дәстүрлері бар ұлттық діндер ретінде анықталады». Ал дәстүрлі емес діни ұйымдар «әлемдік діндердің, ұлттық діндердің конфессияларынан

бөлінген ұйымдар немесе догмалық ұстанымдар, діни рәсімдер мен ұйымдық құрылымы олардың қандай да болмасын біреуімен жеткіліксіз дәрежеде сәйкестендірілетін діни ұйымдар болып саналады». Мемлекет пен діни ұйымдардың арақатынасы мәселесінде мемлекеттік органдар зайырлы сипатқа ие, дегенмен діни ұйымдар заңда қарастырылған жағдайларда мемлекеттік функцияларды атқара алады.

Болгария Конституциясы бойынша шығыстық-православиелік діни сенімі дәстүрлі дін болып табылады. Сондай-ақ, Грузия Конституциясының 9-бабы Мемлекет Грузия тарихындағы Грузин православие шіркеуінің айрықша рөлін, сонымен бірге діни сенімнің толық еркіндігін, шіркеудің мемлекеттен тәуелсіздігін мойындайды.

Бірқатар елдерде дін әлі күнге дейін мемлекеттік сипатқа ие. Ең алдымен, бұл ислам мемлекеттері болып табылады. Иранда мемлекеттік билік ірі дін мамандарынан тұратын сарапшылар Кеңесімен тағайындалған елдің саяси және рухани жетекшісінің бақылауында. Барлық құқықтық жүйе исламдық нормаларға негізделген және исламнан басқа дінге ауысу тыйым салынған. Сондай-ақ, Иранда мемлекеттік ислам дінінен басқа үш діни азшылық бар: олар - зороастризм, иудаизм мен христиандық және олар ислам дініне, Иран Ислам Республикасына қарсы қастандық жасауға қатыспаған жағдайда танылады. Қалған діни қозғалыстар мойындалмаған немесе қуғынға ұшырайды. Ал Сауд Арабиясында Құран мен сүннет елдің ең жоғары заңы болып табылады. Әрине, ислам шығыс елдеріндегі жалғыз мемлекеттік дін емес, сол тәрізді Непал мемлекетінде индуизм діні, басқа дінге ауысу қатаң жазаланады.

Еуропаның монархиялы елдерінде мемлекеттік шіркеу тарихи дәстүр ретінде сақталды деп айтуға болады. Ұлыбританияда діни еркіндіктің бекітілу үдерісі ұзаққа созылып, бүгінгі күнге дейін толық аяқталмады. Англикандық шіркеу ғана заңдық жағынан қорғалған, (мәселен, құдайға тіл тигізу) христиандық мерекелер ғана мемлекеттік болып табылады. Грецияның Конституциясының екінші бөлімі шіркеу мен мемлекеттің қатынасына арналған. Аталған бөлімде «Грецияда үстемдік ететін дін Шығыс-православиелік Христово шіркеуі болып табылады» және оның ерекше мәртебесіне толық арналады. Заңдар жаңа діндердің пайда болуына тыйым салады және діни азшылық топтардың Құдайға құлшылық ету орындарының санын шектейді.

Ал керісінше осы уақытқа дейін лютерандық дін мемлекеттік болып келген Скандинавия түбегі елдерінде XX ғасырдың аяқ кезеңінен бастап дін ресми сипатынан айырыла бастады. 1995 жылы Финляндияда, 2000 жылы Швецияда шіркеу мемлекеттік болудан қалып, шіркеу салығы алынып тасталды. 2006 жылы Норвегияда лютерандық шіркеу мемлекеттен бөлінді.

ҚХР, Оңтүстік Корея, Жапония сияқты елдерде мемлекет діннен тысқары болуға және конфессияның адам мен қоғамнан бөлектенуіне қол жеткізуге тырысады, сондықтан діни ұйымдардың қызметі жеке өмірдің деңгейіне теңестірілген.

Мемлекет пен діннің өзара қарым-қатынасының сипатына билікке келетін саяси партиялар мен көшбасшылардың ұстанымдары да әсер ететіні сөзсіз. АҚШ-та сайлауда жеңіске жеткен кіші Дж. Буш мемлекеттің шіркеумен жақындауына басымдық берді.

Мұсылман елдеріндегі мемлекеттердің діни сипаттарына байланысты үдерістердің серпінділігін байқауға болады. 1999 жылы Пәкістандағы әскери төңкеріске дейінгі басшылықта теократиялық үрдістер басым болса, төңкеріс нәтижесінде билікке келген генерал Мушарафф зайырлы ұстанымның жақтаушысы болды. Сол сияқты билікке келген Мұстафа Кемальдің 1928 жылғы саяси реформаларына сәйкес Түркияның Конституциясына зайырлылық қағидалары бекітілген болатын.

Қорытынды. Қазіргі әлемдегі мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың формалары әртүрлі. Алайда демократиялық және құқықтық мемлекеттерде қалыптасқан дін саласындағы саясаттың жалпы қағидаттары кеңінен мойындалған деп айтуға болады.

Оларға сенім мен ар-ождан бостандығы, мемлекет тарапынан төзімділік пен бейтараптық, діни наным негізінде тең құқықтылық пен кемсітушілікке жол бермеу жатады. Қазіргі кезде бұл қағидаттар халықаралық құқықтың талаптары ретінде көрінеді. Олар 1948 жылы Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында жарияланған.

Осылайша, әмбебап, халықаралық біріздендірілген және өзгермейтін «зайырлылық формуласы», мемлекеттің зайырлылық белгілері мен қасиеттерінің нақты және тұрақты жиынтығы жоқ деп қорытындылауға болады.

Әдебиеттер тізімі

1. Мелвиль А.Ю. и др. Политология: учебник / - М.: МГИМО МИД России, ООО «Издательство Проспект», 2008. - 624 с.
2. Религиоведение: Учебное пособие. 2-е изд., перераб. и доп.. - СПб.: 2012 - 448 с.
3. Шахов М.О. Конституционно-правовые основы государственно-конфессиональных отношений в Российской Федерации. Учебное пособие – М.: Изд-во РАГС, 2005. -105 с.
4. Карашулаков Ж.Ж., Ибраев Е.Е. Сборник материалов по основным вопросам религиозной сферы: В помощь государственным служащим.– Астана, Агентство РК по делам религий, 2014. – 168 с.
5. Подопригора Р.А. Государство и религиозные организации (административно-правовые вопросы): монография. - Алматы: Аркаим, 2002. - 324 с.

М.К. Дюсембекова, Е.Е. Ибраев

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Взаимодействие государства и религии в мировой практике

Аннотация. В данной статье автор рассматривает историю развития государственно-конфессиональных отношений, мнения о роли религиозной сферы в общественной жизни, понятие «конфессия» и его становление, а также изучает процесс секуляризации и современные формы взаимодействия между государством и религией. Кроме того, автором проведен анализ основных понятий и положений, относящихся к сфере религии и отраженных в конституциях различных стран. Уделено внимание и таким вопросам, как государственная политика, основанная на религиозности высшей власти, ключевые понятия и положения, связанные с данным аспектом, характеристика национальных и нетрадиционных религий, вопросы доверия и свободы.

Ключевые слова: государство, религия, секуляризация, светский, конфессия, церковь, ислам, католик, православие.

M.K.Dyussebekova, E.E.Ibrayev

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The interaction of state and religion in the world practice

Abstract. In this article, the author examines the history of state-confessional relations, opinions about the role of the religion in public life, the concept of “confession” and its formation, also studies the process of secularization and modern forms of interaction between the state and religion. In addition, the author analyzed the basic concepts and provisions relating to the religion and reflected in the constitutions of various countries. Moreover, author paid attention to such issues as state policy based on the religiosity of higher authorities, their key concepts and provisions, characteristics of national and non-traditional religions, issues of trust and freedom.

Keywords: state, religion, secularization, secularism, confession, church, Islam, catholic, orthodoxy

References

1. A.Yu.Melvil' and others. Politologija [Political science]. Textbook (Moscow State Institute of International Relations, Moscow, 2008, 624 p.).
2. Religiovedeniye [Religious studies]. Tutorial. 2nd edition, revised and supplemented (SPb, 2012, 448 p.).
3. Shakhov M.O. Konstitutsionno-pravovyye osnovy gosudarstvenno-konfessional'nykh otnosheniy v Rossiyskoy Federatsii [Constitutional and legal basis of state-confessional relations in the Russian Federation]. Tutorial. (RAGS publishing house, Moscow, 105 p.).
4. Karashulakov Zh.Zh., Ibrayev Ye.Ye. Sbornik materialov po osnovnym voprosam religioznoy sfery: V pomoshch' gosudarstvennym sluzhashchim [Collection of materials on the main issues of the religious sphere: to help civil servants] (Agency of the Republic of Kazakhstan for Religious Affairs, Astana, 2014, 168 p.)
5. Podoprigora R.A. Gosudarstvo i religioznyye organizatsii (administrativno-pravovyye voprosy)[State and religious organizations (administrative and legal issues)] (Arkaim, Almaty, 2002, 324 p.).

Авторлар туралы мәлімет:

Дюсембекова М.К. – саяси ғылымдарының кандидаты, саясаттану кафедрасының доценті, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш., 6, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Ибраев Е.Е. – саясаттану мамандығының 1 курс докторанты, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Янушкевич көш., 6, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Dyussebekova M.K.- candidate of political Sciences, associate Professor of political science, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str., 6, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Ibrayev E.E. – L. N. Gumilyov Eurasian National University, 1st year PhD student majoring in Political Science, Yanushkevich str., 6, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 11.15.25

Е.Т. Жұмағұлов, Д.Е. Көпежанова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: aikelbet@mail.ru, dana_enu@mail.ru)

Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасуының саяси-құқықтық негіздерін талдау

Андатпа. Қазақстанды одан әрі демократияландыру қажеттігі туындаған кезде, жергілікті өзін-өзі басқару институтын одан әрі дамыту мәселесі туындайды. Бірақта, бұл институтты дамыту үшін оның қалыпты жұмыс істеуіне қажетті құқықтық негізі қаланған ба деген сұрақ туындайды. Бұл мақаланың жазылу себебін анықтайды.

Мақаланың негізгі мақсаты - жергілікті өзін басқару институтының қалыптасуының саяси және құқықтық негіздерін қарастыру болып табылады. Осы мақсатқа жету үшін жергілікті өзін-өзі басқаруды дамытуға негіз болған стратегиялық құжаттарға және нормативтік-құқықтық актілерге сипаттамалық және салыстырмалық талдау жасалды.

Зерттеу нәтижесінде байқағанымыз бастапқы кезеңде жергілікті өзін-өзі басқарудың саяси бастамалары орынды болғанымен, оның заңнамалық негіздері әлемдік тәжірибеде қабылданған нормаларға сәйкес келмеді. Бірақта, жергілікті өзін-өзі жүйесін дамытуға байланысты заңнамаға енгізілген өзгерістер және тұжырымдаманың қабылдануы жағдайды өзгертті. Ендігі мәселе осы заңнаманың нақты ахуалға сәйкестігін анықтауда болып отыр.

Болашақта бұл жұмыстың нәтижелері жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту бойынша бағдарламалар дайындауға, саясаттану, мемлекеттік басқару, саяси менеджмент және т.б. пәндер бойынша дәрістерге дайындық үшін қолданылуы мүмкін.

Түйін сөздер: басқару, жергілікті өзін-өзі басқару, жергілікті мемлекеттік басқару, жергілікті қоғамдастық, жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысты заңнама.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-32-39>

Кіріспе. Қазіргі кезде жергілікті өзін-өзі басқару жүйесін дамыту мәселесі күн тәртібіне қойылған. Кез келген елдегідей Қазақстанда да жергілікті өзін-өзі басқару институтының қалыптасуы, оның тарихи, этникалық, географиялық және басқа жағдайлардан туындаған объективті және субъективті факторлар негізінде жүзеге асырылады. Сондықтан, өзін-өзі басқарудың саяси негіздері және оны заңнамалық реттеудің өзіндік тәжірибесі бар. Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару туралы заңнамасының саяси және тұжырымдамалық негіздері қандай?

Бұның алдында жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық негіздерін зерттеген жұмыстарға шолу жасаған кезде байқағанымыз, олардың ескіргенін және соған байланысты маңыздылығын жоғалтқан. Сонымен бірге, бұл жұмыстардың көпшілігі тек жергілікті өзін-өзі басқарудың заңнамалық негізіне басты назар аударады да, саяси бастамаларына көңіл бөлінбеген.

Проблеманы тұжырымдау. Жергілікті өзін-өзі басқару институтының тиімді жұмыс істеуі үшін оның заңдық негіздері дұрыс болуы қажет жергілікті өзін басқару институтының қалыптасуының саяси және құқықтық негіздерін қарастыру мақаланың негізгі мақсаты болып табылады. Зерттеу мақсатына қол жеткізу үшін келесідей міндеттер қойылды:

- жергілікті өзін-өзі басқарудың негізі болған нормативтік-құқықтық актілерге

тарихи сипаттамалық талдау жасау;

- жергілікті өзін-өзі басқаруды енгізуге себепші болған стратегиялық құжаттарға және саяси бастамаларға талдау жасау;

- осы саладағы заңнаманың әлемдік тәжірибедегі жергілікті өзін-өзі басқаруды ұйымдастыру қағидаттарына, соның ішінде «Жергілікті өзін-өзі басқарудың еуропалық хартиясына» сәйкестігін анықтау.

Зерттеу жұмысының әдістемесі. Біз қозғаған мәселені жазу үшін әдіснамалық негізі ретінде құқықтық және саяси құжаттарға салыстырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Жергілікті өзін-өзі басқаруға берілген заңнамалық анықтамалар кеңінен қаралды. Қазақстандық заңнама хронологиялық сипатта талданып, Еуропалық хартияға сәйкестігіне талдау жасалды. Салыстырмалы шолу арқылы объективті зерттеу жүргізілді.

Қарастырылған құжаттар. Мақалада келесі нормативтік-құқықтық және стратегиялық құжаттарға талдау жасалды:

- 1991 жылы 15 ақпанда қабылданған «Жергілікті мемлекеттік өзін-өзі басқару мен ҚазССР Халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» ҚазССР Заңына;

- 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Жергілікті өкілді органдар туралы» ҚР Заңына;

- 1995 жылы қабылданған Қазақстан Республикасының Конституциясына;

- 2001 жылдың 23 қаңтарында «Жергілікті мемлекеттік басқару туралы» ҚР Заңына;

- Еуропа Кеңесі 1985 жылғы 15 қазанда қабылдаған «Жергілікті өзін-өзі басқарудың еуропалық хартиясына»;

- 2012 жылы 28 қарашадағы ҚР Президентінің жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту Тұжырымдамасына»;

- Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы ұсынған «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» атты бағдарламасына;

- Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына арналған жолдауларына.

Нәтижелері. 1991 жылы қабылданған «Жергілікті мемлекеттік өзін-өзі басқару мен ҚазССР Халық депутаттарының жергілікті Кеңестері туралы» ҚазССР Заңының екінші бабында келесідей анықтама берілген екен: «жергілікті өзін-өзі басқару жүйесі халық депутаттарының жергілікті Кеңесінен, сондай-ақ, жергілікті референдумдар, азаматтардың жиналыстары (жиыны), конференциялары, басқа да тікелей демократияның түрлері» [1].

«Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Жергілікті өкілді органдар туралы» Заңы» (бұдан әрі - Заң) қабылданғанға дейін мемлекеттік билік принципіне негізделген жергілікті мемлекеттік органдар жұмыс істеді. Жергілікті тұрғындар өкілдері, соның ішінде ауылдар да сайланатын жергілікті өзін-өзі басқару органдары - халық депутаттары кеңесі болды. Бұл өкілді органдар жергілікті атқарушы органдарды қалыптастырды. Кеңестер жергілікті өзін өзі басқару органдары болып танылды. 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Жергілікті өкілді органдар туралы» Заң жергілікті өзін-өзі басқару органдарының мүлдем басқа үлгісін енгізді.

Біріншіден, «мемлекеттік органдар» және «Кеңестер құрған атқарушы органдар» ұғымдары жоғалып кетті.

Екіншіден, өкілдік органдар (мәслихаттар) жергілікті атқарушы органдарды құрмайды; жергілікті әкімшіліктің басшысы жергілікті халықтың өкілі емес, ол енді Президент өкілі болып саналды [2].

Үшіншіден, өкілдік органдар аудандық деңгейге дейін қалыптасып, селолық (ауылдық) жерлерде құрылмайды; бірақ бұл өкілетті органдар халықтың мүдделерін ескере отырып, тиісті әкімшілік-аумақтық бірліктің тұрғындарының еркін білдіруге және жүзеге асыру үшін қалыптасқанымен, жергілікті өзін өзі басқару органдары болып табылмайды.

Төртіншіден, Заңда «жергілікті өзін-өзі басқару» ұғымы енді кездеспейді, басқа ұғым енгізіледі – «кент, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ азаматтары өкілдерінің жиналысы». Азаматтардың өкілдерінің жиналысы, бір жағынан, ауылдық жерлерде мемлекеттік қызметтерді орындайтын орган сияқты болып табылады. Бұны, жиналысты кент, село әкімі шақыратыны және оны сондай-ақ аудан (қала) әкімі шақыруы немесе алдыңғы жиналыс құрамының кемінде үштен бірінің бастамасы бойынша шақыруы мүмкін екендігі туралы норма дәлелдейді[2]. Заңда көрсетілгендей, жиналыс өзіне берілген өкілеттілік шегінде шешімдер қабылдайды және оларды орындау тиісті аумақта тұратын барлық азаматтар үшін міндетті болып табылады. Екінші жағынан, жиналыста өзін-өзі басқарудың кейбір белгілері бар. Бұл жиналысқа көшелерден, тұрғын үйлерден, шағын аудандардан немесе басқа аумақтық құрылымдардан азаматтар өкілдері жіберіледі. Ал өкілеттіктің қалыпты мөлшерін поселке, село әкімі немесе аудан (қала) әкімі белгілейді. Алайда, бұндай жиналыстар – демократиялық болып көрінгенімен тұрақты құрылым болып табылмайды. Ол халық өкілдерін жинаудың бір реттік жиыны, селолық әкімшілік басшысының қарауына сәйкес, нақты шақырылым мерзімі болмағандықтан, оған қажет болған жағдайда шақырылады; жиналыс құзіреті өзінде болмағанымен, оны селолық әкімшілік басшысы әзірлейді және шешеді. Жиналыстың құзіреті қандай да бір ұсыныс жасаумен шектелуі мүмкін. Мәслихаттасқан жиналыс мүшелері тарайды; келесі жиналыс әкім қай уақытта шақыруы белгісіз жиналысқа басқа өкілдер келеді, тағы да әкім ұсынған іс-шараларға дауыс береді.

Осындай жиналыстарды өзін-өзі басқару органы деп атауға бола ма? Еуропа Кеңесі 1985 жылғы 15 қазанда қабылдаған «Жергілікті өзін-өзі басқарудың еуропалық хартиясына» назар аударайық. Еуропалық Хартия жергілікті билік органдары демократиялық жолмен құрылады, шешім қабылдауға өкілеттіліктерге ие болады, өз құзіреттеріне, оны жүзеге асыруға қатысты кең автономияға және оған қажетті құралдарға ие деп, есептейді. Еуропалық Хартия келесі анықтама береді: «Жергілікті өзін-өзі басқару деп жергілікті өзін-өзі басқару органдарының өзіндік жауапкершілігі негізінде және жергілікті халықтың мүддесіне сай мемлекеттік істердің көп бөлігін реттеуге және оны заң аясында әрекет ету құқығы және шынайы мүмкіндігі» [3]

«Қазақстан Республикасының 1993 жылғы 10 желтоқсандағы «Жергілікті өкілді органдар туралы» Заңда қарастырған жиналыс Еуропалық Хартияда көрсетілген жергілікті өзін-өзі басқарудың белгілеріне бірде біреуіне сәйкес келмеді.

Қазақстан Республикасының 1995 жылы қабылданған Конституциясы жергілікті биліктің жаңа үлгісін бекітті. Ол оны жергілікті мемлекеттік басқару және жергілікті өзін-өзі басқару деп екіге бөлді. Конституцияның 89-бабы жергілікті маңызы бар мәселелерді тұрғын халықтың өзі шешуін қамтамасыз ететін жергілікті өзін-өзі басқаруын таниды. Жергілікті өзін-өзі басқаруды тұрғын халық тікелей жүзеге асырады, сондай-ақ ол мәслихаттар және халық топтары жинақы тұратын аумақтарды қамтитын жергілікті қоғамдастықтардағы басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатыны анықталды. Жергілікті өзін-өзі басқару органдарына мемлекеттік функцияларды жүзеге асыру заңға сәйкес берілуі мүмкіндігі және Жергілікті өзін-өзі басқару органдарының дербестігіне олардың заңмен белгіленген өкілеттігі шегінде кепілдік берілді [4].

Конституцияның жоғарыда көрсетілген баптарын одан әрі дамыту үшін, 2001 жылдың 23 қаңтарында «Жергілікті мемлекеттік басқару туралы» ҚР Заңы қабылданды. Бұл парламенттің жергілікті мемлекеттік басқаруды жергілікті өзін-өзі басқарудан ажыратқысы келгенін көрсетеді. Бірақ та, жергілікті мемлекеттік басқаруды жергілікті өзін-өзі басқарудан ажырату олардың өзара шынайы байланыстарына қатысты мүмкін емес. Осыған байланысты аталған заңда жергілікті өзін-өзі басқару туралы бірқатар жайттар бар:

- Мәслихаттың тұрақты комиссиялары көпшіліктік тыңдауларды депутаттардың, атқарушы органдар, өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар, бұқаралық ақпарат құралдары өкілдерінің, азаматтардың қатысуымен осы комиссиялардың кеңейтілген отырыстары түрінде өз қарауына жататын мейлінше маңызды және қоғамдық мәні бар мәселелерді талқылау мақсатында өткізеді («Жергілікті мемлекеттік басқару туралы» ҚР Заңының 13 бабы);

- Мәслихаттың тұрақты комиссиялары өз жұмысына жергілікті өзін-өзі басқару органдары өкілдерін және азаматтарды тартуға құқылы (14 бап);

- Маслихат хатшысы жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара іс-қимылды ұйымдастырады және жергілікті өзін өзі басқару ұйымдарымен және қоғамдық бірлестіктерде қарым-қатынаста мәслихат атынан өкіл болады (19 бап);

- Мәслихат депутаты жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен және ұйымдармен кездесулер мен жиналыстар өткізуге құқылы (21 бап);

- облыс (республикалық маңызы бар қала, астана) әкімі аудандардың (облыстық маңызы бар қаладағы ауданның, астанадағы ауданның) әкімдері арқылы жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара іс-қимыл жасайды (29 бап);

- аудан (облыстық маңыздағы қала) әкімі жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара іс-қимыл жасайды (33 бап);

- республикалық маңызы бар қаладағы (астанадағы) аудан, аудандық маңызы бар қала, ауыл (село), ауылдық (селолық) округ әкімі өзін-өзі басқару органдарымен өзара іс-қимыл жасайды (35 бап) [5].

Жоғарыдағы қарастырылатын сұрақтар ішінде бір мәселе түсіндіруді қажет етеді. Мәслихаттар да, әкімдер де жергілікті өзін-өзі басқару органдарымен өзара әрекеттесуі керек. Жергілікті өзін-өзі басқару - бұл «халықтың билігі», және осы заңға сәйкес, олар әкімдер мен мәслихаттарға толығымен бағынады. Бұл сәйкессіздікті жою қажеттігі туындады. 2009 жылы бұл заңның тақырыбы мен мазмұнына өзгерістер енгізілді. Енді құжат «Қазақстан Республикасының жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару туралы» ҚР Заңы деп өзгертілді. Жалпы 2001 жылғы түпнұсқамен салыстырғанда қазіргі кезге дейін 91 рет өзгерістер енгізілген. Бұл осы саладағы өзгерістердің сипатын анықтайды.

Соңғы 2018 жылдың 5 қарашасындағы өзгерістерді ескере отырып құжатты талдайтын болсақ, бұл Заңда «жергілікті өзін-өзі басқару – халық тікелей жүзеге асыратын, сондай-ақ мәслихаттар және басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырылатын осы Заңда, өзге де нормативтік құқықтық актілерде айқындалған тәртіппен жергілікті маңызы бар мәселелерді өзінің жауапкершілігімен дербес шешуге бағытталған қызмет» деп анықтама беріледі. Сонымен бірге, жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысты келесі ұғымдар енгізілген:

- «жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту мәселелері жөніндегі уәкілетті орган»;

- «жергілікті өзін-өзі басқарудың аумақтық кеңесі»;

- «жергілікті өзін-өзі басқару органдары» [6].

Сонымен бірге, Заңда жергілікті өзін-өзі басқару облыс, аудан, қала, қаладағы аудан, ауылдық округ, ауылдық округтің құрамына кірмейтін кент пен ауыл шегінде жеке жүзеге асырылатыны және жергілікті өзін-өзі басқаруды жергілікті қоғамдастық мүшелері тікелей, сондай-ақ, мәслихаттар мен басқа да жергілікті өзін-өзі басқару органдары арқылы жүзеге асырады деп көрсетілген. Облыстың, ауданның, қаланың, қаладағы ауданның, ауылдық округтің, ауылдық округтің құрамына кірмейтін кент пен ауылдың әкімі мемлекеттік басқару функцияларымен қатар жергілікті өзін-өзі басқару органдарының функцияларын да жүзеге асыратыны нақтыланған [6].

Осы заңда азаматтардың жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысуының негіздері арнайы тараумен айқындалады. Азаматтың жергілікті қоғамдастық мүшесі деп тануға

жергілікті өзін-өзі басқару жүзеге асырылатын әкімшілік-аумақтық бөлініс шекарасының аумағындағы тұрғылықты жері бойынша оны тіркеу фактісі негіз болып табылады. Басқа шарттардың белгіленуіне жол берілмейтіні көрсетіледі.

Заңда маңызды институтқа - жергілікті қоғамдастыққа айрықша тоқталған. Жергілікті қоғамдастық - шекараларында жергілікті өзін-өзі басқару жүзеге асырылатын, оның органдары құрылатын және жұмыс істейтін тиісті әкімшілік-аумақтық бөлініс аумағында тұратын тұрғындардың (жергілікті қоғамдастық мүшелерінің) жиынтығы. Жергілікті қоғамдастық мүшелерінің құқықтары анықталған:

- тікелей, сондай-ақ жергілікті өзін-өзі басқарудың сайланбалы органдары арқылы жергілікті өзін-өзі басқаруды жүзеге асыруға;

- сайланбалы жергілікті өзін-өзі басқару органдарын сайлауға және оларға сайлануға;

- жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жеке жүгінуге, сондай-ақ жеке және ұжымдық өтініштер жолдауға құқықтары бар.

Жергілікті қоғамдастық мүшесінің жергілікті өзін-өзі басқаруға қатысу құқықтарын шектеуге жол берілмейді және сот тәртібімен шағым жасалуы мүмкін. Жергілікті қоғамдастық мүшелері Қазақстан Республикасының Конституциясын және заңнамасын сақтауға міндетті.

Заңда жергілікті қоғамдастық жиыны мен жергілікті қоғамдастық жиналысының қарастыратын мәселелері бөліп көрсетілген [6]. Төмендегі кестеде жергілікті қоғамдастық жиыны мен жергілікті қоғамдастық жиналысының қарастыратын мәселелері ықшамдалып берілген.

Кесте 1

**Жергілікті қоғамдастық жиыны мен жергілікті қоғамдастық
жиналысының қарастыратын мәселелері**

<i>Жергілікті қоғамдастық жиынының қарастыратын мәселелері:</i>	<i>Жергілікті қоғамдық жиналысының қарастыратын мәселелері:</i>
<ul style="list-style-type: none">- жергілікті қоғамдастықтың міндеттері және іске асыру мерзімдерін айқындау;- төрт жыл мерзімге жергілікті қоғамдастық жиналысының қатысушылардың құрамын айқындау;- мәслихаттар мен әкімдерге, жергілікті өзін-өзі басқару органдарына жергілікті маңызы бар мәселелер жөнінде ұсыныстар енгізу;- әкімдердің жергілікті өзін-өзі басқару функцияларын жүзеге асыру мәселелері бойынша олардың есептерін тыңдау және талқылау;- аудандағы әкімдерінің жайылымдарды басқару және оларды пайдалану жөніндегі жоспардың іске асырылу қорытындылары туралы жыл сайынғы есептерін тыңдау және талқылау;- аудан мәслихатының атқарған жұмысы, оның тұрақты комиссияларының қызметі туралы мәслихаттың есептерін тыңдау және талқылау;- жергілікті қоғамдастық жиыны айқындаған жергілікті маңызы бар өзге де мәселелер бойынша өткізіледі.	<ul style="list-style-type: none">- жергілікті дамыту бағдарламаларының жобаларын талқылау және қарау;- жергілікті бюджеттің жобасын және бюджеттің атқарылуы туралы есепті келісу;- жергілікті коммуналдық меншікті басқару жөніндегі шешімдерін келісу;- жергілікті өзін-өзі басқарудың кіріс көздерін қалыптастыру және пайдалану мәселелерін талқылау;- жергілікті бюджеттің атқарылуын мониторингтеу мақсатында комиссиясын құру;- аудандық маңызы бар қала, кент, ауыл, ауылдық округ әкімін сайлауды өткізуге аудан мәслихатына одан әрі ұсыну үшін аудандық аудан әкімі ұсынған кандидатураларды келісу;- жергілікті әкімін лауазымынан босату туралы мәселеге бастамашылық жасау.

Жергілікті өзін-өзі басқаруды жетілдірудегі маңызды қадам - 2012 жылы 28 қарашадағы ҚР Президентінің жарлығымен бекітілген «Қазақстан Республикасында жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту Тұжырымдамасының» қабылдануы болды. Бұл

Тұжырымдама жергілікті өзін-өзі басқарудың негізгі бағдары мен қағидаттарын бекітті. Тұжырымдаманы іске асырудың екі кезеңі айқындалған:

- бірінші кезең (2013–2014 жылдар) – басқарудың төменгі деңгейлеріндегі қолданыстағы жүйенің әлеуетін кеңейту;
- екінші кезең (2015–2020 жылдар) – жергілікті өзін-өзі басқаруды одан әрі дамыту [7].

Зерттеу нәтижелерін талқылау. Қазақстандағы жергілікті өзін-өзі басқару институтының құқықтық негіздері құқықтық негіздерінің біршама қалыптасқанын байқауға болады. Жергілікті өзін-өзі басқарудың дамыту бойынша бастамалар көтерілген саяси құжаттарға қысқаша шолу жасасақ. Біздің елдің тәжірибесі көрсеткендей, саяси бастамалардың көпшілігі Президенттің Қазақстан халқына жолдауларында көрініс береді. Жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту бастамасын 2000 жылы 16 қазандағы ҚР Президенті Н.Назарбаев «Еркін, тиімді және қауіпсіз қоғамға» атты Жолдауында азаматтық қоғам институттарын нығайту туралы айта отырып көтереді. «Жергілікті өзін-өзі басқару туралы» Заңды қабылдау қажеттігі және осы заңға сәйкес, ауылдарда және кенттерде, сондай-ақ қалалық типтегі елді мекендерде және қала мөлтек аудандарында жергілікті өзін-өзі басқарудың жергілікті органдары құрылады, жергілікті мәселелерді шешу үшін нақты өкілеттіктер берілетіні туралы айтқан болатын [8].

2012 жылы қабылданған «Қазақстан-2050» стратегиясында Президент мәслихат арқылы ауыл әкімдерінің сайланбалылығын енгізгені туралы шешім қабылдағаны туралы жариялады [9]. Ауыл, кент және аудандық маңызы бар қалалар әкімдерін аудандық мәслихат депутаттарының сайлау үрдісі 2013 жылдан бастап жүзеге асырыла бастады.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы ұсынған «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» атты бағдарламасының 97-ші және 98-ші қадамдарында өзін-өзі реттеу мен жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту және селолық округ, ауыл, село, кент, аудандық маңыздағы қала деңгейінде жергілікті өзін-өзі басқарудың дербес бюджеті енгізілетіні жоспарланды [9]. Бұл шаралар да біртіндеп жүзеге асырылуда.

Қорытынды. Қорытындылай келе айтатын болсақ, жергілікті өзін-өзі басқарудың құқықтық негіздері қалыптасты. Ендігі кезекте саяси бастамаларды және заңнаманы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту үшін қолдану, қажет болған жағдайда жергілікті халықтың мүддесіне орай жақсарту қажет. Сауатты ұйымдастырылған жергілікті өзін-өзі басқару азаматтардың жағдайын жақсартуға және демократияны одан әрі дамытуға себепші болатыны анық.

Әдебиеттер тізімі

1. Воронов В. Историко-правовые аспекты развития института местного самоуправления в Республике Казахстан // Проблемы и перспективы развития системы местного государственного управления и самоуправления в Республике Казахстан: Матер. Междунар. конф., Общественный фонд «Трансперенси Казахстан», Алматы, 2001. - С.7-11.
2. «Қазақстан Республикасының жергілікті өкілді және атқарушы органдары туралы» ҚР-ның Заңы 1993 жылғы 10 желтоқсан N 4100 [Электронды ресурс]. – 1993 – URL: - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004100> (қарастырған мерзімі: 12.03.2019).
3. Европейская хартия местного самоуправления [Электронды ресурс].– 1985 - URL: - <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/122> (қарастырған мерзімі: 12.03.2019).
4. Қазақстан Республикасының Конституциясы. -Алматы.: Nurpress, 2018. -40 б.
5. «Қазақстан Республикасындағы жергілікті мемлекеттік басқару туралы» ҚР-ның Заңы 2001 жылғы 23 қаңтар N 148-II [Электронды ресурс].– 2001- URL: - http://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/Z010000148_/25.04.2001(қарастырған мерзімі: 16.03.2019).

6. Қазақстан Республикасындағы жергілікті өзін-өзі басқаруды дамыту тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2012 жылғы 28 қарашадағы №438 Жарлығы [Электронды ресурс].– 2001- URL: - <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1200000438> (қарастырған мерзімі: 16.03.2019).

7. 2000 жылы 16 қазандағы ҚР Президенті Н.Назарбаевтың «Еркін, тиімді және қауіпсіз қоғамға» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егеменді Қазақстан, 17 қазан 2018 ж. №233.

8. ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан Халқына жолдауы «Қазақстан-2050» Стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты [Электронды ресурс].– 2001- URL: - http://www.akorda.kz/kz/addresses/_addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2012-zhylgy-14-zheltoksan (қарастырған мерзімі: 17.03.2019).

9. 100 нақты қадам. Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 20 мамырдағы бағдарламасы // Егеменді Қазақстан, 20 мамыр 2015 ж. №92.

Е.Т. Жумагулов, Д.Е. Копежанова

Евразийский национальный университет им Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Анализ политическо-правовых основ становления института местного самоуправления в Республике Казахстан

Аннотация. При возникновении необходимости дальнейшей демократизации Казахстана возникает проблема развития местного самоуправления. Но при этом возникает вопрос о том, имеет ли институт местного самоуправления необходимую правовую основу для нормального функционирования? Это определяет причину написания данной статьи.

Основной целью статьи является рассмотрение политических и правовых основ института местного самоуправления. Для достижения этой цели был проведен описательный и сравнительный анализ стратегических документов и нормативных правовых актов, ставших основой становления местного самоуправления.

В результате исследования на начальном этапе были уместны политические инициативы местного самоуправления, но его правовая база не соответствовала стандартам, принятым в мировой практике. Однако изменения в законодательстве, касающиеся развития системы местного самоуправления и принятия концепции, изменили ситуацию. Теперь вопрос состоит в том, чтобы определить, соответствуют ли эти законы реальной ситуации.

В перспективе материалы данной статьи могут быть использованы в процессе подготовки программ развития местного самоуправления, для подготовки лекций по дисциплинам в области политологии, государственного управления и политического менеджмента.

Ключевые слова: управление, местное самоуправление, местное государственное управление, местное сообщество, законодательство о местном самоуправлении.

E.T. Zhumagulov, D.E. Kopezhanova

L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Analysis of the political and legal foundations of the institution local government in the Republic of Kazakhstan

Abstract. When the need arises for the further democratization of Kazakhstan, the problem of the development of local self-government arises. But this raises the question of whether the institution of local self-government has the necessary legal basis for normal functioning. This determines the reason for writing this article.

The main purpose of the article is to examine the political and legal foundations of the institution of local self-government. To achieve this goal, a descriptive and comparative analysis of strategic documents and regulatory legal acts that became the basis for the formation of local self-government was carried out.

As a result of the research, political initiatives of local self-government were appropriate at the initial stage, but its legal base did not meet the standards accepted in world practice. However, changes in legislation concerning the development of the system of local self-government and the adoption of the concept have changed the situation. Now the question is to determine whether these laws correspond to the real situation.

In the future, the materials of this article can be used in the process of preparing programs for the development of local self-government, for preparing lectures in the disciplines of political science, public administration and political management.

Keywords: management, local government, local government, local community, local government legislation.

References

1. Voronov V. Istoriko-pravovyye aspekty razvitiya instituta mestnogo samoupravleniya v Respublike Kazakhstan [Historical and legal aspects of the development of the institution of local government in the Republic of Kazakhstan], Problemy i perspektivy razvitiya sistemy mestnogo gosudarstvennogo upravleniya i samoupravleniya v Respublike Kazakhstan: Mater. Mezhdunar. konf, Obshchestvennyy fond “Transperensi Kazakhstan” [Mater. Problems and prospects of development of the system of local government and self-government in the Republic of Kazakhstan International conf. Public fund “Transparency Kazakhstan, International conference on Function] (Almaty, 2001, - p 7-11) [in Russian]

2. «Kazakhstan Respublikasının zhergilikti okildi zhane atkarushı organdarı turalı» KR-nın Zani 1993 zhılgı 10 zheltoksan N 4100 [On local representative and executive bodies of the Republic of Kazakhstan” Law of the Republic of Kazakhstan 10th December 1993. N 4100].- Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z930004100> (Accessed: 12.03.2019) [in Kazakh]

3. Evropeyskaya hartiya mestnogo samoupravleniya [European Charter of Local Government] - Available at: <https://www.coe.int/ru/web/conventions/full-list/-/conventions/treaty/122> (Accessed: 12.03.2019) [in Russian]

4. Kazakhstan Respublikasının Konstitutsiyası [Constitution of the Republic of Kazakhstan] (Nurpress, Almaty, 2018, 40 p.) [in Kazakh]

5. Kazakhstan Respublikasındagy zhergilikti memlekettik baskaru turaly» KR-nyn Zany 2001 zhulgi 23 kantar N 148-II [«On local self-government of the Republic of Kazakhstan» Law of the Republic of Kazakhstan 23th January 2001. N 148-II]. Available at: http://adilet.zan.kz/kaz/archive/docs/Z010000148_/25.04.2001 (Accessed: 16.03.2019) [in Kazakh]

6. Kazakstan Respublikasındagu zhergilikti ozin-ozı baskarudy damyty tuzhyrymdamasyn bekity turaly Kazakstan Respublikasy Prezidentinin 2012 zhylygy 28 karashadagy №438 Zharlygy №438 [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan on the approval of the approach to the development of local self-government in the Republic of Kazakhstan 2012 year 28th November]. Available at: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1200000438> (Accessed: 16.03.2019) [in Kazakh]

7. 2000 zhyly 16 kazandagy KR Prezidenti N.Nazarbaevtyн «Erkin, tiimdi zhane kayipsiz kogamga» atty Kazakstan halgyna Zholdauy [16th November 2000. The message of the President of Kazakhstan «To a free, efficient and secure society», Egemendy Kazakhstan, 17th October 2018, №233 [in Kazakh]

8. KR Prezidenti N.A.Nazarbaevtyн Kazakstan halhyna zholdauy «Kazakstan-2050» Strategiıasy – kalyptaskan memleketin zhana saıası bagyty [The message of the President of Kazakhstan «Kazakhstan-2050» Strategy– the new political course of the existing state]- Available at: http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/kazakstan-respublikasynyn-prezidenti-nenazarbaevtyн-kazakstan-halkyna-zholdauy-2012-zhylygy-14-zheltoksan (Accessed: 17.03.2019) [in Kazakh]

9. 100 nakty kadam. Kazakhstan Respublikasy Prezidentinin 2015 zhylygy 20 мамыrdagy bagdarlamasy [100 real steps. The program of the President of the Republic of Kazakhstan 20th May 2015], Egemendy Kazakhstan, 20th May 2015, №92. [in Kazakh]

Авторлар туралы мәліметтер:

Жұмағұлов Е. Т. - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасының PhD докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Көпежанова Д.Е. - PhD, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zhumagulov E.T. - PhD, student at the Department of Political Science at the LN Gumilev Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Kopezhanova D. E. – PhD, associate professor of LN Gumilev Eurasian National University, Department of Political Science, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 11.25.07

Г.К.Курпебаева

Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері
университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: gaziza-k@mail.ru)

Солтүстік Африка мен Таяу Шығыстағы «араб көктемін» концептуалды талдау

Андатпа. Бұл ғылыми мақалада Солтүстік Африка және Таяу Шығыс елдеріндегі «араб көктемін» құбылысына салыстырмалы түрде концептуалды талдау жасалынады. Араб әлеміндегі болған жағдайға қатысты зерттеулер бірнеше көзқарастарға топталады. Әр көзқарастардың өзіндік дәлелдемелері мен түсініктері бар. Осы барлық көзқарастарды зерттей отыра біз автохонды және жүйелі дағдарыс теориясын ұстанамыз, себебі Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы көтерілістердің (революцияның, азаматтық соғыстың, бұқаралық наразылықтың) себептеріне кешенді түрде елдегі ішкі саяси, әлеуметтік, экономикалық қарама-қайшылық жатады деп есептейміз. Барлық зерттеу материалдарын талдай отырып, «араб көктеміне» анықтама береміз. Біздің ойымызша елдегі ішкі саяси жағдайға түп тамырымен өзгеруіне алып келген сыртқы факторларды ескереміз.

Түйін сөздер: «Араб көктемі», «түрлі-түсті» революция, Таяу Шығыс, Солтүстік Африка, халықаралық қатынастар, мұсылмандық фундаменталистік күштер.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-40-49>

Кіріспе. 2011-2012 жылдардағы Таяу Шығыстағы «араб көктемін» көптеген отандық және шетел зерттеушілері үшін күтпеген тосын жағдай болды. Революция туралы шыққан алғашқы мәліметтер мен оған берген болжамдық бағалар өзара бір-бірімен қайшы келіп жатты. Бұл аймақ туралы алғашқы ғылыми көзқарастар, монографиялар 2012-2013 жылдары шыға бастады. Ғалымдар өздерінің зерттеулерінде «араб көктемін» түсінігіне әртүрлі анықтамалар берді. Мақаланың мақсаты – осы анықтамаларды зерттей отырып, «араб көктеміне» анықтама ұсыну болып табылады.

Зерттеу әдістері. Мақаланы жазу барысында концептуалды талдау, салыстырмалы саяси талдау және хронологиялық талдау әдістері қолданылады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Араб әлемінде болған жағдайға сараптамашылар революция, бунт, саяси цунами, көтеріліс, төңкеріліс, «фейсбук» жастарының қозғалысы, тіпті азаматтық соғыс деген мінездеме берді [1]. Осындай алуан түрлі түсініктемелердің берілуі себебі жағдайдың қарама-қайшылықты болмысын түсіндіреді. Е. Становскийдің айтуынша, бұл термин ХХ ғасырдың 60-шы жылдарына, Шығыс Еуропаның коммунистік режиміне қарсы шыққан толқындар кезеңіне арналған деп түсіндіреді. Сол кездегі болған жағдай бүгінгі араб шындығына сәйкес келмейтіндігін түсіндіріп өтеді.

Танымал саясаткер, шығыстанушы Е.М.Примаков «араб көктемін» стихиялы түрде 2011 жылы Таяу Шығысқа қарсы бағытталған революция толқынына теңеді [2]. Профессор, саяси ғылымдарының докторы Н.А. Комлева «араб көктемін» 2011 жылы Солтүстік Африка мен Таяу Шығыс елдеріндегі толқынды саяси өзгерістер жиынтығы деп баға береді [3]. Француз шығыстанушысы Ф. Бюрга «араб көктемін» 2011 жылы Тунистан бастау алған араб әлеміндегі халық көтерілісінің сериясы деп атап өтеді. Ал электронды Википедиядағы сөздікке жүгінсек, «араб көктемін» - 2011 жылы 18 желтоқсанда араб әлемінде бастау алған

демонстрация толқыны [4]. Төңкерістер Тунисте, Египетте, Йеменде басталды, Ливиядағы азаматтық соғыс режимінің құлауына алып келді. Сирияда әлі жалғасуда, Бахрейнде азаматтық көтеріліс, Алжир, Ирак, Йордания, Марокко, Омандағы бұқаралық наразылық, Кувейт, Ливан, Мавритания, Сауд Арабия, Судан, Батыс Сахарада Джибутиде бәсеңдеу болды. 2011 жылы май айында Израиль территориясында да қақтығыстарда осы араб көктемі әсерінен болған [5,97 б.].

«Араб көктеміне» әсер еткен сыртқы факторлар болса да, ғылыми арнада ішкі дамудың қорытындысы деп қарастырады. Кейбір авторлар революция алдын ала сценариін мемлекеттік емес құқық қорғаушы ұйымдар арқылы Батыс, соның ішінде Америка ұйымдастырған деген тұжырымдама береді. Көптеген шығыстанушы мамандар мен зерттеушілер мемлекет-ұлт гомогенді субстанция болып табылады, ол ұлттық мүдде тұрғысынан саясаттың себепкері болып негізделеді деген саяси реализм парадигмасын ұстанады. Араб көтерілістеріне дейін Таяу Шығыс әртекті қауіпсіздік жүйесі ретінде көрінді [6, 319 б.]. Араб революциясы бүкіл саяси тәртіпке әсер ететін аймақтың көптеген мемлекеттеріндегі наразылық пен саяси өзгерістердің ішкі динамикасын ашты.

Араб көктемін оның себептері мен қозғаушы күштерін зерттеуде бірнеше көзқарастарды талдап өтелік.

Біріншіден, шартты түрде автохонды деп атап өтейік, себебі араб әлеміндегі бірнеше жылдар бойы жиналған ішкі саяси-әлеуметтік мәселелері билеуші режимге қарсы бұқараның наразылығына алып келді. Көптеген халықаралық қатынастарды зерттеуші мамандар осы тұжырыммен келіседі. В. Наумкин, А. Аксененок, И. Звягельская, В. Кузнецов еңбектерінде Таяу Шығыстағы болған жағдайға берден-бір себеп болған ол елдердегі бірнеше жылдар бойы шешілмей келген саяси-әлеуметтік қайшылықтар, аккумуляциялық түрткі болып, жана генерациялық факторға айналды деп көрсетеді. Көтерілістің ішкі себептері болғаны туралы Б.В. Долгов, А.А. Быстров, И.С. Бергтің еңбектерінде жазылады. А.В. Коратаев әлеуметтік дүмпудің бірден бір себебі ол аймақтағы экономикалық және демографиялық жағдай деп атап өтеді.

Саясаткер және шығыстанушы Е.М. Примаковтың айтуынша, «араб көктемін» АҚШ мен оның одақтастары емес деп атап өтеді. Египет пен Тунистің президенттері Бен Али мен Хосни Мубарак Вашингтон, НАТО елдеріне ұнамауы мүмкін емес еді, бірақ режимнің жемқорлығы, олардың авторитарлық болмысы, бостандықтың болмауы, жұмыссыздық, соның ішінде жастар арасындағы жалғыз диктаттың билігі-осының барлығы революциялық толқынға алып келді [7]. Бұл көзқарасты Федосеев те ұстанады, оның айтуынша, тек іштегі болған жағдай ғана араб аймағындағы халық көтерілісінің механизмінің басталуының бірден бір себебі болды деп көрсетеді [8].

Le Monde diplomatique журналының бас редакторы, Араб экономистерінің Клубының Президенті 2011 жылғы жағдай ішкі әлеуметтік-экономикалық себептер, сыртқы миграция және күрделі демографиялық факторлардың, ішкі және сыртқы процестердің қиындығынан туындады деп пайымдады. Бұл жағдай әлемдік геостратегиялық мүдделер мен әлемдік жаңа күштердің келуіне алып келді.

«Шарк Аль Аусат» газетінің шолушысы Басем аль Джаср Таяу Шығыстағы революцияны таласқан ішкі және этникалық проблемалардан туындаған деп түсіндіреді. Таяу Шығысты зерттейтін Франция халықаралық қатынастар институтының кеңесшісі Денис Бошар әлеуметтік жарылыстың ішкі себептері туралы былай жазады: «ұзақ уақыт бойы Египет қиын әлеуметтік проблемаларға төтеп бере алмай келеді, елдегі экономикалық даму демографиялық өсімнің артынан ілесе алмады, елдегі тұрғылықты халықтың 40 пайызы күніне 2 АҚШ долларға ғана табыс тапты, осы себептердің барлығы шынымен әлеуметтік жарылысқа алып келді» [9].

Революция құбылысын зерттеудің екінші көзқарастар жинағын конспирологиялық

деп атауға болады. Бұл көзқарасты жақтаушылар революцияның болу себебін сыртқы әсер еткен күштерден іздейді, соның ішінде осы аймақта өзінің басымдылығын іске асыруға талпынған АҚШ-нан көреді. Осындай пікірді Таяу Шығыстағы элита өкілдерінің араб интеллигенция арасынан, сонымен қатар ресми ірі халықаралық саяси акторлардың өкілдерінен кездестіруге болады. Олардың айтуынша, АҚШ осы аймақта толығымен бақылау орнатқысы келетіндігін айтады. Осы көзқарасты жақтаушылардың пікірінше «... революция өздігінен болмады, оны түрлі-түсті революция технологиясы бойынша алдын ала сценарийін құрып жасаған. Араб аймағындағы революция артында мықты кәсіби мамандандырылған саяси технологтардың орталығы тұр» - дейді шығыстанушы В. Матузов.

Коновалов «Батыс Таяу Шығыстың табиғи ресурстарына толық бақылау орнатпайынша дағдарыстан шығуы мүмкін емес дейді, сондықтанда ол Таяу Шығыста деинтеграция орнатып отыр» -дейді [10].

Конспирологиялық көзқарастың ендігі бір нұсқасы бойынша, революциялық жағдайды шетелден басқарып отырды, оны жасап отырған американдықтар, ол посткеңестік территориясында болған «түрлі-түсті» революциялардың жалғасы деп түсіндіреді. С. Кулагиннің айтуы бойынша: «Тунис, Египет, Иордания, Йемен, Сирияда адамдар алаңға бір мезетте, бір уақытта бірдей шығуы мүмкін емес. Мыңдаған білімді араб жастарын американдық «кукловодтар (қуыршақ жасаушылар) манипуляция жасап отырды. Сол баяғы З.Безжинскийдің ізі байқалады, ол баяғыдан бері АҚШ-ның радикалды исламымен тығыз серіктестігі деп аталатын жобамен жұмыс жасаған. Әрине АҚШ-ның жария дипломатиясының коммуникациялық желісі араб жастарының басым бөлігіне өзінің құндылықтарын таратқанын терістеуге болмайды деп атап өтеді.

Сонымен қатар, Н.Цветкованың да пікіріне назар аударамыз: «... жария дипломатия араб әлемінде революцияны жасау мақсатын қоймады, олар АҚШ-ның жоспарланбаған жария дипломатиясының жемісі мен желідегі қатынастың танымалдығынан болды» - деп көрсетеді[11].

Профессор А.В. Манойло да Араб әлеміндегі болған жағдайды АҚШ-тан көреді. Ол «түрлі-түсті» революцияның авторы американдықтар деп атап өтеді. Таяу Шығыстағы жағдайға ағылшындардың да шаблонды қатысы бар екендігін есепке алады, ал АҚШ-тың әкімшілігінің идеологиясының мөрі революция кезінде жаңа мазмұнға ие болды дейді[12].

Басқа теорияға жүгенсек, барлық наразылық қозғалыстарды ұйымдастырып отырған мұсылмандық фундаменталистік күштер деп түсіндіреді. Бұндай пікірлерді Таяу Шығыс лидерлерінен, соның ішінде М. Каддафи айтқан, ол барлық қантөгістегі жауапкершілікті исламистерге жүктеді. Е. Сатановскийдің айтуынша, барлық осындай революцияның басында қолына калашников автоматын асынған сақалдылардың тұрғанын айтады, басқаша айтқанда, ислам радикалдары қазір жаңа араб әлеміндегі саяси аренада болмаса да болашақта міндетті түрде бұқаралық наразылықтың жеңісін қолданып кетуі мүмкін. Дегенмен, жағдай көрсеткендей исламистердің бастамасын басқа ойыншылар қолданып кетті.

Мәскеудегі араб диаспорасының мүшесі, судандық Елсир Аббастың ойынша, жағдайға қатысты «мұсылман бауырлары» ұйымынан көреді. Батыстың түпкі мақсаты исламды «мұсылмандардың өз қолымен құртуы» деп түсіндіреді.

Кейбір авторлардың еңбектерінде осы екі теория біріктірілген. Кургиняннің пайымдауынша, «исламизм» Батыстың тікелей араласуымен болып жатқан ерекше діни субмәдениет. «Мұсылман бауырлары» ұйымы, оның айтуынша, «Британияның жобасы» [13,168б.]. Ол Каирдегі ислам әлеміне өзінің қолы мен жүрегін ұсынған Б.Обаманы сынға алады. Көптеген сарапшылар Таяу Шығыстағы революцияға АҚШ мен Батыстың тікелей қатысы бар деген пікірді толығымен құптамайды. Тунис, Египеттегі өздеріне ыңғайлы,

ойларынан шығатын лидерлері бар мемлекеттердің позицияларына нұқсан келтіруі ЕО пен АҚШ үшін тиімсіз еді.

Шығыстанушы А.Степановтың айтуынша, Х.Мубарак басқарып тұрған кезде Египет АҚШ-нан 60 млрд доллар көмек алған. АҚШ Х.Мубарактың режимінің құлағанын түсінді, сондықтан да АҚШ дипломатиясы прагматикалық жағынан өзін көрсете бастады, оппозиция арқылы байланысын жақсартты, соның ішінде «Мұсылман бауырлары» ұйымымен де қарым-қатынасын түзей бастады.

Революцияны талдаудағы үшінші көзқарасты экономикалық процестер тұрғысынан қарастырамыз. Бірнеше сараптаушылардың түсіндіруінше, «араб көктемі» әлемдік экономикаға бағдарлап қайтадан құру және экономикада өзінің бәсекелестерін изоляциялау болды.

Көптеген авторлар, соның ішінде марксизм жақтаушылары, Таяу Шығыстағы жаһандық конфронтацияның себептері материалдық байлықтар үшін күрес, яғни экономикалық қақтығыс болып табылады деген пікір білдіреді. Профессор П.Львов «бүгінгі таңда Вашингтон экономикалық дамуды өзара бөлуді көздеп отыр, соның ішінде көмірсутек нарығын, яғни мұнай мен газ. Кімде-кім мұнай газ нарығына бақылау орнатса, сол әлемдік экономиканы өз бақылауына алады, яғни әлемді билейді» - дейді. АҚШ-тың бұл саясаты жеткіліксіз деңгейде тиімсіз болып, енді олар Ресей арқылы өзіне тиеселі бөлшегін алуға тырысып, олар үшін Украина тек формалды саяси себеп болды, оның артында АҚШ-ның Ресейге қарсы экономикалық санкциясы жатты, ал негізі ұрыстың алаңы Таяу Шығыс болды [14]. Ливияны бомбылау демократияны орнату емес, сол жерлерде көмірсутегі үшін күрес болды. Сирия Катардан Сауд Арабиясы арқылы магистралды газ құбырын өткізу және Иорданияны Жерорта теңізі САР жағалауына дейін, одан Оңтүстік Европаға, «Оңтүстік ағыны» жобасын тоқтатуы Европаға газ жүргізу жолын өз бақылауына алу болды. Профессор М.М. Мусиннің пікірінше, Сирияда болып жатқан жағдай ірі газ ойыны. АҚШ-ның түпкі ойы - Ресейді тізерлету, Ресейдің мұнай-газ экспортына блокада ұйымдастыру. Ресей энергетикалық нарығы бітпейтін алып емес, оны жоғалтып алу әбден мүмкін, себебі әлемдегі ең бай газ кен орындары Катар мен Иранмен шекараласып жатыр. Жақын арада бұл газды игеруде эмбаргоны алып тастайды, сол кезде оның өзіндік құны өте төмендейді, ол Ресейдің бәсекеге қабілеттілігін төмендетуі әбден мүмкін деп ойымен бөліседі [15, 131 б.]. Егер Сирия жеңіске жетсе, газды тарату жүйесін жаңа тәртіп орнату мүмкіндігіне иеленеді. Ал егер Сирия жеңілсе, ол арқылы Жерорта теңізі жағалауы бойлай мұнай-газ құбыры жүреді, ол Ресейдің энергетика тарату нарығына апат әкеліп, Оңтүстік Европа бағытына ауыстырады.

Т. Рамадан «Араб көктемі туралы шындық» кітабында АҚШ әлемдік экономикалық орталық және сан жетпес қаржылай мүмкіндігіне ие бола отырып, ол осы аймақтың барлық мүмкіндігін өзінің сыртқы саяси мақсаты үшін пайдаланады. Саяси реализмнің өкілі Г. Киссенджер өзінің «Әлемдік тәртіп» деп аталатын кітабында жазып көрсеткендей, Таяу Шығыстағы дағдарыстың көзі халықаралық терроризм мен энергетикалық нарықты бөлу болып табылады деген идея толықтырады.

Геосаясатты зерттеуші ғалымдарда осы пікірді толықтырады, мысалы, Н.А. Комлева «араб көктемінің» мақсатын: Евразиядағы ресурстарға бақылау орнату, Ресей және оның ТҰК иелігінен толығымен ығыстыру; «Араб көктемінің» геосаяси жалғасы «түрлі-түсті» революция түрінде –Закавказье, Орталық Азия, Ресейде және Қытайда болуы әбден мүмкін; Қытай мен Үнді елдерін үлкен держава ретінде олардың дамуын тежеу; оларға қарсы күштер ретінде АҚШ, Жапония және ЕО елдерін маңызды төтеп бере алатын күштер орталығы ретінде қарастырады [16].

Профессор В.В. Наумкин араб көктемін аймақтық деңгейде халықаралық қатынастар жүйесін өзгерткен бифуркациялық бір нүктесі ретінде қарастырады. «Араб көктемі», оның

айтуынша, халықаралық қатынастарды өзгерткен үшінші дағдарыс. Бірінші дағдарыс, 1990-1991 жылдарда биполярлы әлем құлаған кезде, коалиция күштерінің «Құмды дауыл» операциясы, халықаралық проблемаларды шешудегі күштерді қолдану реабилитациясы болды, екінші араб дағдарысы 2003 жылы Джорж Кеннанның концепциясын Иэн Шапироның ұсынысымен «агрессивті унилатериализм доктринасына» ауыстырды. «Үшінші толқын «араб көктемімен байланысты» Тунис, Египет, Ливиядағы булыққан жастардың лидерлердің биліктен кетуін талап етуі. Сараптамашылардың айтуынша, әлемдік құрылыстың көпполярлығына алып келді. Оған дәлел ретінде мемлекеттің бұл жағдайларға байланысты ұстанымдары болды. «Үшінші толқынды дағдарыс» кезінде жаһандық тұрғыда әсер етуші топтар мен аймақтық акторлар пайда болды. Оған БРИК елдері, Оңтүстік Африка, НАТО елдері, Германия, Түркия және т.б. жатады. Кейбіреулері «ұшпау зонасы» жобасын құптамады, бірақ кедергі келтірмеді, коалиция күштері 1973 жылғы БҰҰ ҚК Резолюция шегінен асып кеткен жағдайда қатты сынап тастап отырды. Ол жобаға балама ретінде Африка мемлекеттерінің ұйымын ұсынды. В.В.Наумкин қорытындылай келе, «араб көктемі» ХХ ғасырдағы соғыстан кейінгі кезеңдегі әлемдік дамудың бүкіл бағыты деп көрсетеді. В.В. Наумкинмен А. Аксененок, И. Звезгельски, В. Кузнецов келіседі, барлық аймақтағы революция болған елдер дәстүрлі авторитарлы саяси жүйеден әлі де өздеріне белгісіз жүйеге өту кезеңінде екендерін, бұрынғы зайырлы және діни құндылықтар қайтадан қарастырылып, жаңа ұлттық бірегейленуді іздестіру бағытында екенін айтады [17].

К.М. Труевцев те осы көзқарасты құптай келіп, қазіргі кезде авторитаризмнің маңызды функцияларын жоғалтып келе жатқанын айтады. Индустриалды қоғам шындығы жаңа саяси құрылымды қажет етеді. Бұл процесті іске асыруда жаһандану маңызды рөл атқарады, авторитарлы мемлекеттердің халқының көбі, соның ішінде саяси белсенді бөлшегі елдегі бұрынғы тәртіпті қолдамай, оны демократия бағытында өзгертуді сұрайды. Ол осындай авторитаризм дағдарысының кезеңдерін Латын Америкасы, Оңтүстік Корея, Тайвань, Филиппин, Индонезия елдері басынан кешірді, ал ендігі кезең араб елдеріне де келді деген көзқарасын білдіреді [18].

Л.Е. Гринин қазір біз Әлем-Жүйелер арнасында жаңа құрылымдық шешімдерді ізденіс үстіндеміз, ал араб әлеміндегі 2011-2012 жылдардағы революциялар салыстырмалы түрде қарастырғанда динамикалы дамып жатқан елдерде болған әлемдегі жаңа құрылымдық өзгерістердің бастауы болып табылады деген ойымен бөліседі. Гринин бұл процесті әлемнің қайтадан конфигурациялануы дейді. Бұл қайтадан конфигурациялануының негізгі бағыттарын бұрынғы Әлем Күштерінің орталығынан АҚШ пен Батыстың әлсіреуі, бір мезетте периферия болып табылатын елдердің позицияларының күшеюі, халықаралық саясат пен экономика дамушы мемлекеттерінің рөлінің көбеюімен түсіндіреді [19].

Профессор В.А. Кутырев Таяу Шығыстағы революция мен терроризмнің себептері Батыстың барлық елдері ұсынып отырған постмодернистік құндылықтарына қарсы жауап ретінде наразылық болды деп көрсетеді [20].

Араб ғалымдарына сүйенетін болсақ, экономиканың салыстырмалы түрде қарқынды дамуы мен жұмыспен қамтамасыз етудің арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуы араб көктемінің елеулі себептерінің бірі болып табылады [21]. Мәселен, жұмыссыздық деңгейінің көрсеткіштері Мысырда 20 пайызға, Иорданияда 10 пайызға, Тунисте 16,4 пайызға артқан. Осыған байланысты араб елдерінде әлеуметтік-экономикалық реформалар жүргізілді, атап айтатын болсақ, айырбас бағамының өзгеруі; мемлекеттік сектор фабрикаларын, банктерді және басқа активтерді жекешелендіру; жеке инвестицияларды ынталандыру үшін тарифтерді қысқарту; және кейбір субсидияларды қысқарту [22]. Батыс ғалымы Стэпанның пікірінше, билік осыған байланысты туындайтын міндеттердің күрделілігін түсінді, бірақ олармен күресуге қабілетсіз болды [23]. Ал, Муэдини, бірқатар елдерде (әсіресе,

Мысыр мен Тунисте) наразылық қозғалысын дамытудың алғашқы кезеңінде ең белсенді күш - жастар болды деп көрсетеді. Олар негізінен білімді, бірақ өздеріне лайықты жұмыс таба алмай, жаңа ақпараттық технологияларды иеленіп, Интернеттің әлеуметтік желілері арқылы топтастырылған жастар. Халықтың бұл тобы наразылық қозғалысына серпін берді [24]. Бұл жерде айта кететін жәйт, соңғы жылдары араб елдерінде ғана емес, басқа елдерде де «жастар тобының» үлесі артып келеді. Демографтар көбінесе бұл құбылысты жастар көтерілісі деп атайды. Тарик Рамадан «Ислам және арабтардың оянуы» еңбегінде, наразылықтардың қозғаушы күші халықтың ең кедей топтары емес, жұмыссыздыққа байланысты өздерінің бұрынғы өмір сүру деңгейін сақтап қалу мүмкіндігін жоғалтқан «орта тап» деп пайымдайды [25, 53 б.].

Қазақстандық саясаттанушы Расул Жумалының айтуынша, бүгінгі таңда араб әлемі бағытынан адасып, шиеленістер орталығына айналып отыр. Араб елдеріндегі экономикалық өсу көрсеткіштері демографиялық көрсеткіштерге сәйкес келмейді. Мәселен, араб бай монархияларын қосқанда, 1980 жылдан бастап араб әлеміндегі жан басына шаққандағы жалпы табыс тек 0,5 пайызға ғана артқан. Бұдан төмен көрсеткіштер тек Африкада ғана байқалды [26, 493 б.]. Тағы бір айта кететін мәселе – бұл араб елдерінің арасындағы өзара сауда-саттық көлемінің төмен болуы – бүкіл сыртқы сауда айналымының 9 пайызынан аспайды. Сонымен қатар, 1960-90 жж. араб түбегінің танымалдығын көтерген мұнай мен газ, бірте-бірте өз стратегиялық маңыздылығын жоғалтуда. Бұл, өз кезегінде, экономикалық өсім қарқынын бәсеңдетіп, болашақта ішкі саяси ахуалдың нашарлауына ықпал ететін факторлардың бірі бола алады.

Араб көктеміндегі оқиғалардың ерекшелігі ақпараттық технологияларды ақпарат беру, азаматтарды жұмылдыру және наразылық топтарын басқарудың маңызды құралы ретінде пайдалану болды. Заң ғылымдарының докторы, Қазақстанның саяси қайраткері Мұхамеджанов келесі ерекшеліктерді атап өтеді: әлеуметтік желілердегі топтар арқылы наразылықтарды ұйымдастыру, болашақта наразылық көтерілістер туралы SMS-хабарламалар арқылы ақпарат тарату, мешіттің қызметкерлері арасында алдағы наразылықтар туралы ақпараттар тарату, жұма намазынан кейін «қаһарлы күндерді» ұйымдастыру, қаланың әртүрлі бөліктеріндегі көтерілісшілер топтарын жинау және олардың кейіннен қалалардың негізгі көшелері мен алаңдарына шоғырлануы, көрнекі үгіт құралдарының болуы (елдердің жоғарғы басшылығының ұрандары мен бейнелері бар баннерлер, Ливияда, бұрынғы режимнің жалауы) [27, 14 б.]. Лаумулин Таяу Шығыс елдерінде болған әлеуметтік дағдарыстың үш маңызды себептерін атап көрсетеді. Бұл себептер: қоғамның әлеуметтік-психологиялық жағдайы, жаһандық экономикалық дағдарыс және шетелдік әсер. Әр елде наразылықтың өз себептері бар. Алайда барлығы үшін бір ортақ себеп - бұл араб әлемінде жаңа ұрпақтың пайда болуы, ол алдыңғы ұрпаққа қарағанда Интернет және әлеуметтік желілерді озық пайдаланушылар, бұл жас ұрпақ өкілдері өздерін елдерінің тағдыры үшін жауапты деп сезінеді [28, 15 б.].

Араб көтерілістерінің негізгі талаптары ішкі бостандықтарға, игілікті басқару мен әлеуметтік әділеттілікке бағытталған, ал сыртқы саясатқа артқы жағынан қолдау көрсетілді. Төңкеріс араб халқының мәртебесін саяси ландшафттағы тиімді және белсенді институттар ретінде өзгертті, легитимділік тәуелділік қатынастарын сақтауға ұмтылған араб диктаторлары мен авторитарлық режимдерді әшкереледі [29]. Биліктің халыққа ауысуы халық үшін - олар өздерінің жұмылдыру, бүлік шығару және ақыр аяғында дауыс беру мүмкіндіктері туралы хабардар екендігін және бұл өз кезегінде араб қоғамдарының күші мен әлеуетін жақсартуға әкелетін өзгерістерге әкелетінін білдірді.

Қорытынды. Барлық зерттеу материалдарын талдай отырып, «араб көктеміне» мынандай анықтама беруге болады: «Араб көктемі» - Таяу Шығыс және Солтүстік Африкадағы 2011-2012 жылдарда болған наразылық көтерілістердің жиынтығы, ол ішкі

саяси, экономикалық, әлеуметтік мәселелердің пісіп жетілуінен, сонымен қатар, Таяу Шығыс мемлекеттерінде сыртқы факторлардың әсерінен билеуші режимнің құлауымен, ал кей мемлекеттерде азаматтық соғысқа ұласып, тіпті кей жерлерде әлі де дүмпулермен сипатталатын құбылыс. Араб көктемі оқиғаларының ерекшелігі ақпараттық технологияларды ақпарат беру, азаматтарды жұмылдыру және наразылық топтарын басқарудың маңызды құралы ретінде пайдалану болды. Араб әлемінде болған революциялық төңкерістердің себептері күрделі болып табылады және бұл себептер саяси, әлеуметтік-экономикалық және геосаяси факторлардың үйлесімі болып табылады.

Әдебиеттер тізімі

1. Наумкин В.В. Снизу вверх и обратно. «Арабская весна» и глобальная международная система // Россия в глобальной политике – 2011. – № 4. – С.32-35.
2. Примаков Е.М. Ближневосточный курс России: исторические этапы, Ближний Восток, Арабское пробуждение и Россия: что дальше?// Сборник статей. – Москва, 2012. – С.59-63
3. Комлева Н.А. «Арабская весна». Геополитический аспект // Геополитика, – 2013. – № 5. – С.160-169.
4. Арабская весна [Электронный ресурс].–2011.–URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/Арабская_весна (дата обращения: 25.10.2018)
5. Badie, V. Nouveaux acteurs, nouvelle donne: l'état du monde 2012. – La Decouverte, 2012. –97р.
6. Eyadat, Z. The Arab Revolutions of 2011: Revolutions of Dignity. Change and Opportunités in the Emerging Mediterranean / S. Calleya. –Malta: Gutenberg Press, 2012. - 319 p.
7. Примаков Е.М. Арабская весна // Безопасность Евразии – 2011.– №2.– С. 7–16.
8. Федосеев А. Арабская весна: доктрина «управляемого хаоса» // Калининградская правда– 2013.– №3.– С. 17-25.
9. Aita S. Le «Printemps arabe» entre défi et enjeux géostratégiques // Conférence France. – Amériques, 2011. –Р.29-36
10. Коновалов А.О. Геополитические интересы России, США и арабских стран на Ближнем Востоке // Клио–2011. – №2. – С.159–165.
11. Цветкова Н.А. Американский фактор в арабских революциях [Электронный ресурс].–2011.–URL: <http://www.rodon.org/polit-110302110715> (дата обращения: 18.11.2018).
12. Манойло А.В. Революции «арабской весны» и сирийский вопрос // Тренды современного политического процесса–2013. –№13. – С.25-30.
13. Кургинян, С.Е. Политическое цунами. Аналитика событий в Северной Африке и на Ближнем Востоке. – М.: ЭТЦ, 2011. –168 с.
14. Львов П. В чем основа нынешнего конфликта на Ближнем Востоке? [Электрондық қор].–2014.–URL: <https://ru.journal-neo.org/2014/11/09/v-chem-osnova-ny-neshnego-konflikta-na-blizhnem-vostoke/> (қаралған күн: 19.12.2018).
15. Мусин, М., Мюрид, Э. Сирия, Ливия. Далее везде! Что будет завтра с нами. – М.: Maxima library, 2015. –131 с.
16. Комлева Н.А. «Арабская весна». Геополитический аспект // Геополитика, – 2013. – № 5. – С.160-169.
17. Наумкин В.В. Снизу вверх и обратно. «Арабская весна» и глобальная международная система // Россия в глобальной политике – 2011. – № 4. – С.32-35.
18. Труевцев К.М. Арабская весна - ход, акторы, технология и промежуточные итоги // Полития– 2012.– № 1. – С.21-32.
19. Гринин Л. Е. Арабские революции и начинающаяся реконфигурация мира //Социология и общество: глобальные вызовы и региональное развитие – 2012.– № 4. – С.76-83.
20. Кутырев В.А. Об идейных основаниях современного терроризма в мире и России // Политика и общество– 2011. – № 5. – С.81-85.
21. Itham Haouas, Edward Sayre, and Mahmoud Yagoubi. Youth Unemployment in Tunisia: Characteristics and

Policy Responses // Topics in Middle Eastern and African Economies -2012.- № 14.- P. 399.

22. Sahar Taghdisi-Rad. Macroeconomic Policies and Employment in Jordan: Tackling the Paradox of Job-Poor Growth // ILO Employment Working Paper -2012.- №118.- P. 3.

23. Stepan A., Linz J.J. Democratization theory and the Arab Spring // Journal of Democracy- 2013.- № 24.- P.15-30.

24. Muedini F. Islam and Democracy in the Context of the Arab Spring // Islam and Muslim Societies: A Social Science Journal – 2012.- №1.-P.5.

25. Ramadan, T. Islam and the Arab Awakening. - Oxford: Oxford University Press, 2012.- 53p

26. Жумалы, Р. Арабский пасьянс. Хроники столетия. – Астана: КИСИ при Президенте РК, 2016. – 493 с.

27. Мухамеджанов, Б. Г., Азизова, З.Т. Технологии арабской весны: власть и оппозиция. – Алматы: ОФ Фонд Первого Президента Республики Казахстан, 2011. – 14 с.

28. Лаумулин, М.Т. Арабская весна 2011 года: социально-политические изменения на Арабском Востоке и их международные последствия. – Алматы: КИСИ, 2011. – 15 с.

29. Totten M. J. Arab Spring or Islamist Winter? // World Affairs Journal – 2012.- №5. – P. 23.

Г.К.Курпебаева

*Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
Алматы, Казахстан*

Концептуальный анализ «арабской весны» в Северной Африке и на Ближнем Востоке

Аннотация. В данной статье проведен сравнительный концептуальный анализ «арабской весны» в Северной Африке и на Ближнем Востоке. Исследование ситуации в арабском мире предполагает несколько подходов. Каждый подход имеет свои аргументы и концепции. Рассматривая все эти точки зрения, мы придерживаемся механизма и теории системного кризиса, так как считаем, что причины восстаний на Ближнем Востоке и в Северной Африке (революция, гражданская война, массовые протесты) характеризуются сложными внутренними политическими, социальными и экономическими противоречиями. Анализируя все материалы исследования, мы предлагаем трактовку явления «арабская весна». Также учитываются внешние факторы, которые привели к коренным изменениям внутривосточной ситуации в странах региона.

Ключевые слова: арабская весна, цветная революция, Ближний Восток, Северная Африка, международные отношения, исламский фундаментализм.

G.K.Kurpebayeva

*Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan*

Conceptual analysis of the “Arab Spring” in Middle East and North Africa

Abstract. This article presents a comparative conceptual analysis of the “Arab spring” in Middle East and North Africa. A study of the situation in the Arab world suggests several approaches. Each approach has its own arguments and concepts. Considering all these points of view, we adhere to the mechanism and theory of a systemic crisis, because we believe that the causes of the uprisings in the Middle East and North Africa (revolution, civil war, mass protests) are complex in internal political, social and economic contradictions. Analyzing all the research materials, we propose an interpretation of the phenomenon of the “Arab spring”. Also, external factors are taken into account that led to fundamental changes in the internal political situation in the countries of the region.

Keywords: Arab spring, color revolution, Middle East, North Africa, international relations, Islamic fundamentalism.

References

1. Naumkin V.V. Snizu vverkh i obratno. “Arabskaya vesna” i global’naya mezhdunarodnaya sistema [Bottom up and back. “Arab Spring” and the global international system], *Rossiia v global’noy politike [Russia in Global Policy]*, 4, 32-35 (2011). [in Russian]
2. Primakov Ye.M. Blizhnevostochnyy kurs Rossii: istoricheskiye etapy, Blizhniy Vostok, Arabskoye probuzhdeniye i Rossiya: chto dal’she? [Russia’s Middle East Course: Historical Stages, the Middle East, the Arab Awakening, and Russia: What’s Next?]. Collection of articles (Moscow, 2012, p.59-63).
3. Komleva N.A. «Arabskaya vesna». Geopoliticheskiy aspekt [“Arab spring”. The geopolitical aspect], *Geopolitika [Geopolitics]*, 5, 160-169 (2013).
4. Arabskaya vesna [Arab spring]. Available at: https://ru.wikipedia.org/wiki/Arabskaya_vesna (accessed: 25.10.2018)
5. Badie B. Nouveaux acteurs, nouvelle donne: l’état du monde 2012 [New actors, new deal: the state of the world 2012] (La Decouverte, 2012).
6. Eyadat Z. The Arab Revolutions of 2011: Revolutions of Dignity. Change and Opportunités in the Emerging Mediterranean (Gutenberg Press, Malta, 2012).
7. Primakov Ye.M. Arabskaya vesna [Arab spring], *Bezopasnost’ Yevrazii [Security of Eurasia]*, 2, 7–16 (2011).
8. Fedoseyev A. Arabskaya vesna: doktrina «upravlyayemogo khaosa» [Arab Spring: The Doctrine of “Managed Chaos”], *Kaliningradskaya Pravda [Kaliningrad truth]*, 3, 17-25 (2013).
9. Aita S. Le «Printemps arabe» entre défi et enjeux géostratégiques [The “Arab Spring” between challenge and geo-strategic challenges]. Conférence France [France Conference]. Amériques, 2011, p. 29-36.
10. Konovalov A.O. Geopoliticheskiye interesy Rossii, SSHA i arabskikh stran na Blizhnem Vostoke [Geopolitical interests of Russia, the United States and Arab countries in the Middle East], *Klio [Clio]*, 2, 159–165 (2011).
11. Tsvetkova N.A. Amerikanskiy faktor v arabskikh revolyutsiyakh [The American Factor in the Arab Revolutions]. Available at: <http://www.rodon.org/polit-110302110715> (accessed: 18.11.2018)
12. Manoylo A.V. Revolyutsii «arabskoy vesny» i siriyskiy vopros [The Arab Spring Revolutions and the Syrian Question], *Trendy sovremennogo politicheskogo protsessa [Trends in the Modern Political Process]*, 13, 25-30 (2013).
13. Kurginyan S.Ye. Politicheskoye tsunami. Analitika sobytii v Severnoy Afrike i na Blizhnem Vostoke [Political tsunami. Analytics of events in North Africa and the Middle East] (ETC, Moscow, 2011).
14. L’vov P. V chem osnova nyneshnego konflikta na Blizhnem Vostoke? [What is the basis of the current conflict in the Middle East?]. Available at: <https://ru.journal-neo.org/2014/11/09/v-chem-osnova-ny-neshnego-konflikta-na-blizhnem-vostoke/> (accessed: 19.12.2018)
15. Musin M., Myurid E. Siriya, Liviya. Daleye vezde! Chto budet zavtra s nami [Syria, Libya. Further everywhere! What will happen to us tomorrow] (Maxima library, Moscow, 2015).
16. Komleva N.A. «Arabskaya vesna». Geopoliticheskiy aspekt [“Arab spring”. The geopolitical aspect], *Geopolitika [Geopolitics]*, 5, 160-169 (2013).
17. Naumkin V.V. Snizu vverkh i obratno. “Arabskaya vesna” i global’naya mezhdunarodnaya sistema [Bottom up and back. “Arab Spring” and the global international system], *Rossiia v global’noy politike [Russia in Global Policy]*, 4, 32-35 (2011).
18. Truyevtsev K.M. Arabskaya vesna - khod, aktory, tekhnologiya i promezhutochnyye itogi [Arab Spring - the course, actors, technology and intermediate results], *Politiya [Polity]*, 1, 21-32 (2012).
19. Grinin L. Ye. Arabskiye revolyutsii i nachinayushchayasya rekonfiguratsiya mira [Arab Revolutions and the Beginning Reconfiguration of the World], *Sotsiologiya i obshchestvo: global’nyye vyzovy i regional’noye razvitiye [Sociology and Society: Global Challenges and Regional Development]*, 4, 76-83 (2012).
20. Kutryev V.A. Ob ideynykh osnovaniyakh sovremennogo terrorizma v mire i Rossii [On the ideological foundations of modern terrorism in the world and Russia], *Politika i obshchestvo [Politics and Society]*, 5, 81-85 (2011).
21. Ilham Haouas, Edward Sayre, and Mahmoud Yagoubi. Youth Unemployment in Tunisia: Characteristics and Policy Responses, *Topics in Middle Eastern and African Economies*, 14, 399 (2012).
22. Sahar Taghdisi-Rad. Macroeconomic Policies and Employment in Jordan: Tackling the Paradox of Job-Poor

Growth, ILO Employment Working Paper, 118, 3 (2012).

23. Stepan A., Linz J.J. Democratization theory and the Arab Spring, *Journal of Democracy*, 24, 15-30 (2013).

24. Muedini F. Islam and Democracy in the Context of the Arab Spring, *Islam and Muslim Societies: A Social Science Journal*, 1,5 (2012).

25. Ramadan T. *Islam and the Arab Awakening* (Oxford University Press, Oxford, 2012).

26. Zhumaly R. *Arabskiy pasyans. Khroniki stoletiya* [Arabic Solitaire. Chronicles of the Century] (KISI, Astana, 2016).

27. Mukhamedzhanov B. G., Azizova Z.T. *Tehnologii arabskoy vesny: vlast i oppozitsiya* [Arab Spring Technologies: Power and Opposition] (Fond Pervogo Prezidenta Respubliki Kazakhstan, Almaty, 2011).

28. Laumulin M.T. *Arabskaya vesna 2011 goda: sotsialno-politicheskiye izmeneniya na Arabskom Vostoke i ih mezhdunarodnye posledstviya* [Arab Spring 2011: Socio-Political Changes in the Arab East and Their International Implications] (KISI, Almaty, 2011).

29. Totten M. J. Arab Spring or Islamist Winter?, *World Affairs Journal*, 5, 23 (2012).

Автор туралы мәлімет:

Курпебаева Г. Қ. – Абылай хан атындағы қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Kurpebayeva G.K. – PhD student of Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 11.25.91

D.A Lanko., I.S. Lantsova

St. Petersburg State University, St. Petersburg, Russian Federation

(E-mail: d.lanko@spbu.ru, i.lantsova@spbu.ru)

Eurasian Policy of the Republic of Korea¹

Abstract. The article distinguishes three steps of development of the Eurasian policy of the Republic of Korea, and three interests that empowered the development of the country's Eurasian policy since the beginning of democratization both in South Korea and in Eurasian countries as a result of collapse of the Soviet Union. The first step of development of South Korea's Eurasian policy lasted through late 2000s; South Korea's elite perceived relations with Eurasian nations primarily as a means to engage North Korea on that step. On the second step, which lasted since late 2000s till late 2010s, South Korea alternated the policy aimed at engagement of North Korea, but relations with Eurasian nations continued developing; moreover, since 2013 attempts have been made to harmonize those relations, including by means of President Park Geun-hye's proposed Eurasian Initiative. Recently, the third step began, when South Korea started seeking to engage North Korea again; that is expected to place Eurasian policy even higher on the agenda of South Korea's foreign policy. Besides search for peace on the Korean Peninsula, South Korea's Eurasian policy has been driven by two other interests: economic interests and the interests of Koryo-saram, large groups of ethnic Koreans, who live in Russia, Kazakhstan and some other Eurasian countries.

Keywords: international relations, regionalism, Eurasia, Korea, foreign policy.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-50-57>

For almost half of a century, scholars of international relations have been recognizing regions as important factors in international politics [1]. However, the regions that were important factors in international politics half-a-century ago, are not the same as contemporary regions. Throughout the half of a century, almost all regions have changed their shapes, some regions that were important factors of international politics then have lost their significance by now, and some new regions have emerged. The Eurasian region is an example of a newly emerged region in international politics. Though some scholars claim that Russian Westerners and Slavophiles used the word "Eurasia" in their debates as long ago as in early 19th century [2, p. 232], the Eurasian region started playing an important role in international politics only in the late 20th century.

For a region to start playing an important role in international politics, its role must be recognized in two instances: inside of the region and outside of it. Inside of Eurasia, there are countries, whose peoples and elites are predominantly convinced that their country belongs to the Eurasian region. Also, inside of Eurasia, there are countries, where part of the people and part of the elite are trying on a role of a Eurasian nation for themselves, thus contributing to intensification of domestic debates on regional identity of their country. In Russia, for example, one cannot say that most foreign policy practitioners and scholars in international relations are certain about the country's Eurasian identity, but it would be more accurate to speak of the "Eurasian direction in Russian [international relations] studies" [3, p. 101]. Both the confidence in former countries and the debates going on in latter countries contribute to strengthening of the role of the Eurasian region in international politics from within the region. However, recognition of a region's role in international politics from within the region is not enough.

¹ Research behind this article was supported by the Core University Programme for Korean Studies through the Ministry of Education of the Republic of Korea and Korean Studies Promotion Service of the Academy of Korean Studies (AKS-2016-OLU-225002).

Recognition of the region's role in international politics from outside is equally important. Outside of Eurasia, there are countries, whose peoples and elites predominantly have a clear vision of which region of the world their country belongs to. Also, outside of Eurasia, there are countries, whose peoples and elites are involved in fierce debates on regional identity of their nations. In Australia, for example, some elite members might argue that their country would be stronger inside of Southeast Asia [4], while some others might argue that it should remain outside of the region, but few would argue that Australia is a part of the Eurasian region. However, when peoples and elites of Australia and other non-Eurasian countries start asking themselves what kind of a foreign policy towards nations belonging to the Eurasian region they would like to have, then one can say that the Eurasian region is playing an important role in international politics.

Thirty years ago the Republic of Korea did not have a policy towards the Eurasian region as a part of its foreign policy. Today, the people and elite of the republic of Korea are asking themselves what kind of a foreign policy towards the Eurasian region they would like to have. The answers they give to this question create the foundation of the Republic of Korea's Eurasian policy. At different times throughout the past thirty years, South Korean people and elite gave different answers to that question, thus South Korean Eurasian policy differed across time. This article aims at tracing the change in South Korean Eurasian policy, which emerged out of the primary desire of South Korean foreign policy, namely the quest for unification of the Korean Peninsula, and which by now has evolved into a full-scale dimension of South Korean foreign and security policy.

Origins of South Korean Eurasian Policy

Article 4 of the Constitution of the Republic of Korea prescribes that it "shall seek unification and shall formulate and carry out a policy of peaceful unification based on the principles of freedom and democracy", including by foreign policy means. First attempts of peaceful unification of the Korean Peninsula took place in 1970s, when leaders of two Koreas expressed the desire to move towards unification in their joint communiqué of July 4, 1972 [5]. Despite that attempt took place in the atmosphere of détente between rival blocs manifested by U.S. President Richard Nixon's visits to China and the Soviet Union, and Soviet leader Leonid Brezhnev's visit to the U.S., the bipolar character of the international system of the Cold War era made that attempt unsuccessful [6]. Importantly, that attempt was not based on the "principles of freedom and democracy", because transition to democracy occurred in South Korea only in late 1980s.

Transition to democracy in South Korea did not happen overnight, but its most important phase took place during Roh Tae-woo presidency in 1988-1993. In his UN General Assembly speech of 1988 the President of the Republic of Korea declared that peaceful unification of the Korean Peninsula is possible only in case if, in addition to the two Korean states, two superpowers, the U.S. and the Soviet Union, and two regional powers, China and Japan, are involved in the process [7, p. 243]. As of 1988, South Korea did not have diplomatic relations with either the Soviet Union or China. In 1990, Roh Tae-woo and Mikhail Gorbachev met in San Francisco and agreed to establish diplomatic relations between their states later the same year. Thus, the foundations of South Korean Eurasian policy were laid. After collapse of the Soviet Union, South Korean policy towards the fifteen newly independent post-Soviet states grew on those foundations.

Kim Young-sam, Roh Tae-woo's successor as President of the Republic of Korea, continued the Eurasian policy course founded by his predecessor. Actually, he was one of the founders of the policy course. In 1989, before the Soviet-South Korean summit, Kim Young-sam visited the Soviet Union and met with Yevgeny Primakov, then Director of the Institute of World Economy and International Relations of the Soviet Academy of Sciences (today the institute bears Primakov's name), future Minister of Foreign Affairs (1996-1998) and Prime Minister of the Russian Federation (1998-1999). In 1997, Primakov visited Seoul and signed the "hot line" agreement, which established a special communication link between official residencies of Russian and South

Korean presidents.

While diplomatic relations with most Eurasian nations were established during Roh Tae-woo presidency (except for Turkmenistan, which only established diplomatic relations with South Korea in 1997), first economic relations linked South Korea and Eurasian nations under Kim Young-sam presidency. When Nursultan Nazarbayev, President of Kazakhstan, visited South Korea in 1995, economic cooperation as well as South Korea's assistance policy concerning Koryo-saram, a group of almost 100 thousand ethnic Koreans permanently living in Kazakhstan, were on the agenda of the meeting. Though unintentionally, the role of South Korea in economic development of Eurasian nations was not always positive in those years: liberalization of the financial sector undertaken by Kim Young-sam's administration became one of the triggers of the Asian financial crisis of late 1990s [8], which badly hurt the economies of the new independent states of Eurasia.

South Korean approach to peaceful unification of the Korean Peninsula changed significantly together with transition of power from Kim Young-sam to his successor Kim Dae-jung. Unlike his predecessors, who pursued hostile policies against North Korea, Kim Dae-jung launched the Reconciliation and Cooperation Policy towards the North, which became famous under the name of Sunshine Policy [9]. The policy aimed at engaging North Korea in relations with the South. In 2000, the policy resulted in first summit meeting between North and South Korean leaders in Pyongyang; on the same year, Kim Dae-jung was awarded Nobel Peace Prize for the success of the Sunshine Policy. However, South Korea failed to host North Korean leader Kim Jong-il in Seoul the following year thanks to newly elected U.S. President George W. Bush's opposition to the idea of such a summit.

Though South Korea's approach to relations with North Korea changed significantly under Kim Dae-jung, the country's Eurasian policy remained in place. Moreover, U.S. opposition to the efforts aimed at reconciliation between North and South Korea convinced Kim Dae-jung better than anything else that peace on the Korean Peninsula couldn't be achieved without greater involvement of Russia and other Eurasian nations. Newly elected Russian President Vladimir Putin visited Seoul in 2001 (Putin visited Pyongyang in 2000). Throughout his presidency, Kim Dae-jung paid special attention to development of relations between South Korea and Central Asian countries, as well as between South Korea and Mongolia.

To conclude, bilateral international system of the Cold War era divided the Korean Peninsula and failed to help rapprochement of the two Korean states during the détente of 1970s. Unilateral international system of 1990s failed to assist unification of the Korean Peninsula following the strategy that worked in the case of Germany in 1989-1990 [10]. Below, we will demonstrate how multilateral international system that emerged in the early 21st century influenced the development of South Korea's Eurasian policy.

South Korean Eurasian Policy in Early 21st Century

Roh Moo-hyun, who was elected to succeed Kim Dae-jung as President of the Republic of Korea in 2003, continued the Sunshine Policy, though in a different situation. North Korea withdrew from the Nuclear Non-Proliferation Treaty in 2003. In response, six-party talks aimed at convincing North Korea that it should close its military nuclear program began. The six-party talks involved exactly the six parties that Roh Tae-woo once dreamed of discussing peaceful unification of the Korean Peninsula: two Korean states, the U.S., Russia, China and Japan, despite the relative power of China and Russia changed by 2003 compared to relative power of China and the Soviet Union in 1988. Six rounds of talks took place in 2003 through 2007 without significant progress; the talks were officially discontinued in 2009.

Despite the U.S., Russia, China and Japan considered South Korea under the Roh Moo-hyun administration a "small power", its ambition to play greater than ever role in international

relations was not left unnoticed [11]. South Korean foreign policy ambition at that time was not confined with attempts to play greater role in security consideration in Northeast Asia alone, but South Korea attempted to intensify relations with nations in other regions of the world, including Eurasia. In terms of Eurasian policy, Roh Moo-hyun collected most of the fruits planted by his predecessors. Nursultan Nazarbayev, President of Kazakhstan, visited South Korea in 2003, and Roh Moo-hyun returned the visit in 2004. In 2005, the Association for Kazakhstan Studies in Korea was established with the aim to improve relations between the two countries by means of supporting academic research on various topics of mutual concern, including Korean minority in Kazakhstan. In 2004, Roh Moo-hyun also visited Russia.

At 2007 elections in South Korea, total alternation of government took place in the country, which, statistically, happens once in every four elections [12]. Newly elected President Lee Myung-bak alternated the foreign policy that had been implemented by the administrations of Kim Dae-jung and Roh Moo-hyun. He declared the Sunshine policy towards North Korea a failure; six-party talks on North Korean nuclear program discontinued, though the latter change occurred primarily thanks to election of Barack Obama President of the U.S. to replace George W. Bush. Despite Lee Myung-bak did not need the help of Eurasian countries in engaging North Korea in multilateral frameworks, he nevertheless continued developing political, economic and humanitarian relations with those countries. In 2009, he visited Kazakhstan; and in 2010, he hosted Russian President Dmitry Medvedev in Seoul. Economic relations between South Korea and Eurasian countries continued developing despite of the consequences of the global financial crisis of 2008.

Park Geun-hye, who became the first female President of the Republic of Korea in 2013, represented the same political party as Lee Myung-bak (the party overcame a number of splits, mergers and re-brandings throughout 2010s). Under her leadership, South Korea continued with a similar foreign policy. Importantly, it was under her leadership, when Eurasian policy of South Korea started being called by that name officially. In 2013, Park Geun-hye proposed a “Eurasian Initiative”, which initially focused on security issues, both hard security issues, including North Korea’s military nuclear program, and soft security issues, primarily environmental considerations [13]. Later on, South Korea expanded the scope of the initiative, which thus became a proposal to build a framework aimed at improving political, economic and humanitarian relations between South Korea and other East Asian nations, on one hand, and Russia and other Eurasian nations, on the other.

It was characteristic of 2010s that multiple initiatives aimed at developing ties among and between Eurasian and East Asian nations were proposed. In 2013, the same year when Park Geun-hye proposed her Eurasian Initiative, newly elected President of the People’s Republic of China, Xi Jinping proposed his “One Belt One Road” Initiative aimed at greater engagement of Eurasian, Middle Eastern and African nations with China, which gained popularity under the name of the Belt and Road Initiative. Also, in 2015 Armenia, Belarus, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Russia established the Eurasian Economic Union. In late 2010s member states of the Eurasian Economic Union and China agreed on practical steps aimed at linking the Eurasian Economic Union with the Belt and Road Initiative. Time will demonstrate if it will be possible to find a space for South Korea’s Eurasian Initiative among the Eurasian Economic Union and the Belt and Road Initiative linked together. At the same time, it is clear already now that the proposal of the Eurasian Initiative indicated transformation of South Korea from a small power into a middle power [14].

Relations between South Korea and Russia significantly improved under Park Geun-hye’s administration. In 2013, Russian President Vladimir Putin visited Seoul. Russian nationals were allowed to travel to South Korea visa free, and South Korea’s nationals were allowed to travel visa free to Russia as a result of that visit. In 2014, when the U.S., Japan, Canada and multiple European countries introduced sanctions against Russia as a response to downing of the MH17 plane on the way from Amsterdam to Kuala Lumpur in Ukrainian airspace, South Korea refused to join

the sanctions, despite of significant American pressure. Formally unrelated to that, Park Geun-hye was impeached in 2017 after having served as President of the Republic of Korea for more than four out of maximum five years permitted by the country's constitution [15].

At a result of the impeachment, another total alternation of government took place in South Korea. Newly elected President Moon Jae-in, who represented the political party of Kim Dae-jung and Roh Moo-hyun (this part also underwent a number of splits, mergers and re-brandings throughout 2010s), reversed the country's foreign policy again by returning to the basic principles of the Sunshine Policy. That required strengthening of relations with Russia and other Eurasian nations, because past experience demonstrated that it was impossible to break isolation of North Korea without their contribution. Also, Moon Jae-in initiated a conflict between South Korea and Japan over compensations for Japanese occupation of Korea in 1910-1945 despite U.S. criticism of such South Korean foreign policy. That required strengthening of relations with Russia and other Eurasian nations in order to counter-balance American and Japanese pressure on South Korea. One may expect that Moon Jae-in will attempt to develop Park Geun-hye's Eurasian Initiative, though probably under a different name.

Conclusions

South Korea's Eurasian policy has been developing throughout the past thirty years along with democratization and upgrade of international political status of the country. Thirty year ago, South Korea was making its first steps on the road towards democratization, the country's elite or public was not much interested in international politics outside of the Korean Peninsula, and the country's foreign policy was confined to strategic alliance with the U.S. Within the thirty years, South Korea has made a significant path towards democracy, it has learned to defend its interests not only in East Asia, but also in other regions of the world, and finally, it has evolved from a small into a middle power. That has been the environment, in which South Korea's Eurasia policy has been developing throughout the past thirty years.

South Korea pursued three main interests by means of developing its Eurasia policy. First, South Korea wanted to break the isolation of North Korea from outside, which was impossible without contribution of Russia and other Eurasian states. Second, it wanted to secure its economic interests in Eurasia, which is vital for South Korea as a country, whose economy heavily depends on exports. Third, it wanted to improve humanitarian relations with Eurasian nations aiming at securing the interests of Koryo-saram, large groups of ethnic Koreans, who have lived in Russia, Kazakhstan and other Eurasian countries since late 19th century. Despite South Korea's foreign policy course significantly changed across the thirty years, especially in 2008 and again in 2017, those three interests remained high on the country's agenda. As a result, South Korea's Eurasian policy has developed from establishment of diplomatic relations with Eurasian countries in early 1990s to proposal of Eurasian Initiative in 2010s, and beyond.

References

1. Spiegel S.L., Cantori L.J. The Analysis of Regional International Politics: The Integration versus the Empirical System Approach // *International Organization*. – 1973. – Vol. 27. – No. 4. – P. 465-494.
2. Hahn G.M. *Russia's Islamic Threat*. – Hew Haven, CT: Yale University Press, 2007.
3. Lebedeva M.M. *Russian Studies of International Relations: From the Soviet Past to the Post-Cold-War Present*. – Stuttgart: ibidem-Verlag, 2018. – 224 p.
4. Hunt L. A Stronger Australia in Southeast Asia // *The Diplomat*. – 2017. – October 9. – [Electronic source]. – Available at: <https://thediplomat.com/2017/10/a-stronger-australia-in-southeast-asia/> (accessed: on September 1, 2019).

5. Galtung J. Divided Nations as a Process: One State, Two States, and In-Between: The Case of Korea // Journal of Peace Research. – 1972. – Vol. 9. – No. 4. – P. 345-360.
6. Ланцова И.С., Ланко Д.А. Внутренние и международные факторы отношений между двумя корейскими государствами в 50-е – 80-е годы XX века // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2017. – Т. 6. – № 1. – С. 248-254.
7. Kihl Y.W. Transforming Korean Politics: Democracy, Reform and Culture. – New York: M.E. Sharpe, 2005. – xv+404 pp.
8. Ahn M.S., Choi S.B. Kim Youngs-sam's Reform and Unexpected Tragedy that Followed // South Korea: Challenging Globalization and the Post-Crisis Reforms / Ed. by Y.C. Kim, D.J. Kim and Y. Kim. – Oxford: Chandos Publishing, 2008. – P. 145-170.
9. Ланцова И.С. Политика «солнечного тепла» как модель управления межкорейским конфликтом: истоки, итоги, перспективы // Вестник Московского университета. Серия 12: Политические науки. – 2012. – № 6. – С. 91-98.
10. Niederhafner S. The Challenges of Reunification: Why South Korea Cannot Follow Germany's Strategy // Korea Observer. – 2013. – Vol. 44. – No. 2. – P. 249-287.
11. Zhu Z. Small Power, Big Ambitions: South Korea's Role in Northeast Asia Security under President Roh Moo-hyun // Asian Affairs. – 2007. – Vol. 34. – No. 2. – P. 67-86.
12. Pellegata A., Quaranta M. Accountability through Government Alternation: Economic Performance and the Conditional Role of Political Institutions in Fifty Countries, 1990-2015 // International Political Science Review. – 2019. – Vol. 40. – No. 3. – P. 419-436. – DOI: 10.1177/0192512118755842.
13. Ланцова И.С. Инициатива Президента Республики Корея Пак Кын Хе и проблема институционализации сотрудничества в сфере безопасности в Северо-Восточной Азии // Азимут научных исследований: экономика и управление. – 2015. – № 4(13). – С. 91-95.
14. Day D.C. The Development and Responses to South Korea's Eurasia Initiative: Realization vs. Illusions // Journal of International Relations and Foreign Policy. – 2017. – Vol. 5. – No. 2. – P. 23-31. DOI: 10.15640/jirfp.v5n2a2.
15. Ланко Д.А., Ланцова И.С. Жертвенность как гендерный стереотип в образе политического лидера: сравнение образов «жертв» импичментов 2016-2017 годов Дилмы Русефф и Пак Кын Хе // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 6: Политология. Международные отношения. – 2017. – Т. 10. – № 3. – С. 246-259.

Д. А. Ланко, И. С. Ланцова

Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы

Корея Республикасының еуразиялық саясаты

Аңдатпа. Мақалада Корея Республикасының еуразиялық саяси дамытуының үш кезеңі, сондай-ақ КСРО-ның құлдырауы салдарынан Оңтүстік Кореяда да, Еуразия елдерінде де демократияландыру процестерінің басталуынан бастап осы елдің еуразиялық саясатын дамытуға ықпал еткен үш негізгі мүдделер көрсетілген. Оңтүстік Корейдің еуразиялық саясатының бірінші кезеңі 2000-шы жылдардың екінші жартысына дейін жалғасты. Бұл кезеңде Оңтүстік Корей элитасы Солтүстік Корейді әлемнің басқа елдерімен тығыз қарым-қатынасқа тарту мақсатында Еуразия мемлекеттерімен қатынастарды қарастырды.

2000-шы жылдардың екінші жартысында басталып, 2010 жылдың екінші жартысына дейін жалғасқан екінші кезеңде Оңтүстік Корей Солтүстік Корейді әлемнің басқа елдерімен тығыз қарым-қатынасқа толығымен тартуға бағытталған саясатынан бас тартқанымен, Оңтүстік Корей мен Еуразия мемлекеттері арасындағы қатынастар дамуын жалғастырды. Сонымен қатар, Оңтүстік Корей Президенті Пак Кын Хенің еуразиялық бастамасын іске асыру арқылы 2013 жылдан бастап осы қатынастарды үйлестіру әрекеттері жасалды.

Жақында басталған үшінші кезеңде Оңтүстік Корей тағы да Солтүстік Корейді әлемнің басқа

елдерімен барынша тығыз қарым-қатынаста болуына тағы да ұмтыла бастады, соның арқасында Оңтүстік Корейдің сыртқы саясатындағы еуразиялық бағыт маңыздылығы артады деп күтуге болады. Корей түбегінде бейбітшілік орнатудан басқа, Оңтүстік Корейдің еуразиялық саясатын дамытуға ықпал ететін тағы екі мүдде - экономикалық мүдделер; сонымен қатар Ресей, Қазақстанда және басқа да Еуразия елдерінде тұратын Корей-сарам, этникалық кәрістердің үлкен тобының мүдделерін қорғау.

Түйін сөздер: халықаралық қатынастар, регионализм, Еуразия, Корей мемлекеті, сыртқы саясат.

Д. А. Ланко, И. С. Ланцова

Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Российская Федерация

Евразийская политика Республики Корея

Аннотация. В статье выделяются три этапа развития евразийской политики Республики Корея, а также три основных интереса, которые способствовали развитию евразийской политики этой страны с начала процессов демократизации как в Южной Корее, так и в евразийских странах в результате распада СССР. Первый этап развития южнокорейской евразийской политики продолжался до второй половины 2000-х годов, на этом этапе южнокорейская элита рассматривала отношения с государствами Евразии в качестве способа вовлечения Северной Кореи в более тесные отношения с остальным миром. На втором этапе, начавшемся во второй половине 2000-х годов и продолжавшемся до второй половины 2010-х годов, Южная Корея отказалась от политики, нацеленной на всемерное вовлечение Северной Кореи в более тесные отношения с остальным миром, однако отношения между Южной Кореей и государствами Евразии продолжали развиваться. Более того, начиная с 2013 года, делались попытки гармонизации этих отношений, в том числе путем претворения в жизнь Евразийской инициативы южнокорейского президента Пак Кын Хе. На недавно начавшемся третьем этапе Южная Корея вновь начала стремиться максимально вовлечь Северную Корею в более тесные отношения с остальным миром, благодаря чему можно ожидать роста значения евразийского направления во внешней политике Южной Кореи. Помимо мирного урегулирования на Корейском полуострове, двумя другими интересами, способствующими развитию евразийской политики Южной Кореи, являются экономические интересы, а также защита интересов Корё-сарам, большой группы этнических корейцев, проживающих в России, Казахстане и других странах Евразии.

Ключевые слова: международные отношения, регионализм, Евразия, Корея, внешняя политика.

References

1. Spiegel S.L., Cantori L.J. The Analysis of Regional International Politics: The Integration versus the Empirical System Approach, *International Organization*. 4 (27), 465-494 (1973).
2. Hahn G.M. *Russia's Islamic Threat* (Yale University Press, New Haven, CT, 2007).
3. Lebedeva M.M. *Russian Studies of International Relations: From the Soviet Past to the Post-Cold-War Present*. (ibidem-Verlag, Stuttgart, 2018, 224 p.).
4. Hunt L. A Stronger Australia in Southeast Asia, *The Diplomat*. 2017. October 9. [Electronic resource]. – Available at: <https://thediplomat.com/2017/10/a-stronger-australia-in-southeast-asia/> (accessed: September 1, 2019).
5. Galtung J. Divided Nations as a Process: One State, Two States, and In-Between: The Case of Korea, *Journal of Peace Research*, 3 (9), 345-360 (1972).
6. Lantsova I.S., Lanko D.A. Vnutrennie i mezhdunarodnye factory otnosheniy mezhdvu dvumya koreyskimi gosudarstvami v 50-e – 80-e gody XX veka [Domestic and International Factors of Inter-Korean Relations in 1950s – 1980s; – in Russian], *Azimuth nauchnykh issledovaniy: ekonomika i upravlenie*, 1 (6), 248-254 (2017).
7. Kihl Y.W. *Transforming Korean Politics: Democracy, Reform and Culture*. New York: M.E. Sharpe, 2005. – xv+404 pp.

8. Ahn M.S., Choi S.B. Kim Youngs-sam's Reform and Unexpected Tragedy that Followed // South Korea: Challenging Globalization and the Post-Crisis Reforms / Ed. by Y.C. Kim, D.J. Kim and Y. Kim (Chandos Publishing Oxford, 2008, p. 145-170).
9. Lantsova I.S. Politika "solnechnogo tepla" kak model upravleniya mezhkoreyskim konfliktom: istoki, itogi, perspektivy ["Sunshine" Policy as a Model of Inter-Korean Conflict Management: Sources, Results, Prospects; – in Russian], Vestnik of the Moscow University. Series 12. Political Science, (6.), 91-98 (2012).
10. Niederhafner S. The Challenges of Reunification: Why South Korea Cannot Follow Germany's Strategy, Korea Observer, 2 (44), 249-287 (2013).
11. Zhu Z. Small Power, Big Ambitions: South Korea's Role in Northeast Asia Security under President Roh Moo-hyun, Asian Affairs, 2 (34), 67-86 (2007).
12. Pellegata A., Quaranta M. Accountability through Government Alternation: Economic Performance and the Conditional Role of Political Institutions in Fifty Countries, 1990-2015, International Political Science Review, 3 (40) – 2019, 419-436 (2019) – DOI: 10.1177/0192512118755842.
13. Lantsova I.S. Initsiativa Prezidenta Respubliki Koreya Park Geun-hye i problema institutsionalizatsii sotrudnichestva v sfere bezopasnosti v Severo-Vostochnoy Azii [The Proposal of Park Geun-hye, President of the Republic of Korea, and its Contribution to Institutionalization of Security Cooperation in Northeast Asia; –], Azimut nauchnykh issledovaniy: ekonomika i upravlenie [Azimuth of Scientific Research: Economics and Management], 4 (13), 91-95 (2015). in Russian
14. Day D.C. The Development and Responses to South Korea's Eurasia Initiative: Realization vs. Illusions, Journal of International Relations and Foreign Policy, 2 (5), 23-31 (2017) - DOI: 10.15640/jirfp.v5n2a2.
15. Lanko D.A., Lantsova I.S. Zhertvennost' kak gendernyy stereotip v obraze politicheskogo lidera: sravnenie obrazov "zhertv" impichmentov 2016-2017 godov Dilmy Rousseff i Park Geun-gye [Victimization as Gender Stereotype in Image of Political Leader: A Comparison of Images of "Victims" of Impeachments of 2016-2017 Dilma Rousseff and Park Geun-hye; – in Russian], Vestnik of the St. Petersburg University. Series 6. Political Science. International Relations, 3 (10), 246-259, 2017.

Information about authors:

Ланко Д.А. - саяси ғылымдарының кандидаты, Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің халықаралық қатынастар факультетінің еуропалық зерттеулер кафедрасының доценті, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы.

Ланцова И.С. - саяси ғылымдарының кандидаты, Санкт-Петербург мемлекеттік университетінің халықаралық қатынастар факультетінің американдық зерттеулер кафедрасының доценті, Санкт-Петербург, Ресей Федерациясы.

Dmitry A. Lanko - Ph.D. (comparative politics), Associate Professor, Department of European Studies, School of International Relations, St. Petersburg State University, Russian Federation.

Irina S. Lantsova - Ph.D - (international politics), Associate Professor, Department of American Studies, School of International Relations, St. Petersburg State University, Russian Federation.

МРНТИ 11.25.91

К.У. Майгельдинов, Е.Л. Нечаева

*Кафедра политологии Евразийского национального университета имени
Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан*
(E-mail: mszkaz@yandex.ru, elenech@inbox.ru)

Геополитическое противостояние США и КНР в Афганистане в контексте интересов Китая в Центральной Азии

Аннотация. В статье описывается борьба интересов США и растущего Китая вокруг Афганистана. В конце 2018 года администрация Трампа озвучила возможность существенного сокращения своего воинского контингента в Афганистане. Это может стать причиной дальнейшей дестабилизации страны, которая может угрожать региональной безопасности стран Центральной Азии. Как следствие, любая нестабильность в центральноазиатском регионе может дестабилизировать запад Поднебесной и всерьез угрожать воротам Китая в Евразию. При этом движущей силой китайской стратегии в Центральной Азии становится всевозрастающая потребность в энергоресурсах, проявившаяся в процессе чрезвычайного роста экономики. В связи с этим обеспечение прочных позиций и предотвращение доминирования третьей стороны в регионе становится главными задачами политики КНР в Центральной Азии.

Ключевые слова: Китай, США, Центральная Азия, Афганистан, газопровод, ТАПИ.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-58-65>

Введение. Предпосылками к масштабной дестабилизации в Афганистане являются обостряющиеся противоречия разнокалиберных игроков вокруг этой мусульманской страны в условиях уже существующих военных и политических очагов напряженности на всем пространстве Азии. В их числе есть как мировые, так и региональные державы – США, ЕС, Китай, Россия, Пакистан, Индия, Иран, Турция, Саудовская Аравия и др. Так, в настоящее время основным фактором влияния на мировые процессы является *геополитическое противостояние США и Китая*, которое отражается на ситуациях в различных регионах. Прежде всего, противоречия двух великих держав фокусируются на их длительной борьбе за влияние на богатые сырьем государства Азии, Африки и Латинской Америки. Наиболее острый конфликтный потенциал содержат их противоречия вблизи границ Поднебесной – в Юго-Восточной и других частях Азии, где сосредоточены месторождения природных ископаемых или проходят маршруты их доставки. В связи с этим нельзя не отметить появившиеся в последние годы фундаментальные исследования в области международных отношений и регионалистики. В частности, нашедшие отражение в трудах Я.М.Бергера [1], Р.Медведева [2], Ю.М. Галенович [3], Э.Люттвак [4] и других ученых.

Что касается Афганистана, который в геополитике справедливо называется «Сердцем Азии» из-за выгодного геостратегического положения, то сегодня это многострадальное мусульманское государство представляет для всех держав еще большую ценность, чем в XIX веке.

Во-первых, традиционно с его территории можно все также взаимодействовать со странами важнейших регионов мира (Средний Восток, Восточная Азия и мусульманские республики постсоветского пространства), влиять на них, контролировать их процессы и коммуникации на всех направлениях, но уже более активно и более масштабно.

Во-вторых, только во второй половине XX века на территории Афганистана

постепенно обнаруживались, но почти не разрабатывались из-за труднодоступности залежи нефти, газа, угля, соли, меди, железа, кобальта, олова, марганца, золота, а также легкого металла лития, необходимого для производства батарей. Кроме того, страна оказалась богата изумрудами, аметистом, яшмой, лазуритом, мрамором, гранитом.

В-третьих, обретение политической независимости богатыми нефтью и газом постсоветскими республиками Центральной Азии усилило важность транзитного потенциала соседних стран и регионов, включая Афганистан, Пакистан, Иран, Закавказье и Турцию в плане вывода экспортных маршрутов транспортировки углеводородов в Южную Азию и к побережью Индийского океана, на Средний Восток и в Европу.

Здесь не удивительно, что 40 лет назад именно Афганистан стал территорией опосредованного или, в современном понимании, гибридного военного столкновения двух супердержав – СССР и США, которое не только полностью изменило политическую обстановку в этой стране, но и кардинально повлияло на региональные и геополитические процессы:

- возникновение и деятельность террористических организаций в соседних и далеких от Афганистана странах (*движение «Талибан», Аль-Каида, Исламское Движение Узбекистана*);

- центробежные процессы в республиках бывшего СССР;

- распад СССР и крушение дуополярного мира.

История. Трансафганский газопровод- инструмент геополитики.

В 90-х на просторах Евразии, в т.ч. постсоветском пространстве, усилились тренды, представляющие геополитический интерес для США:

- *расширение внешней активности нефтегазодобывающих стран Среднего Востока и Центральной Азии;*

- *усиление влияния Китая в странах Среднего Востока и Центральной Азии.*

Так, географическое положение Афганистана придало важность его роли в геоэнергетике начала 90-х, когда аргентинская компания «Бридас» совместно с богатыми углеводородами Туркменистаном и страдающим от нехватки энергоресурсов Пакистаном договорились построить газопровод через территорию Афганистана (*трансафганский газопровод - ТАФ*). Однако уже в 1994 году в Кабуле появилась известная аффилированностью с Белым домом американская нефтегазовая компания «Unocal», которая перехватила у компании Бридас управление проектом по прокладке ТАФ.

Между тем реализация этого масштабного проекта позволяла обеспечить туркменским газом гигантский энергетический рынок Южной Азии и дать серьезный толчок ускоренному развитию национальных экономик. В то же время контроль над потоками газа позволяет использовать ТАФ в качестве инструмента политического, экономического и идеологического давления на страны-потребители, страны-транзитеры и, конечно, страну-производителя.

Вполне естественно, что данное обстоятельство представляло стратегический интерес для США. Особенно это было актуально для глобального лидера в условиях стремительного роста экономики и активности КНР по всему миру в освоении новых рынков сбыта и новых источников энергоресурсов. При этом компании Китая уже демонстрировали расширение деятельности на нефтегазовом рынке Центральной Азии. В частности, в 1997 году на нефтяной рынок Казахстана вышла крупнейшая китайская компания CNPC.

Осенью 1997 года в Ашхабаде во главе с Unocal был учрежден международный консорциум Central Asia Gas Pipeline, Ltd. (*CentGas*) в составе Туркменистана, Пакистана, японских и южнокорейской компании. Как ни парадоксально, но в состав «CentGas» не был включен Афганистан, чьи интересы, по некоторым сведениям, «растворились» в доле

одного из участников [5].

Вместе с тем для прокладки газопровода существовали препятствия – сложная военно-политическая обстановка и разгул криминала. Лидеры «Талибан» в 1998 году предложили участникам консорциума подписать соглашение о строительстве ТАФ и обеспечить безопасность маршрута. Тем более что талибы контролировали больше 2/3 территории страны, имели контакты с заинтересованными внешними игроками и даже начали бороться с производством наркотиков.

В этом плане «Upocal» и стоящие за ней структуры США возлагали большие надежды на роль «Талибан» в стабилизации военно-политической обстановки для реализации энергетических планов, закрывая глаза на экстремистскую деятельность и поддерживая их интересы.

Однако крупное поражение пуштунских боевиков от движения «Талибан» в 1997 году при нападении на город Мазар-и-Шариф свидетельствовало об отсутствии у них поддержки среди северного населения Афганистана, возможности остановить гражданскую войну в стране и обеспечить безопасные условия для строительства газопровода. Все это привело к пересмотру Вашингтоном отношения к талибам и их непосредственным кураторам в лице Пакистана.

В 1998 году стало известно о предварительном соглашении Тегерана с Исламабадом и Дели по строительству газопровода из Ирана через территорию Пакистана в Индию (*ИПИИ* или «*Мир*»), а также о намерении Ашхабада проложить газопровод из Туркменистана в Иран и Турцию. Реализация этих проектов вкуче с китайскими могла существенно поменять энергетическую конфигурацию всей Евразии и мешать США устанавливать контроль над источниками энергоресурсов и маршрутами их транспортировки энергоресурсов для решения геополитических задач, в т. ч.:

- ограничение доступа Китая к источникам углеводородов для сдерживания роста его экономики;
- сдерживание растущего влияния Китая в мире, в т.ч. Центральной Азии;
- сдерживание внешнеполитических амбиций Ирана путем ограничения доступа его нефтегазового экспорта на крупнейшие рынки Азии – Китай, Индия, Пакистан и др.;
- усиление своего влияния на страны постсоветского пространства, Среднего Востока и Южной Азии для их удержания в своей орбите.

Неблагоприятное для Вашингтона развитие ситуации явно требовало от администрации Президента США Дж. Буша-младшего рассматривать *экономический рост Китая в качестве новой угрозы*.

Методы исследования. В данной статье использовались общелогические и общенаучные методы анализа и синтеза, системный подход, подходы теорий международных отношений, таких как неореализм, геополитический подход, подход школы международной политэкономии и неомарксизма.

Борьба на газовом рынке Азии. После отстранения талибов от центральной власти работа вокруг проекта активизировалась под контролем США и уже в 2002 году правительства Туркменистана, Пакистана и теперь Афганистана заключили Соглашение о строительстве ТАФ. К 2005 году было завершено ТЭО проекта, после чего к нему присоединилась Индия, огромный рынок которой мог гарантировать коммерческий успех газопровода. С этого времени газопровод приобрел аббревиатуру ТАПИ (*Туркменистан – Афганистан – Пакистан – Индия*).

TAPI NATURAL GAS PIPELINE

FIG. 1

Рис. 1. Маршрут газопровода ТАПИ

ТАПИ – магистральный газопровод мощностью 33 млрд кубометров газа в год, протяжённостью почти 1 800 км от туркменского месторождения «Галкыныш» через афганские города Герат и Кандагар к населенному пункту Фазилка на границе Пакистана с Индией.

Пока участники проекта ТАПИ делали расчеты и начинали договариваться, *активность Пекина в Центральной Азии* была вознаграждена контрактами с Ашхабадом, а также с Ташкентом и Нур-Султаном о строительстве трёх веток газопровода из Туркменистана в Китай через территорию Узбекистана и Казахстана для поставок туркменского «голубого топлива» общей мощностью 55 млрд кубометров и протяженностью каждой из них в 1 830 км. План также предусматривал поставки узбекского и казахского газа.

Строительство началось в 2007 году: линия «А» – сдана в эксплуатацию в декабре 2009 года, «В» – в октябре 2010 года и «С» – в мае 2014 года. Пропускная способность линий «А» и «В» составляет 30 млрд куб. м в год, а линии С – 25 млрд куб. м газа. Все три ветки ориентированы на поставки в западные, центральные и южные районы Китая для обеспечения газоснабжением более 500 млн жителей.

Кроме того, в сентябре 2014 года Китай начал строительство ветки «D» мощностью 30 млрд куб. м протяженностью 1000 км через Узбекистан и высокогорье Таджикистана и Кыргызстана. Завершение работ намечено на 2020 год.

Пекином успешно согласован и реализуется проект по строительству сразу нескольких ниток газопровода «Средняя Азия – Китай», которые из Туркменистана проходят через Таджикистан, Узбекистан и Кыргызстан. Это означает, что Китай сумел добиться от стран, практически находящихся между собой в состоянии постоянных противоречий, *координации своей энергетической политики*. В частности, уже на постоянной основе функционируют транспортные коридоры из КНР через Казахстан и Центральную Азию в Европу. Тем самым китайское руководство сумело достичь *транзитной связанности*, чего не могли сделать европейские структуры в течение двух десятилетий в рамках таких программ, как ТРАСЕКА и др.

Помимо этого, в декабре 2018 года компания CNPC сообщила, что с 1 января по ноябрь 2018 года импортировала по магистральному газопроводу «Средняя Азия – Китай» 46,9 млрд куб. м природного газа, когда за весь 2017 год этот показатель составил 38,7 млрд куб. м. [6].

В настоящее время газовый рынок Китая является наиболее емким в мире и его потребности растут с каждым годом в сравнении с другими энергоносителями, что связано со структурными изменениями в экономике, снижением доли угля в энергобалансе и улучшением экологической обстановки в стране. Цель сегодняшней энергетической стратегии Китая – *увеличение доли природного газа в энергетическом балансе страны к 2030 году до 15%*.

По данным Академии общественных наук КНР, в 2018 году потребление газа в Китае составило 237,3 млрд куб. м, а к 2030 году спрос на природный газ возрастет до 520 млрд куб. м в год, к 2050 году – до 800 млрд куб. м в год [7].

В то же время растет импорт газа. В частности, по данным Brookings Institution, в 2018 году потребление в Китае выросло на 15%, а импорт – на 28%. В целом же зависимость страны от импорта выросла с нулевого значения в 2005 году до 39% в 2018 году [8].

При этом рынок Китая представляет важнейший интерес для американских нефтегазовых компаний, которые превращают США в крупнейшего производителя углеводородов в мире, в том числе сланцевых нефти и газа. В 2018 году Китай стал третьим крупнейшим импортером американского сжиженного природного газа после Мексики и Южной Кореи. Однако из начавшейся торговой войны между Вашингтоном и Пекином импорт американского сжиженного газа стал сокращаться.

На сегодня самым крупным и стабильным поставщиком газа в Китай является Туркменистан, доля которого в общем китайском импорте «голубого топлива» составляет более 1/3, а среди трубопроводного газа – близко к 90%, что еще не предел возможностей Ашхабада. Этот фактор стал основным для активности США вокруг ТАПИ.

Вместе с тем анализ свидетельствует, что еще большее беспокойство и активность США вызвала т. н. инициатива Пекина «Один пояс – один путь», направленная на соединение в единый мегарынок Китай, страны Азии, Европы и Африки, что создает реальные условия для глобального лидерства Поднебесной. Здесь важнейшими участками мегапроекта можно считать Пакистан, Афганистан и постсоветские страны Центральной Азии, через которые проходят или планируется проводить транспортные и энергетические коммуникации.

В частности, центральным звеном всей конструкции «Один пояс – один путь» является т.н. китайско-пакистанский экономический коридор, включающий разнообразные проекты, в т.ч. нефтегазовой сферы, реализация которых станет решающим прорывом в этой идеи Китая.

Газопровод ТАПИ, талибы и Китай. Строительство же ТАПИ с 2010 года постоянно откладывалось из-за сложной военно-политической обстановки, вызванной непрекращающимися боевыми действиями талибов. В 2012 – 2013 гг. Туркменистан подписал ряд соглашений с национальными компаниями Индии, Пакистана и Афганистана о купле-продаже газа, а в декабре 2015 года в туркменском городе Мары с их участием прошла церемония открытия строительства ТАПИ. Завершение строительства и поставки газа сдвинулись с 2017 года на 2020.

Между тем, как сообщил 1 марта 2016 года сайт Афганистан.ру, *представители «Талибана» приветствовали реализацию проекта газопровода ТАПИ*, а также энергетический проект CASA-1000, разработку горного месторождения Айнак и строительство ряда транспортных объектов, признавая их соответствующими интересам Афганистана. Кроме того, талибы выразили готовность участвовать в обеспечении безопасности проектов,

призвав приверженцев движения следовать этой линии.

В феврале 2018 года СМИ Ашхабада сообщили о завершении туркменского участка ТАПИ и начале строительства афганской части. В частности, 23 февраля в туркменском городе Серхетабаде в присутствии руководителей Туркменистана, Афганистана, Пакистана и государственного министра иностранных дел Индии был дан старт строительству газопровода по территории ИРА [9]. По данным СМИ, в Пакистане закончены все инженерно-изыскательные работы по своей части газопровода и идет подбор строительного подрядчика.

В ноябре 2018 года стало известно, что туркмены закупили у Саудовской Аравии трубы для своего отрезка газопровода, а в апреле 2019 года появились сведения о намерении Туркменистана закупить трубы для этого же объекта уже у Челябинского трубопрокатного завода (ЧТПЗ) [10]. *Данные обстоятельства говорят о сохраняющихся проблемах на территории Туркменистана.*

По сообщению афганского информагентства TOLO-News, 4 марта 2018 года в афганской провинции Герат группа из 70 боевиков движения «Талибан» сообщила властям, что желает сложить оружие в обмен на гарантии предоставления рабочих мест в проекте газопровода ТАПИ.

В январе 2019 года старейшины и авторитетные лидеры афганских племен, которые проживают на приграничных территориях с Туркменистаном и вдоль трассы газовой магистрали, также объявили о полной и широкой поддержке проекта ТАПИ.

Основным посылом в затянувшейся эпопее строительства ТАПИ стало прозвучавшее в ноябре 2018 года заявление Китая о готовности присоединиться к этому проекту в случае согласия его участников на прокладку газопровода по территории Пакистана к западной границе КНР. Заявление прозвучало после того, как Туркменистан заявил о значительном снижении стоимости строительства газопровода.

Очевидно, что такое изменение ситуации вокруг ТАПИ вполне удовлетворило бы с экономической, финансовой и организационной точек зрения Туркменистан, Афганистан и Пакистан, но мало вероятно устроит Индию. Однако важное то, что подобное никак не может быть принято главным неформальным бенефициаром ТАПИ – Соединенными Штатами, стремящимися как раз ограничить доступ Китая к источникам энергоресурсов и маршрутам их доставки. Возможно, что такая вполне реальная перспектива развития ТАПИ и в целом растущая роль Китая в регионе напугала Вашингтон и кардинально изменило его позицию по Афганистану, подвигнув на полный вывод войск и передачу ответственности за обстановку «Талибану».

Заключение. Таким образом, Афганистан сегодня интересен США возможностью влиять не только на геэкономическую и геоэнергетику, но и на военную, политическую, социально-экономическую и криминальную ситуации в странах Евразии, особенно, если задача контроля нефтегазовых и других коммуникаций не решается. А для этого у США уже есть третий вариант решения – использовать ИГИЛ, который уже несколько лет присутствует на территории Афганистана.

При этом Пекин сделал свои выводы из региональной конкуренции (*со стороны России и США*) и сейчас строит свою региональную политику более системно и последовательно – китайская сторона сейчас пытается *повысить взаимосвязанность (коннективити)* региона. В рамках инициативы «Экономический пояс Шелкового пути» (ЭПШП) Китай впервые применил программно-концептуальный подход. Главным выводом первых лет реализации ЭПШП является тот факт, что *Китай готов и способен содействовать определенному объединению Центральной Азии под эгидой китайских интересов.*

Литература

1. Бергер Я.М. Эволюция геополитических взглядов в Китае. // Проблемы Дальнего Востока. -2010. - №4. – С.28-37.
2. Медведев Р. Подъем Китая. – Litres. - 2019. – 699с.
3. Галенович Ю.М. Китайские сюжеты. Чем доволен и недоволен Китай. – Directmedia. – 2013. – 480 с.
4. Люттвак Э. Возвышение Китая наперекор логике стратегии. – 2017. – 350 с.
5. Бражников М. Трансафганский газопровод: намерения и реальность [Электрон.ресурс]. – 2002. – URL: <https://pravda.ru/world/7870-truba/> (дата обращения: 30.07.2019).
6. Китай продолжает увеличивать импорт газа из Средней Азии. [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL:<https://ca-times.org/en/ekonomika/3250-kitay-prodolzhaet-uvelichivat-import-gaza-iz-sredney-azii.html> (дата обращения: 30.07.2019).
7. Китай вынужден пересмотреть условия покупки туркменского газа [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://centralasia.news/2087-kitay-vynuzhden-peresmotret-usloviya-pokupki-turkmenskogo-gaza.html>. (дата обращения: 30.07.2019).
8. Потребление газа в Китае растет [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <http://www.iarex.ru/news/60250.html> (дата обращения: 30.07.2019).
9. Реализуемый Туркменистаном проект ТАПИ начал приносить мир в Афганистан [Электрон.ресурс]. – 2018. – URL: <https://sng.today/ashkhabad/6330-realizuemyu-turkmenistanom-proekt-tapi-nachal-prinosit-mir-v-afghanistan.html> (дата обращения: 30.07.2019).
10. Туркменистан вновь закупил трубы для ТАПИ. Теперь из России [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: <https://www.hronikatm.com/2019/04/gas-pipes/>. (дата обращения: 30.07.2019).

К.У. Майгельдинов, Е.Л. Нечаева

*Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің саясаттану кафедрасы,
Нұр-Сұлтан, Қазақстан*

Орталық Азиядағы Қытай мүдделерінің контекстіндегі АҚШ пен Қытайдың геосаяси қақтығысы

Андатпа. Мақалада Ауғанстан төңірегінде АҚШ пен өсіп келе жатқан Қытай мүдделері арасындағы күрес сипатталған. 2018 жылдың соңында Трамп әкімшілігі Ауғанстандағы әскери контингентін едәуір қысқарту мүмкіндігі туралы мәлімдеді. Бұл елдің одан әрі тұрақсыздануына алып келіп, Орталық Азия елдерінің аймақтық қауіпсіздігіне қатер төндіруі мүмкін. Нәтижесінде Орталық Азия аймағындағы кез-келген тұрақсыздық Аспан асты елінің батысын тұрақсыздандырып, Қытайдың Еуразия қақпасына айтарлықтай қауіп төндіруі мүмкін. Сонымен бірге, Орталық Азиядағы қытай стратегиясының қозғаушы күші кезектен тыс экономикалық өсу үрдісіне пайда болған энергияға деген сұраныстың өсуінде. Осыған байланысты берік ұстанымды қамтамасыз ету және аймақтағы үшінші тараптың үстемдігінің алдын алу Орталық Азиядағы ҚХР саясатының басты міндеттеріне айналуға.

Түйін сөздер: Қытай, АҚШ, Орталық Азия, Ауғанстан, газқұбыры, ТАПИ.

K.U. Maigeldinov, Ye.L.Nechayeva

*Political Science Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan*

The geopolitical confrontation of the United States and China in Afghanistan in the context of China's interests in Central Asia

Abstract. The article describes the struggle between the interests of the United States and the growing China about Afghanistan. At the end of 2018, the Trump Administration announced the possibility of a significant reduction in its military contingent in Afghanistan. This may cause further destabilization of the country, which may threaten the regional security of Central Asian countries. As a result, any instability in the Central Asian region can

destabilize the west of the Middle Kingdom and seriously threaten the gates of China to Eurasia. At the same time, the driving force of the Chinese strategy in Central Asia is becoming an ever-increasing need for energy, which manifested itself in the process of extraordinary economic growth. In this regard, ensuring a strong position and preventing the domination of a third party in the region is becoming the main tasks of the PRC policy in Central Asia.

Keywords: China, USA, Central Asia, Afghanistan, gas pipeline, TAPI.

References

1. Berger Ya.M. Evolyutsiya geopoliticheskikh vzglyadov v Kitaye [The evolution of geopolitical views in China], Problemy Dal'nego Vostoka, 4, 28-37 (2010).
2. Medvedev R. Pod'ryem Kitaya [The rise of China] (Litres, 2019, 699 p.).
3. Galenovich Yu.M. Kitayskiye syuzhety. Chem dovolen i nedovolen Kitay [Chinese stories. What is satisfied and dissatisfied with China] (Directmedia, 2013, 480 p.).
4. Lyutvak E. Vozvysheniye Kitaya naperekor logike strategii [The rise of China contrary to the logic of strategy] 2017. 350 p.
5. Brazhnikov M. Transafganskiy gazoprovod: namereniya i real'nost'[Trans-Afghan gas pipeline: intentions and reality]. Available at: <https://pravda.ru/world/7870-truba/> (Accessed: 30.07.2019).
6. Kitay prodolzhaet uvelichivat' import gaza iz Sredney Azii [China continues to increase gas imports from Central Asia]. Available at: <https://ca-times.org/en/ekonomika/3250-kitay-prodolzhaet-uvelichivat-import-gaza-iz-sredney-azii.html>. (Accessed: 30.07.2019).
7. Kitay vynuzhden peresmotret' usloviya pokupki turkmenskogo gaza [China forced to reconsider Turkmen gas purchase conditions]. Available at: <https://centralasia.news/2087-kitay-vynuzhden-peresmotret-usloviya-pokupki-turkmenskogo-gaza.html> (Accessed: 30.07.2019).
8. Potrebleniye gaza v Kitaye rastet [China's gas consumption is growing] Available at: <http://www.iarex.ru/news/60250.html> (Accessed: 30.07.2019).
9. Realizuyemyy Turkmenistanom proyekt TAPI nachal prinosit' mir v Afganistan [Turkmenistan's TAPI project begins to bring peace to Afghanistan]. Available at: <https://sng.today/ashkhabad/6330-realizuyemyy-turkmenistanom-proekt-tapi-nachal-prinosit-mir-v-afganistan.html> (Accessed: 30.07.2019).
10. Turkmenistan vnov' zakupil truby dlya TAPI. Teper' iz Rossii [Turkmenistan again purchased pipes for TAPI]. Available at: <https://www.hronikatm.com/2019/04/gas-pipes/>. (Accessed: 30.07.2019).

Сведения об авторах:

Майгельдинов К.У. – докторант PhD по специальности «Политология», кафедра политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Нур-Султан, Казахстан.

Нечаева Е.Л. – кандидат политических наук, зав.кафедрой политологии, Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Нур-Султан, Казахстан.

Maigeldinov K.U. – PhD doctorate majoring in Political Science, Political Science Department, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str., 6., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Nechayeva Ye.L. – candidate in political sciences, Head of the Political Science Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Yanushkevich str., 6, Nur-Sultan, Kazakhstan.

МРНТИ 11.15.19

Р.А. Нуртазина, А.Т.Серикжанова
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: roza_nur@mail.ru, aietaserikzhanova@gmail.com)

Социокультурные аспекты политического участия в Республике Казахстан

Аннотация. В данной статье исследуются социокультурные аспекты политического участия граждан в современном Казахстане. Составлен краткий обзор социальных и культурных факторов, оказывающих влияние на политическое участие казахстанцев. Рассматриваются либеральная и популистская модели взаимоотношения социально-экономического развития страны и политического участия граждан, предлагаемые американскими учеными Липсетом и Лернером. Даны примеры в целях определения казахстанской модели взаимосвязи социально-экономического развития и участия граждан.

Авторы рассматривают социально-культурную сферу как основу политической активности. Делается акцент на Третьей модернизации – трансформации общественного сознания, что в свою очередь определяет уровень политической культуры населения и их отношения к внешним политическим процессам. Рассмотрено состояние социальной политики Казахстана, его основные направления, уровень дохода и место Казахстана в мировом рейтинге по показателям благополучия. Затронуты вопросы о необходимости повышения уровня демократии, некоторые аспекты свободного участия граждан в политических процессах и их культура рассматриваются как определяющие факторы демократии.

Ключевые слова: государство, Республика Казахстан, политическое участие, факторы политического участия, социально-культурные аспекты, модернизация, политическая культура, политическая система.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-66-73>

Введение. Современное государство на пути своего исторического развития ставит масштабные цели, которые призваны мобилизовать гражданское общество на дальнейшую модернизацию. Для Республики Казахстан стратегическим и амбициозным проектом стала задача по вхождению страны в число 30-ти наиболее развитых стран.

Социальная принадлежность и культурные предпосылки играют немаловажную роль в политической активности граждан тех или иных стран. Сегодняшнее социокультурное состояние казахстанского общества можно назвать переходным. После обретения независимости перед Казахстаном стояла задача консолидировать общество, укрепить и сохранить территориальное и полиэтничное единство. На данный момент запущено три волны модернизации: политическая, экономическая и идеологическая, каждая из них по своему повлияла на социокультурную сферу, на политическую культуру и политическое участие граждан страны.

Отметим, что программа Третьей модернизации в Казахстане призвана обеспечить рост и устойчивость экономического и политического развития гражданского общества. Происходящие в нашей стране преобразования создают условия для развития гражданского общества, реального участия народа в политической деятельности, появления новых форм воздействия на власть. В связи с глобальными изменениями во всех сферах жизни общества властью предпринимаются различные механизмы коммуникации, составляются стратегии,

программы и проекты. Однако структурный и институциональный планы программы не будут иметь эффекта без модернизации мышления граждан страны. Некоторые аспекты данной проблемы получили развитие в исследованиях следующих авторов: Аузан М.М. «Общественный договор и гражданское общество» [1], Боташева Ш.Х. «Роль социального оптимизма в изменении социальной стратификации общества» [2], Nurtazina R.A. «The Problem of Self-Identification in Multi-Ethnic Society on the Example of Kazakhstan» [3].

Цель и задачи. Целью статьи является рассмотрение современных социокультурных аспектов политического участия, определение уровня их влияния на политическую активность граждан, в особенности молодежи, в Республике Казахстан.

Методология. Для освещения темы были применены такие методы исследования политической науки, как социокультурный, структурно-функциональный, институциональный. В качестве эмпирической базы в статье использовались фрагменты социологических исследований, проведенных Институтом Евразийской интеграции в 2018 году.

Результаты. Определены и проанализированы некоторые особенности социокультурных аспектов политического участия граждан в современном Казахстане.

Участие граждан в политике является неотъемлемым атрибутом современного демократического общества. Оно дает людям возможность быть субъектами политики при решении общественных актуальных проблем и определять условия своего существования. Отметим, что политическое участие – это деятельность граждан с целью влияния на принятие политических решений власти и ее эффективной реализации. Формы политического участия в современном обществе разнообразны: массовые манифестации, голосование на выборах и референдумах, участие в деятельности политических партий, коммуникации в социальных сетях по актуальным вопросам.

Почему люди участвуют в политике? В чем главное предназначение политического участия казахстанских граждан? Для чего нужна модернизация общественного сознания? В связи с этим государственная программа Третьей модернизации в Казахстане является драйвером перехода страны к новой модели роста с учетом глобальной реальности и рисков, способных провоцировать кризисные явления.

Казалось бы, ставится сложная задача, которая соединяет между собой два разнонаправленных и даже противоречивых феномена: модернизацию общественного сознания, традиции народа, которые консервируют исторически сложившиеся нормы, ценности, установки, поведенческие образцы и отражают как в зеркале реалии уклада, жизнедеятельности нашего народа в других социально-экономических условиях.

Прошедшие 9 июня 2019 года выборы Президента Республики Казахстан (далее – РК) показали, что казахстанское общество нуждается в модернизации как политической культуры, так и всей политической системы страны. Конституция РК, принятая на республиканском референдуме 30 августа 1995 года, утверждает государство демократическим, светским, правовым и социальным, где высшими ценностями являются человек, его жизнь, права и свободы [6, с. 1], но современные условия глобализации требуют по-новому подходить к реализации данных принципов.

Данная проблема присуща и остальным постсоветским государствам. «Причина подобных неудач кроется, вероятно, не только в отсутствии демократического опыта и менталитете, но и в том, что предпринимались попытки формального переноса западной модели демократии, оказавшейся мало пригодной для многих государств с традиционной политической культурой» [7, с. 34]. Именно это и происходило в постсоветских странах после получения независимости. Сегодняшний опыт показывает, что преобразование политической системы таким образом требует определенного времени и готовности самого народа.

В этих целях Первым Президентом РК Назарбаевым Н.А. в статьях «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», «Семь граней великой степи» отмечено, что модернизация общественного сознания должна стать «сердцевиной» политической и экономической модернизации. [8] Основными задачами данных статей являются модернизация общественного сознания, новые подходы к вопросам культуры, истории и национальных традиций, что является индикатором политической культуры и стремления широких масс к политическому участию.

Ученые С. Верба и Н. Най социально-демографические характеристики населения рассматривали как базовые факторы политического участия и активности человека [9, с. 46]. К примеру, граждане, имеющие высокий уровень доходов активнее и больше других понимают влияние политики на их жизнь. С. Липсет и Д. Лернер выделяют две модели взаимосвязи социально-экономического развития страны и участия граждан. Первая – либеральная. Вторая – популистская, согласно которой неинституционализированное участие, направленное на перераспределение благ, влечет за собой дестабилизацию политической системы [10, с. 16].

Согласно данным министерства труда и социальной защиты РК, в период с 2001 по 2015 годы доля населения с доходами ниже прожиточного минимума снизилась с 46,7% до 2,7%, что свидетельствует о снижении уровня бедности и улучшении качества жизни. [11] Средняя заработная плата казахстанцев по состоянию на май 2019 года составляет 479 \$ (186 211 тенге). [12] Однако стоит обратить внимание на то, что по данным британского аналитического центра The Legatum Institute по индексу благополучия и процветания в мировом рейтинге Казахстан занимает 73 место [13].

Социально-экономическое развитие Казахстана и участие граждан можно отнести к либеральной модели С. Липсета и Д. Лернера. Власть все эти годы стремится к экономической и политической стабильности, планомерно сокращая социальное неравенство. К примеру, 2019 год начался для страны с митингов многодетных матерей и матерей-одиночек с социальными вопросами по обеспечению жильем без первоначального взноса и каких-либо банковских комиссий. Но мало кто просил трудоустроить, данный факт говорит, что у нас в обществе еще есть проблемы по вопросам социального иждивенчества.

Отметим, что в Казахстане на первых этапах становления суверенного государства политическая модернизация осуществлялась по принципу «сверху-вниз». В современных условиях в основе концепции Послания Первого Президента РК Назарбаева Н.А. «Третья модернизация: глобальная конкурентоспособность» и статьи «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» предусмотрены активное включение гражданского общества в социально-политические процессы, активизация общественного сознания граждан. Таким образом, агенты гражданского общества должны стать полноправными участниками и активными акторами казахстанской модернизации.

Сегодня, в век инновационных информационных технологий, политическая массовость участия граждан уже не является единственным фактором, характеризующим развитость политических и гражданских инициатив населения. На первый план наряду с традиционными формами участия выходит активность в социальных сетях, особенно молодежи, которая в той или иной степени свидетельствует о политизации.

Н.П.Нарбут и И.В.Троцук приводят результаты изучения отношения молодежи к системе государственного управления и политическим процессам. Данная составляющая социальной жизни представляет существенный интерес в рамках Третьей модернизации, так как имеет прямое отношение к текущему уровню вовлеченности молодежи в эти процессы и способствует формированию комплексного представления о том, как можно стимулировать вовлеченность через инструменты партисипативности и развитие информационного сопровождения хода модернизации [14].

Таблица 3.15

Отношение молодежи к политическим процессам [15, С.179]

Варианты ответов	Казахстан	Россия	Чехия
Да, я всегда стараюсь быть в курсе политических событий в стране и мире	45%	21%	20%
По мере необходимости	33%	44%	49%
Нет, это не мое – если узнаю, то только случайно	15%	24%	27%
Не интересуюсь политикой	7%	12%	4%

Примечание: по материалам Н. П. Нарбут и И.В.Троцук

Как мы видим, у казахстанской молодежи выявляется более высокий уровень интереса к политическим процессам по сравнению с их российскими и чешскими сверстниками. В исследовании также рассмотрены причины низкого уровня интереса молодежи к политическим процессам в Казахстане.

Таблица 3.16

Причины низкого интереса молодежи к политическим процессам [15, С.180]

Варианты ответов	Казахстан	Россия	Чехия
Мне еще рано интересоваться политикой	14%	12%	4%
Не вижу в этом никакого смысла	38%	24%	29%
Политика - грязное дело	26%	35%	34%
Другое	3%	4%	13%

Примечание: по материалам Н. П. Нарбут и И.В.Троцук

Эти результаты могут свидетельствовать о том, что определенная доля казахстанской молодежи скептически относится к политическим процессам и не видит смысла в том, чтобы следить за их ходом. Данные опроса говорят о том, что казахстанская молодежь в большей степени связывает политическую ситуацию и политические процессы с реализацией своих жизненных целей, чем молодежь в России и Чехии. При этом доля молодежи, не связывающей реализацию жизненных целей с ситуацией в стране, в Казахстане выше, чем в Чехии и России. В целом, в контексте приведенных примеров из социологического исследования можно подчеркнуть, что общественность положительно оценивает реализуемую политику государства в направлении социокультурных программ на стыке повышения степени социальной направленности, защищенности трудовых прав граждан. Эти аспекты играют большую роль в социокультурных аспектах политического

участия гражданского общества в выполнении поставленных задач Третьей модернизации. Мы постарались показать только несколько фрагментов политического участия молодых граждан, так как объявленный год молодежи в Казахстане непосредственно повлияет на социальную и политическую активизацию общества.

Заключение. Социокультурные факторы - это неотъемлемая часть существования любого народа. Именно они определяют отношение граждан к происходящим внешним процессам. В нашем случае это участие граждан в политических процессах страны. Современный Казахстан представляет собой полиэтничное государство, которое соединяет историю, культуру, религию Востока и Запада, [15] в то же время стабильно сохраняющее гражданский мир и стабильность.

На наш взгляд, теперь перед государством стоит задача - повысить уровень демократии не только на международных индексах, но и фактически, среди населения. Определяющими факторами демократии являются свободное участие граждан в политических процессах и их политическая культура. Для достижения данных целей, как указано выше, обществу необходима модернизация сознания. А данный процесс не должен ограничиваться лишь хорошо составленными планами, стратегиями, программами, культурными мероприятиями, в итоге которых составляются лишь красиво оформленные отчеты. Каждый гражданин должен на себе ощутить и понять свою гражданскую позицию, роль и ответственность перед обществом.

Подводя итоги, можем полагать, что социокультурный фон и изменения, связанные с процессами модернизации общественного согласия в Казахстане, имеют свою специфику. Во-первых, политическое участие граждан во многом зависит от таких факторов, как социальное самочувствие, социальный оптимизм, удовлетворенность материальным положением, образования и статуса занятости.

Во-вторых, в нашем обществе появляется новый сегмент населения, который демонстрирует открытость всем изменениям глобализации, а также ответственность за свою судьбу и семью без постоянной оглядки на государство.

В третьих, соотношение коллективизма и индивидуализма, традиций и новаций сегодня не воспринимаются обществом как конфликтующие феномены.

В целом, население Казахстана поддерживает Модернизацию 3.0. Высоко оценивая адаптационный потенциал казахстанского общества, граждане страны проявляют готовность к наращиванию своих профессиональных компетенций, к различным видам трудовой мобильности, к активизации образовательных стратегий. Одновременно с этим существует риск неполной вовлеченности граждан в процессы модернизации не только в качестве ее реципиентов, но и в качестве ее активного компонента, без которого невозможно обеспечить достижение поставленных целей. Практика показывает, что население в меньшей степени отслеживает экономические преобразования, гораздо более важными для него являются социальные элементы модернизации. Однако взаимосвязей между экономической и социальной составляющими значительная часть населения не прослеживает, что говорит о неполном понимании сути модернизационных процессов и их механизмов. Решение данной проблемы заключается в интенсификации и расширении общественного диалога, катализатором которого должно быть государство как инициатор реформ, направленных на повышение благосостояния казахстанцев.

Литература

1. Аузан М.М. «Общественный договор и гражданское общество». // Мир России. - 2005.-№3. - 16 с.
2. Боташева Ш.Х. Роль социального оптимизма в изменении социальной стратификации общества. // Современные проблемы науки и образования [Электронный ресурс]. - 2015.- №1-1. – URL: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17256> (дата обращения: 11.08.2019).
3. Nurtazina R.A. The Problem of Self-Identification in Multi-Ethnic Society on the Example of Kazakhstan». // Current science, A Fortnightly Journal of Research [Electronic resource]. 112. No.7, 10 April 2017. - URL: <http://www.currentscience> (Accessed: 19.08.2019).
4. Конституция Республики Казахстан [Электронный ресурс]. – 1995. – URL: http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution (дата обращения: 19.08.2019).
5. Васильев И.Я. Особенности демократических транзитных процессов на пространстве бывшего СССР // Власть. – 2011. №10. – С. 34-36.
6. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания [Электронный ресурс]. –2017.–URL:http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (дата обращения: 19.08.2019).
7. Верба С., Най Н., Ким Дж. О. Участие и политическое равенство: Сравнение семи стран / С. Верба, Н. Най и Дж.О. Ким. – Нью-Йорк: издательство Кембриджского университета, 1978. – 394 с.
8. Липсет С.М., Сен К.Р., Торрес А.Ч. Сравнительный анализ социальных условий, необходимых для становления демократии // Международный журнал социальных наук. – 1993. №3. – С. 5-33.
9. Достижения в социально-трудовой сфере [Электронный ресурс]. – 2016. – URL:<https://www.enbek.gov.kz/ru/node/341726> (дата обращения: 24.08.2019).
10. Основные социально-экономические показатели [Электронный ресурс]. – 2019. – URL:<http://stat.gov.kz/> (дата обращения: 24.08.2019).
11. Индекс процветания Института Legatum [Электронный ресурс]. – Лондон. – 2018. – URL:<https://www.prosperity.com/rankings?pinned=&filter> (дата обращения: 25.08.2019)
12. Касым-Жомарт Токаев принял Премьер-Министра Аскара Мамина [Электронный ресурс]. – 2019. URL:http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/kasym-zhomart-tokaev-prinyal-premer-ministra-askara-mamina (дата обращения: 25.08.2019).
13. Социокультурные аспекты третьей модернизации: монография / Ж.К.Алимбетов, Р.К.Кадыржанов, А.Е.Искаков и др. Астана: Институт Евразийской интеграции, 2018.- С.179-180.
14. Абуов Н.А. Этнокультурные процессы в Казахстане: история и современность [Электронный ресурс]. – 2013. – URL: <https://e-history.kz/ru/contents/view/1472> (дата обращения: 25.08.2019)

Р.А. Нұртазина, А.Т. Серікжанова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Қазақстан Республикасындағы саяси қатысудың әлеуметтік-мәдени аспектілері

Аңдатпа. Мақалада қазіргі Қазақстандағы азаматтардың саяси қатысуының әлеуметтік-мәдени аспектілері зерттелді. Қазақстандықтардың саяси қатысуына ықпал ететін әлеуметтік және мәдени факторларға қысқаша шолу жасалды. Америкалық ғалымдар Липсет пен Лернердің ұсынған азаматтардың әлеуметтік-экономикалық дамуы мен саяси қатысуы арасындағы өзара қатынасының либералдық және популистік үлгілері қарастырылды. Әлеуметтік-экономикалық даму мен азаматтардың қатысуы арасындағы өзара байланысының қазақстандық моделін анықтау мақсатында мысалдар берілді.

Авторлар әлеуметтік-мәдени саланы саяси белсенділіктің негізі ретінде қарастырады. Өз кезегінде халықтың саяси мәдениетінің деңгейін және олардың сыртқы саяси процестерге қарым-қатынасын анықтайтын Үшінші жаңғыру - қоғамдық сананы жаңғыртуға ерекше көңіл аударылды. Қазақстан Республикасының

Тұңғыш Президенті Н. Ә. Назарбаевтың «Рухани жаңғыру: болашаққа бағдар», «Ұлы даланың жеті қыры» мақалаларына қысқаша талдау жасалды. Қазақстандағы әлеуметтік саясат жағдайы, оның негізгі бағыттары, халықтың табыс деңгейі және әл-ауқат көрсеткіштері бойынша Қазақстанның әлемдік рейтингтегі орны қарастырылды. Демократия деңгейін арттыру қажеттілігі туралы мәселелер қозғалды, ал азаматтардың саяси процестерге еркін қатысуы және олардың мәдениеті демократияның анықтаушы факторлары ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: мемлекет, Қазақстан Республикасы, саяси қатысу, саяси қатысу факторлері, әлеуметтік-мәдени аспектілер, жаңғыру, саяси мәдениет, саяси жүйе.

R.A. Nurtazina, A.T. Serikzhanova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Socio-cultural aspects of political participation in the Republic of Kazakhstan

Abstract. This article examines the socio-cultural aspects of political participation of citizens in modern Kazakhstan. A brief overview of the social and cultural factors that influence the political participation of Kazakhstan. The liberal and populist models of the relationship between the socio-economic development of the country and the political participation of citizens proposed by American scientists Lipset and Lerner are considered. Examples are given in order to determine the Kazakh model of the relationship of socio-economic development and participation of citizens.

The authors consider the socio-cultural sphere as the basis of political activity. The emphasis is on the Third modernization – transformation of public consciousness, which in turn determines the level of political culture of the population and their relationship to external political processes. A brief analysis of the article of the First President of the Republic of Kazakhstan N. Ah. Nazarbayev: “Look to the future: modernization of public consciousness”, “Seven faces of the great steppe”. The state of social policy of Kazakhstan, its main directions, the level of income and the place of Kazakhstan in the world ranking on indicators of well-being are considered. Questions about the need to improve the level of democracy are raised, and the free participation of citizens in political processes and their culture are considered as determining factors of democracy.

Keywords: state, Republic of Kazakhstan, political participation, factors of political participation, socio-cultural aspects, modernization, political culture, political system.

References

1. Auzan M.M. Obshhestvennyj dogovor i grazhdanskoe obshhestvo [Social contract and civil society], Mir Rossii [World of Russia] (3), 16 (2005). Botasheva Sh.H.
2. Botasheva Sh. H. Rol' social'nogo optimizma v izmenenii social'noj stratifikacii obshhestva [The role of social optimism in changing social stratification of society], Sovremennye problemy nauki i obrazovaniya [Modern problems of science and education], 1 (2015). Available at: <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=17256> (Accessed: 19.08.2019).
3. Nurtazina R.A. The Problem of Self-Identification in Multi-Ethnic Society on the Example of Kazakhstan [Electronic resource], Current science, A Fortnightly Journal of Research, 7 (112), April 10, 2017. Available at:<http://www.currentscience>. (Accessed: 19.08.2019).
4. Konstitucija Respubliki Kazahstan [The Constitution of the Republic of Kazakhstan] [Electronic resource]. Available at:http://www.akorda.kz/ru/official_documents/constitution(accessed: 19.08.2019).
5. Vasil'ev I.Ja. Osobennosti demokraticeskikh tranzitnyh processov na prostranstve byvshego SSSR [Features of democratic transit processes in the former USSR], Vlast' [Authority], 10, 34-36 (2011).
6. Nazarbayev N.A. Vzgljad v budushhee: modernizacija obshhestvennogo soznaniya [Course towards the future:

modernization of Kazakhstan's identity] [Electronic resource] Available at: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvenno-go-soznaniya (Accessed: 19.08.2019)

7. Verba S., Naj N., Kim Dzh.O. Uchastie i politicheskoe ravenstvo: Sravnenie semi stran [Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison] (Cambridge University Press, New York, 1978).

8. Lipset S.M., Sen K.R., Torres A.Ch. Sravnitel'nyj analiz social'nyh uslovij, neobhodimyh dlja stanovlenija demokratii [Comparative analysis of the social conditions necessary for the establishment of democracy], *Mezhdunarodnyj zhurnal social'nyh nauk* [International journal of social Sciences], 3, 5-33 (1993).

9. Dostizhenija v social'no-trudovoj sfere [Achievements in the social and labor sphere] [Electronic resource] Available at: <https://www.enbek.gov.kz/ru/node/341726> (Accessed: 24.08.2019)

10. Osnovnye social'no-jekonomicheskie pokazateli [Main socio-economic indicators] [Electronic resource]. Available at: <http://stat.gov.kz/> (accessed: 24.08.2019)

11. Indeks procvetanija Instituta Legatum [The Legatum Prosperity Index] [Electronic resource]. Available at: <https://www.prosperity.com/rankings?pinned=&filter> (Accessed: 25.08.2019).

12. Kasym-Zhomart Tokaev prinjal Premjer-Ministra Askara Mamina [Kassym-Zhomart Tokayev received Prime Minister Askar Mamin] [Electronic resource]. – 2019. Available at: http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/meetings_and_receptions/kasym-zhomart-tokaev-prinyal-premer-ministra-askara-mamina (Accessed: 25.08.2019).

13. Sociokul'turnye aspekty tret'ej modernizacii [Sociocultural aspects of the third modernization] Monograph, Zh.K.Alimbetov, R.K.Kadyrzhanov, A.E.Iskakov and other (Institute of Eurasian Integration, Astana, p. 179-180, 2018).

14. Abuov N.A. Jetnokul'turnye processy v Kazahstane: istorija i sovremennost' [Ethno-Cultural processes in Kazakhstan: history and modernity] [Electronic resource]. Available at: <https://e-history.kz/ru/contents/view/1472> (Accessed: 25.08.2019)

Сведения об авторах:

Нуртазина Р.А. – доктор политических наук, профессор кафедры политологии, факультет журналистики и политологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Нур-Султан, Казахстан.

Серикжанова А.Т. – PhD докторант кафедры политологии, факультет журналистики и политологии, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, ул. Янушкевича, 6, Нур-Султан, Казахстан.

Nurtazina R.A. – Doctor of Political Sciences, Professor of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

Serikzhanova A.T. – PhD student of the Department of Political Science, Faculty of Journalism and Political Science, L.N.Gumilyov Eurasian National University, 6 Yanushkevich str., Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 11.25.09

А.А.Райымбекова

*Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар
және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан
(E-mail: akerke8383@mail.ru)*

Халықаралық қақтығыстарды реттеу үрдісіндегі медиаторлық институты

Аннотация. Қақтығыссыз қоғам болмайды, жылдан жылға мемлекеттер арасындағы территорияға қатысты құқықтарды анықтау, ресурстар тапшылығы, ғаламдық популяцияға байланысты бәсекелестік пен тартысты қатынастар өрши түсуде. Сондықтан халықаралық қақтығыстар туындау мүмкіндіктері басым.

Ерте заманның өзінде-ақ қақтығыстарды реттеуде үшінші бейтарап жақ араласқан. Содан бері бұл қызметке көптеген өзгерістер мен түзетулер жасалған, дегенмен бұл қызметтің мәні мен рөлі қазіргі таңда өсуде. Халықаралық қақтығыстар мемлекеттердің агрессиясына тойтарыс беру мақсатында әлемдік қауымдастықпен қалыптасқан бейбіт және күштеу жолдарымен реттеледі. Бұдан өзге, ресми және биресми реттеу жолдары да бар. Қақтығыстарды үшінші тараптың араласуымен шешу жолдарының көп түрлілігі қақтығысушы мемлекеттерді қақтығыс аймағынан шығуға жағдай жасайды.

Түйін сөздер: қақтығысушы тараптар, халықаралық медиатор, қақтығыстарды реттеу.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-74-81>

Кіріспе. Қақтығыстарды шешу жолында үшінші жақтың араласуы қақтығыстарды реттеудің бірден бір құралы ретінде адамзат тарихынан бастау алады, яғни Ежелгі Греция дәуірінен танымалдана бастап, XX ғасырда кеңінен қолданысқа кірді. Бұрынғы Югославия мен Солтүстік Ирландия территориясындағы қақтығыстардың шешілуі, посткеңестік кеңістіктегі және Кипрдағы әскери қақтығыстардың тоқтатылуы, Таяу Шығыстағы қақтығысушы жақтардың арасындағы мәселелердің шешілуі халықаралық медиаторлардың араласуының нәтижесі деп білеміз.

Қазіргі заманғы қақтығыстарда тек қақтығысушы тараптардың ғана қатысуы өте сирек кездеседі. Қақтығысушы тараптар көбіне үшінші бір жақтың тікелей немесе жанама қолдауына ие болады, ал өз кезегінде сол үшінші тараптардың қақтығыстарда тікелей немесе жанама мүдделері болады. Екінші дүние жүзілік соғыстан кейін әлемдегі қақтығыстардың көбісі үшінші тараптардың көмегімен шешіліп келеді деп баса айтсақ болады. Осылайша, қақтығыстарды басқаруда үшінші тараптардың рөлін зерттеуде теориялық болсын, қолданбалы болсын мәні бар.

Бүгінгі күнге дейін медиаторлық қызметке нақты анықтама берілмеген, және «мейірімді істер» немесе қақтығыстарды басқару сияқты қақтығыстарды реттеу әдістері арасында нақты орны анықталмаған. Бұндай нақтылықтың болмауы өз кезегінде қақтығыстарды реттеуге ұмтылушы халықаралық акторларға еркін икемділік, ұтқырлық пен бастамашылыққа жол береді. Соңғы онжылдықта әлемнің әр аймағында медиаторлық бастамашылықтың көптеп ұсынылуымен, Еуропалық Одақ сияқты жаңа медиаторлардың белсенділігімен сипатталады, тіпті Финляндия мысалында айтар болсақ медиаторлық қызмет мемлекеттік бренд негізі ретінде жариялануы орын алған.

Зерттеудің мақсаты мен міндеті. Осы мақалада, медиаторлық қызмет деп, қақтығысты бейбіт жолмен реттеу немесе қақтығысушы тараптарды белгілі бір мәселелер деңгейінде компромиске жеткізу мақсатында үшінші тараптың өз жеке мүддесін

қанағаттандырудан гөрі, қақтығыстарды шешу басты мәселе деп мойындайтын үшінші тараптың – жеке тұлғаның, мемлекеттің, мемлекет топтарының, халықаралық ұйымдардың т.с.с. әскери емес әрекеттері деп қарастырамыз.

Белгілі бір әрекетті талдаудың негізгі элементі болып, оның тиімділігін бағалау болып табылады. Медиаторлық қызмет тиімділігінің көрсеткіші не? Қақтығысушы жақтармен медиатор ұсынған бейбіт жоспардың қабылдануы бұл қызметтің тиімділігінің дәлелі бола алады ма? Медиаторлық қызметтің тиімділігіне қандай жағдайлар ықпал етеді? Медиатордың қандай типі тиімді болып есептеледі? Бұлар жауапты талап ететін сұрақтардың негізгілері ғана.

Зерттеу әдісі. Зерттеу жұмысы барысында талқылау мен салыстырмалы әдіс қолданылған.

Дж. Беркович пен Т. Ананосонның ойынша, медиаторлық қызметтің жемісті нәтижесі – қарулы әрекеттерді доғаруға келісу, қақтығыстарды жекелей реттеу немесе толық реттеу болып табылады [1]. Ал біздің ойымызшы, бұндай анықтама өте абстрактылы және қақтығыстарды тиімді реттеу мен тиімді медиаторлық қызмет ұғымдарының ара жігін анықтамайды, өйткені қақтығысты реттеушінің бастапқы мақсаты қақтығысты реттеу фактісі болып табылады. Сонымен қатар, медиатордың мақсаттарының арасында келіссөздерді өткізуге қол жеткізу немесе қақтығысушы тараптардың басшыларының кездесуін ұйымдастыру сияқты аралық мақсаттар да болуы мүмкін.

Кейбір ғалымдар, медиаторлық қызметтің жеңісі деп – қақтығысушы екі тараптың да ресми болсын, бейресми болсын медиаторды және медиаторлық қызметті алғашқы талпыныстан кейін бес күн ішінде мойындау жағдайы деп түсіндіреді [2]. Бұндай анықтамадан кейін медиаторлық қызметтің тиімділігі қақтығыстарды реттеу үдерісімен байланысы үзіледі, ал бұл өз кезегінде медиаторлық қызметтің мәні мен мақсатын жояды.

Атап өту қажет, компромисске қол жеткізу медиаторлық қызметтің мақсаты болмауы да мүмкін. Мысалы, Дж. Бартон пікірінше, кез келген адамдық қатынастарда ресурстарды, қызметтер мен құқықтарды үлестіруде үздіксіз келіспеушіліктер болып тұрады. Ал кейбір жағдайларда, әсіресе келіспеушіліктің қайнар көзі материалдық ресурстар болған жағдайда, компромисстерге келу мен икемделу қолайлы. Бұндай жағдайларда, оның пікірінше қақтығысты реттеудің – күштеу, келіссөз жүргізу, медиаторлық және арбитраж сияқты дәстүрлі құралдары пайдаланылуы мүмкін. Дегенмен, компромисс табу мүмкін емес қақтығыстар бар. Бұл, материалдық ресурс ретінде үлестірілмейтін топтық бірегейлілік пен жеке тұлғалық мойындау сияқты мақсаттар мен құндылықтар орын алған жағдайлар. Бұндай қақтығыстарға, әдетте, этникалық қақтығыстар жатады [3]. Осылайша, ол медиаторлық қызмет деп – келіспеушіліктің басты себебі материалдық ресурстар болып табылатын және компромисске келуге болатын қақтығыстарды реттеу құралы деп есептейді. Дегенмен, қазіргі заманғы қақтығыстар негізінде бір ғана келіспеушіліктің болуы сирек кездеседі, олар өзара байланыстың кешенді мәселелерінен құралады.

В. Зартман және В. Смит бастаған зерттеушілердің тағы бір тобы, медиатордың мақсатын бастау нүктесі деп түсіндіріп, медиаторлық қызметтің жемістілігін оның тиімділігімен теңестіреді. Бұл теория сынға алынды, өйткені мақсаттарды салыстыру қиын, әсіресе олар символикалық категорияларға ұласқан кезде [4].

Медиаторлық қызметті пайдалануда уақытты дұрыс таңдай білу керек, яғни қақтығысушы тараптардың үшінші тараптың қызметін қабылдауға дайын кезін анықтай білу керек.

Көпетеген зерттеушілердің қақтығысты реттеу жұмысының тиімділігі медиаторлардың араласуда ыңғайлы уақытты таңдай білулерімен байланысты деген қорытынды пікірлері түйіседі. Алайда, ғылыми ортада, қақтығыстың қандай деңгейінде медиатордың араласқаны дұрыс және ондай жағдайларды жасанды туғызуға болады ма

деген пікірлер таласы бар. Көпшіліктің пікірі қақтығыстың алғашқы кезеңдерінде араласқан тиімдірек болады десе де, дей тұрғанмен, медиаторлық қызметтің жеңісті болуы үшін қақтығыстың «өлі нүктесі» кезеңінде, яғни тараптардың өз бетімен қақтығысты тоқтатуға немесе реттеуге келісуге қауқарсыз болған жағдайда араласқаны тиімді дегенмен келіседі.

2012 жылы Сириядағы жағдай тараптардың қақтығыстарды реттеуге дайын еместігін көрсетті. 2012 жылдың шілдесінде халықаралық қауымдастық сол кезеңнің басты медиаторы – өз кезеңінде өзін шебер келіссөз жүргізуші ретінде танылған БҰҰ-ның бұрынғы Бас хатшысы Кофи Аннан реттейді деп сенді. Бірнеше ай бойы дипломаттар Кофи Аннанның ұсынған бақылаушылардың басқаруымен қарулы қақтығыстарды тоқтату туралы келіссөздерді жүргізу мен біріккен уақытша үкімет құру жоспарын назарда ұстады. Алайда, бұл жоспар іске аспады. Басты мәселе, қақтығысушы тараптардың әлі де әскери қақтығысты жалғастыруға қауқарлы, тығырыққа тірелмеген, жеңіске деген ұмтылыстары сөнбеген кезі еді, яғни бір бірінің талаптарына келісуге дайын емес еді. Сонымен қатар, тек БҰҰ Қауіпсіздік кеңесі мүшелерімен ғана емес, сонымен бірге Араб мемлекеттері лигасының тарапынан да толық қолдауға ие болған мандат пен кандидатура болғанына қарамастан, халықаралық қауымдастықтың өзге де ойыншылары өз беттерінше қақтығысқа араласуын тоқтатпады, ал бұл өз кезегінде ресми медиатордың ұсынған ұстанымын қабылдауға кедергі келтірді. Тек 2017 жылы Сирия қақтығысының қатысушылары қақтығыстың шешілуіне мүдделілік танытты. Бұл мәселені реттеу қызметі Қазақстан құзыретіне берілді.

Көптеген факторлар медиаторлық қызметтің тиімділігіне әсер етеді, дегенмен, ең негізгісі қақтығысушы тараптардың шешім табуға ұмтылысы мен мүдделілігі. Дж. Беркович, В. Зартман, С. Фувал, Дж. Рубин өздерінің көптеген еңбектерінде мынандай ойды дәлелдейді: қақтығысушы тараптардың қақтығысты тоқтатуға қаншалықты мүдделі болса, соншалықты медиатор қақтығысты реттеу құралдарын барынша қолданануға мүмкіндігі болады және медиаторлық қызметі тиімді өтеді. Ал Дж. Беркович пен С. Ли бұндай мотивацияны қысым жасау арқылы тудыруға болады деп пайымдайды. Біздің пікірімізше, бұндай тактика медиаторлықтың еріктілігі принципіне қайшы.

Қақтығысушы тараптардың өзара жою нүктесіне жеткен тұста медиатордың араласуы, біздің пікірімізше, қарулы қақтығыстарды доғару туралы келісімдерге қол қоюға ғана жеткізеді. Ал, үлкен нәтижелерге қол жеткізу үшін, медиаторға әлемдік аренадағы саяси жағдайларды ескеру қажет. Мысалы, әйгілі медиатор АҚШ-тың бұрынғы президенті Джим Картердің ойынша, 1970 жылдардың соңында жігерлендіретін өзгерістер орын алды, ең бастысы Египеттің КСРО-мен одақтан бас тартуы және АҚШ-пен достық қатынасқа түсуі[5]. Бұл Вашингтон үшін «өте тиімді кезең» болды, яғни медиаторлық қызметін ұсынуға күн туды, өйткені дәл сол кезде Египетпен одақтастық Таяу Шығыстағы үдерістерді шешуге мүмкіндік беретін кезең еді. Және де, арабтық әлемнің осы бір елімен жақындастық идеологиялық қарама-қайшылықтар кезіндегі түсініспеушіліктерді сейілтп, сенімділік тудырды.

Қақтығысушы тараптар, медиаторлық қызметтің қажеттілігін түсінсе де өз тарапынан жағдайға басқаша көзқараста болды. Израиль үшін қарулы қақтығыстарды доғару, экономикалық шығындармен қатар психологиялық шығындарды жұмылдыру әскери шығындарды азайтып, оккупацияланған аумақтардан әскерилерді толығымен шығару туралы араптық талаптарды бұғаттауды қамтамасыз ететін медиаторлық бастамаларға ынталандырды. Египет болса АҚШ ұсыныстарына ашық еді, өйткені А. Садат тактикалық әскери артықшылықтарды сақтап қалуға, Женевадағы көп жақты келіссөздер форматын болдырмауға және араб әлеміндегі көшбасшы ретінде өз позициясын сақтауға тырысты. Осылайша, альтернативалардың жоқтығы және жағдайлардың қысымы тараптардың Г.Киссингердің жетекшілігімен американдық медиацияны қабылдауға мәжбүр етті [6].

Медиацияның сәтті өтуі, араласудың тиімді кезеңін анықтай білуде, яғни тек

қақтығыстың ішкі жағдайына ғана емес, сыртқы саяси ортаның да жағдайын ескеру керек. 1990 жылдардың басында Камбоджадағы қақтығысты реттеуде, «қырғи қабақ соғыс» буы мен көршілес мемлекеттерге қақтығыстың ұласу қауіпі бұрын соңды болмаған БҰҰ Қауіпсіздік Кеңесінің бес мүшесі бірауыздан келісіп, қақтығысты шешуге бел буды.

Халықаралық контекст, яғни халықаралық қатынастарда қақтығыстардың қандай жағдайда өтуі және оны реттеуге қандай медиаторлық бастамалардың туындағаны, сол қызметтің сәтті өтуіне қатты ықпал етеді. «Қырғи қабақ соғыс» кезінде жағдайлардың дамуына кез келген уақытта араласуға дайын тұратын және күштер теңдігін күрт өзгерте алатын КСРО мен АҚШ-тың арасындағы тікетірес әсер етпей қоймайтын. ХХІ ғасырдың басында жағдай өзгерді, енді медиатор халықаралық қатынастардың факторлар қатарын ескеруі керек боды: ірі ойыншылар мен аймақтық акторлардың мүдделерін, аймақтағы көшбасшылыққа талас жағдайын, қақтығысушы тараптардың екі жақтық байланысын, аймақтық қауіпсіздік жүйесін және т.с.с. Сонымен қатар, ұқсас қақтығыстар әлемнің басқа аймағында қалай реттелгеніне, немесе қандай ұсыныстар жасалғанына да көңіл бөлу керек. Осылайша, халықаралық қоғамдастықтың Косоводағы оқиғалардың бірегейлігіне ерекше назар аударғанына қарамастан, Приднестровье, Абхазия және Оңтүстік Осетиядағы қақтығысушы тараптар бірнеше рет «Косово прецедентін» қолдануға тырысып, өздерінің қақтығыстарын шешу үшін келіссөздер барысында Балқандағы келісімдерге жүгінді.

Айта кету керек, халықаралық контекст және медиатор емес үшінші тараптардық қақтығысқа араласуы оң әсерімен қатар теріс әсері де болуы мүмкін. Әсіресе медиатор емес үшінші бір тараптың әсерін айтар болсақ, олар қақтығыстардың сәтті аяқталуына мүдделі болуы да, болмауы да мүмкін. Бұндай тараптар аймақтағы тұрақсыздық жағдайынан пайда көруі мүмкін, елдердің әлсіздігін пайдаланып өз мүдделерін ілгерлетеді, өз өз позицияларын көтереді. Бұндай жағдай Судан аумағындағы қақтығыстарды реттеуде Қытай тарапынан байқауға болады.

Медиаторлық қызметтің сәттілігі теориясы мына сұрақтың жауабымен тығыз байланысты, неліктен қақтығысты реттеу талпынысы сәтсіз болды. Уақыттық тұрғыдан қарайтын болсақ – қақтығыс медиатордың араласуы жағдайына «пісіп-жетілмеді» деген жауаптан басқа да өзге себептерін атай аламыз, бұған мысал 1982 ж. Фолкленд аралдары үшін туындаған қақтығыстағы АҚШ тәжірибесі. М. Клебёрдің айтуынша, АҚШ Британдық ұстанымға жақын болды (қақтығыс құрылымы), АҚШ Мемлекеттік хатшысы А. Хейгтің медиатор ретінде сәйкес келмеді (медиатордың әрекеті), аргентиналықтар аралдарды қайтару жолындағы британдық әрекеттерді бағаламады (қақтығысушы тараптардың мінез-құлқы) [7].

Жалпы М. Клебёрдің ойынша, сәттілік пен сәтсіздік тұжырымдары өте жақсы құрылған: олар әлеуметтік ғылымның өзге де ұғымдары сияқты белгілі бір құндылықтардың, түсіндірмелердің және «таңбалаудың» (labeling) мәні болып табылады [8].

Медиаторлық қызметтің тиімділігіне әсер ететін фактор, қақтығысушы тараптардың өзара байланысы. Мәселен, Дж. Уолл мен А. Линн пікірлеріне сүйенсек, егер қақтығысушы тараптар бір саяси режимді ұстанса, яғни «тікелеі және жанама ұстанымдардың, нормалардың, тәртіптердің қатары мен шешім қабылдау үдерісі жақын болса» қақтығысты реттеу сәтті болады [9].

К. Бирдсли және Д. Квин зерттеушілері өз кезеңдерінде дағдарыстық жағдайларды реттеудегі медиаторлық қызметтің белгілі бір механизмдерінің тиімділігін зерттеген. Олар мынандай қорытындыға келген, медиаторлық қызметтің әр стилі салыстырмалы түрде қойылған мақсатқа байланысты өзіне тиесілі артықшылығы болады. Осылайша, олардың пікірінше, қақтығысты жеңілдету әдісі дағдарыстан кейінгі шиеленісті бәсеңдетуді қамтамасыз ету үшін ең тиімді болып табылады, өйткені ол барлық тараптар үшін қолайлы келісімдер жиынтығын өз еркімен мойындауға ықпал етеді. Және бұл, өз кезегінде, статус-

кво жағдайын қайта қарау мүмкіндігін төмендетеді. Сонымен бірге, зерттеушілердің пікірінше, ресми келісімдерді қамтамасыз ету және дағдарыстың жалпы аяқталуына қол жеткізу үшін манипуляцияны пайдалану тиімді, өйткені кейінгі жағдайлар келісімділікке қатты әсер ете қоймайды [10].

Дегенмен, медиация тәжірибесі медиатордың бір ғана стильге немесе стратегияға сүйенбеуі керек екенін дәлелдейді. Қақтығыстар дамуының әр түрлі кезеңдері мен келіссөздер процессі медиаторлық қызметтің әртүрлі стилін және максималды тиімділікке қол жеткізу үшін түрлі механизмдердің қолданылуын талап етуі мүмкін. Әсіресе манипуляция медиаторлық қызметтің өзге екі стратегиясымен сәйкес келеді. Медиаторлық қызметтің жалпы тәжірибесі көрсеткендей, қақтығыстарды жеңілдету ең тиімді стратегия болып табылады, өйткені ол тараптардың арасында ақпаратпен алмасуды кеңейтеді, келіссөздерді жүргізуге белсенді тартады, қорытынды шешімді қабылдауға қол жеткізуге итермелейді, ал бұл өз кезегінде міндеттерді мойындауды және бейбітшілікті ұзақ мерзімге дейін сақтауды қамтамасыз етеді.

Автордың пікірінше, өз ұстанымын жүктегеннен және тараптарға манипуляция жасағанан гөрі, қақтығысушы тараптардың арасында байланысты орнатқан кезде ғана медиаторлық қызмет сәтті және орынды болады. Өйткені, медиатор өз мүдделерін ілгерлетсе, қақтығысушы тараптардың мүдделерін ескермеуі мүмкін, ал ондай жағдайда қол жеткізілген бейбітшілік ұзаққа созылмайды, себебі, тараптар бейбіт шешімге қатысы барын сезінбеуі мүмкін.

Сәтті медиатор, біздің ойымызша, сәтсіз аяқталған тарихтағы тәжірибелерге ескеруі керек және қақтығысу тараптардың арасында болып жатқан жағдайлармен толық таныс болуы керек. Қақтығыстың пайда болуы мен даму тарихы, қазіргі жағдайы сияқты қақтығысушы тараптарға қатысты қажетті ақпаратты иелену медиаторлық қызметтің сәтті болуына әсер ететін негізгі фактор. Медиатор мен қақтығысушы тараптардың лидерлері арасында бір қалыпқа келтірілген жеке байланыс та маңызды рөл атқарады, әсіресе қақтығыстардың бастапқы кезеңінде, нақтырақ айтсақ медиаторлық қызмет ұсынылған тұста медиаторды таңдау жағдайында жеке байланыс әсер етпей қоймайды.

Бізді де, зерттеуші ретінде, медиатордың сәттілігі деп нені айтуымыз керек деген мәселе толғандырады. Өйткені, «араб-израильдік қақтығысты реттеуде Америка құрама штаттарының медиаторлық қызметі сәтті болды ма?», деген сұраққа эксперттердің көбісі теріс жауап берді, себебі аталмыш конфликт әлі де шешмін таппады. Алайда, америкалық дипломатияның бастамаларын жекелеп қарастырсақ, сәтті тұстары болғанын аңғарамыз, мысалы, 1973 жылы Г.Киссинджердің медиаторлық қызметінің нәтижесінде 1974 жылдың 18 қаңтарында Синай келісіміне қол қойылды және 1978 жылы Кемп-Дэвидте келісімге қол жеткізілді. Медиаторлық қызметтің тиімділігі категориясын бағалау қиындық тудырады, өйткені медиаторлық қызметтің мақсаты не және сәттілігі деп нені түсінеміз деген сұрақтарға жауап беруге тура келеді. Медиаторлық қызметтің бастапқы мақсаты қақтығысты түбегейлі шешу болмауы әбден мүмкін. Яғни аралық міндеттерге бағытталуы мүмкін, мысалы, қарулы қақтығысты тоқтату, қақтығысушы тараптардың арасында келіссөздерді өткізу, тараптарды бір-бірінің шарттарына келістіру т.с.с. Осылайша, медиатордың сәттілігі медиаторлық қызметтің нәтижесінде қол жеткізілген келіссөздердің сәтті өтуімен емес, жоғарыда атлған аралық міндеттерді орындағанымен бағаланады. Мысалы, Еуропалық Одақтың, нақтырақ айтсақ Николя Саркозидің 2008 жылы грузин-ресей қақтығысын реттеудегі медиаторлық міндеті сәтті болды десек болады, өйткені, басты міндеттерге – қарулы қақтығысты доғаруға және келіссөздерді өткізуге қол жеткізе алды. Грузия территориясындағы қақтығыс өзінің қорытынды шешімін таппағаны, Еуропалық Одақ медиаторлық қызметінің тиімсіздігі болып табылмайды, өйткені бастысы қақтығысушы тараптарды жақындастыру еді. Ал француздық бастамадан кейін орын алған Женевадағы

келіссөздер барысындағы халықаралық медиаторлық әрекеттердің тиімділігінің көрсеткіші келіссөздердің нәтижелілігі.

Әртүрлі медиаторлардың алдында әртүрлі мақсат-міндеттер болады, соны анықтағанда ғана медиаторлық миссияның тиімділігін бағалауға болады. Мысалы, Авгандық Ұлы көлдер аймағын реттеуге жіберілген БҰҰ Бас Хатшысының арнайы өкілі алдында мынандай мақсаттар тұрды: барынша шығыс Заир аймағында қарулы қақтығыстарды тоқтату, қауіпсіздік пен даму мәселелері бойынша халықаралық конференция идеясын ілгерлету, БҰҰ арнайы өкілін тағайындаудан бастап, аймақтағы БҰҰ ұзақ мерзімді миссиясының перспективасын анықтау. Сондықтан, қақтығыстың түбегейлі шешілуі медиатордың тиімділігін анықтайтын көрсеткіш емес, себебі, бұндай мәселе саналы түрде болғанымен, күн тәртібінде берілген жоқ.

Медиаторлық миссияның тиімділігіне медиатордың беделі, оның жеке және кәсіби қасиеттері, тәжірибесі, мәдениеті сияқты субъективті факторлар әсер етпей қоймайды. Медиаторлық қызметтегі мәдени аспект зерттелмеген категория қатарында. Дегенмен, келіссөздер барысына мәдениеттің әсері медиаторлардың өздерін қызықтырады. Өйткені, келіссөздер барысында мәдениеттің жеке аспектілерін ескермей бейбіт бастамаларды ұсыну қақтығыстарды реттеуде тек кедергі туғызып қана қоймайды, медиаторға деген сенімділікті сейілтеді.

Медиаторлық қызметтің қай түрі тиімдірек және қандай қақтығыс медиаторлық қызметтің қай түрімен реттеген тиімді деген қорытынды жасау қиын. Медиаторлық қызметтің кез келген түрі өзінің артықшылығы мен кемшіліктеріне ие. Сонымен қатар, қазіргі замандағы қақтығыстар медиаторлық қызмет түрлерінің кешенімен реттелген. Мемлекеттік және институционалдық медиаторлық қызметтерді қатар қолдану жиі кездеседі, оған дәлел Грузия, Приднестровье, Таулы Қарабах, Таяу Шығыс қақтығыстарының реттелу жолдары.

Халықаралық ұйымдардың артықшылығына оларға деген сенімділіктің жоғарлығы, олардың бейтараптылығы және қақтығыстарға араласуында түсіндіретін мотивтерінің болуын жатқызуға болады. Ал мемлекеттік медиаторлық қызмет, өз кезегінде көптеген реттеу тетіктерін пайдалана алады, қақтығыс жағдайын басқаруға мүмкіндіктері басымырақ болып табылады. Сонымен қатар, институционалдық медиаторларға қарағанда ол өте бейімделгіш болып келеді. Халықаралық ұйымдар жұмысының кемшіліктеріне ұйым ішінде консенсустың болмауын (мысалы, ЕҚЫҰ), кейде ресурстардың тапшылығы мен бюрократиялық өрмектердің болуын (БҰҰ) жатқызсақ болады. Мемлекеттік медиаторлық қызметтің кемшіліктері деп, қақтығыстарды реттеуде ұлттық мүдденің басымдылығының болуы мүмкін, қақтығысушы тараптардың бірімен байланыс тәжіриесі әсер етуі мүмкін т.с.с.

Халықаралық медиаторлық қызметтің тиімділігі ұғымы өзге категориялар мен сипаттамалардың жемісі болғандықтан өте тәуелді категория болып табылады. Тиімділік категориясы халықаралық қақтығыстардың «пісіп-жетілуі» мәселесімен, араласудың тиімді кезеңін таңдай білу, медиатордың дәрежесі, өкілеттілігі мен мүмкіндіктері, қақтығысушы жақтардың қақтығысты реттеуден күтетін нәтижелері және ең негізгісі қақтығысты тудырған себеп-салдар мәселесімен тікелей байланысты.

Қорытынды. Қорытындылай келе, біздің пікірімізше, қақтығыстарды реттеуде медиатор өз алдына қақтығысты түбегейлі шешу мақсатын емес, аралық шешу деңгейлерін анықтаса қызметі тиімді әрі сәтті болады. Бұл өз кезегінде халықаралық қауымдастықпен де, қақтығысушы тараптармен де байланысты жақсартатынын да ескеруіміз керек. Егер, медиатордың қатысуымен өтетін келіссөздердің бірінші рауынды ұзаққа созылса немесе сәтсіздікке ұшыраса, медиатор әрекетінің тиімсіздігі деп қабылданады. Ал егер, мақсаттар кезең-кезеңмен жарияланып отырса: қақтығысушы тараптарды келіссөз үстелінде кездестіру

– келіссөздер өткізу – бұқара халық пен босқындардың құқын қорғау – гуманитарлық көмекпен қамтамасыз ету – қарулы қақтығыстарды доғаруға келісу – бейбітшілікті қолдау миссиясын қолдау – бейбітшілікті орнату т.с.с., аралық миссияларға қол жеткізіп отырса, медиатордың тиімділігі мен сәттілігі сол болмақ. Ал бұл жағдай өз кезегінде медиаторға деген, қақтығыстарды реттеудегі оның әрекетіне деген сенімділікті арттырып, келіссөздердің келесі деңгейіне көшуді қамтамасыз етеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Berkovitch J., Anagnoson J.T. and Wille D.L.. Some Conceptual Issues and Empirical Trends in the Study of Successful Mediation in International Relations // Journal of Peace Research. – 1991. - Vol. 28. No.1. - P. 8.
2. Frei D. Conditions Affecting the Effectiveness of Mediation // Peace Science Society (International) Papers. – 1976. - No. 26. - P. 69.
3. Burton J. W. Conflict Resolution: Towards Problem Solving // Peace and Conflict Studies. – 1997. - Volume 4. Number 2. – URL: <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/burton.html> (accessed:20.12.2018).
4. Kleiboer M. Understanding Success and Failure of International Mediation // Journal of Conflict Resolution. – 1996. - Vol. 40. No. 2. – P. 362.
5. Carter J. Keeping Faith: Memoirs of a President. – University of Arkansas Press, 1995. – P. 282.
6. Mandell B., Tomlin B. Mediation in the Development of Norms to Manage Conflict: Kissinger in the Middle East // Journal of Peace Research. – 1991. - vol. 28. no. 1. - P. 52.
7. Kleiboer M. Time to Talk? Multiple Perspectives on Timing of International Mediation // Cooperation and Conflict. – 1995. - Vol. 30. – P. 317.
8. Kleiboer M. Understanding Success and Failure of International Mediation // Journal of Conflict Resolution. – 1996. - Vol. 40. No. 2. – P. 362.
9. Wall J.A. Jr. and Druckman D. Mediation in Peacekeeping Missions. // Journal of Conflict Resolution. – 2003. - Vol. 47. No. 5. – P. 693 – 705.
10. Beardsley K.C., Quinn D.M., Biswas B. and Wilkenfeld J. Mediation Style and Crisis Outcomes // Journal of Conflict Resolution. – 2006. - Vol. 50. No. 1. - P. 81.

А.А.Райымбекова

*Казахский университет международных отношений
и мировых языков имени Абылай хана, Алматы, Казахстан*

Институт посредничества в процессе урегулирования международных конфликтов

Аннотация. Бесконфликтного общества не существует, с каждым годом все больше обостряется конкуренция и напряженные отношения между государствами из-за предоставлений прав на захваченную территорию, нехватки ресурсов, глобальной популяции населения, следовательно, международные конфликты становятся все более явными.

Еще в античности для урегулирования конфликтов стали привлекать третью, нейтральную, сторону, с тех пор в посреднические операции внесли много изменений и поправок, но с каждым годом значимость их растет. Международные конфликты регулируются с помощью мирных и принудительных мер, разработанных мировым сообществом, для ограничения агрессии государств. Кроме этого, данные меры могут быть официальными или неофициальными. Множество способов для урегулирования конфликтов с помощью посредничества приводят к различным выходам из конфликтной среды соперничающих государств.

Ключевые слова: конфликтующие стороны, международный медиатор, разрешения международных конфликтов.

A.A. Raiymbekova

Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, Almaty, Kazakhstan

**Institute of mediation in the settlement process
of international conflicts**

Abstract. There is no conflict-free society. With each passing year, competition and tensions between states are becoming more acute, due to the granting of rights to the seized territory, a lack of resources, a global population of people, so international conflicts are becoming more and more evident.

Even in antiquity, the third, neutral side began to attract conflicts to resolve conflicts, since then many changes and amendments have been introduced into mediation operations, but each year their significance grows. International conflicts are regulated through peaceful and coercive measures, developed by the world community, to limit the aggression of states. In addition, measures can be formal or informal. Many ways to resolve conflicts through mediation lead to various withdrawals from the conflict environment of rival states.

Keywords: conflicting parties, international mediator, resolving international conflicts.

References

1. Berkovitch J., Anagnoson J.T. and Wille D.L. Some Conceptual Issues and Empirical Trends in the Study of Successful Mediation in International Relations, *Journal of Peace Research*, 1(28), 8(1991).
2. Frei D. Conditions Affecting the Effectiveness of Mediation, *Peace Science Society (International) Papers*, 26, 69(1976).
3. Burton J. W. *Conflict Resolution: Towards Problem Solving*, *Peace and Conflict Studies*, 2(4), (1997). Available at: <http://www.gmu.edu/programs/icar/pcs/burton.html> (Accessed: 20.12.2018).
4. Kleiboer M. Understanding Success and Failure of International Mediation, *Journal of Conflict Resolution*, 2(40), 362(1996).
5. Carter J. *Keeping Faith: Memoirs of a President*, University of Arkansas Press, (282)1995.
6. Mandell B., Tomlin B. Mediation in the Development of Norms to Manage Conflict: Kissinger in the Middle East, *Journal of Peace Research*, 1(28), 52(1991).
7. Kleiboer M. Time to Talk? Multiple Perspectives on Timing of International Mediation, *Cooperation and Conflict*, 30, 317(1995).
8. Kleiboer M. Understanding Success and Failure of International Mediation, *Journal of Conflict Resolution*, 2 (40), 362 (1996).
9. Wall J.A. Jr. and Druckman D. Mediation in Peacekeeping Missions, *Journal of Conflict Resolution*, 5 (47), 693-705 (2003).
10. Beardsley K.C., Quinn D.M., Biswas B. and Wilkenfeld J. Mediation Style and Crisis Outcomes, *Journal of Conflict Resolution*, 1(50), 81(2006).

Автор туралы мәлімет:

Райымбекова А.А. - «6D020200 - Халықаралық қатынастар» мамандығының PhD докторанты; Халықаралық қатынастар және Аймақтану кафедрасының оқытушысы. Қазақ Абылай хан атындағы халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Мұратбаев көшесі, 200, Алматы, Қазақстан.

Raiymbekova A.A. – Doctoral student of the specialty “6D020200-International Relations”; Lecturer, Department of International Relations and Regional Studies. Kazakh Ablai Khan University of International Relations and World Languages, st. Muratbaev 200, Almaty, Kazakhstan.

МРНТИ 11.09

Н.А.Кариева

Институт истории Академии наук Республики Узбекистан, Ташкент, Узбекистан
(E-mail: n.karieva.list.ru)

К вопросу географических изысканий на территории Средней Азии в экспедициях XIX века (на примере российских исследований)

Аннотация. История географических исследований в Средней Азии в XIX веке определялась политикой и расширяющимися торгово-экономическими и торговыми отношениями Российской империи в регионе. Российская империя стремилась обеспечить себе рынки сбыта и боролась против попыток Великобритании проникнуть в Среднюю Азию. Установленная политика России в регионе создавала благоприятные условия для изучения природных условий региона.

XIX век безусловно является «золотым периодом» в развитии географических изысканий русских исследователей в Средней Азии. Именно в этот период русскими путешественниками были сделаны самые известные географические открытия. Этот период подарил целую плеяду выдающихся учёных, таких как П.П.Семёнов-Тянь-Шанский, Ч.Ч.Валиханов, Н.А.Северцов, И.В.Мушкетов, А.П.Федченко и других, с их научными трудами, которые актуальны до сегодняшних дней в изучении развития географической науки.

В XIX веке на территории Средней Азии по инициативе правительства Российской империи путешественниками были проведены самые крупные и детальные исследования. Статья посвящена анализу географических исследований в крае, проведённых в данный период. В статье приводится классификация русских путешественников по категориям национальной, профессиональной и социальной принадлежности. Также классифицируются проведённые в регионе экспедиции Российской империи в течение данного периода.

В работе характеризуется исследовательская деятельность различных миссий, осуществлённых по инициативе Академии наук, Военного ведомства и научных обществ Российской империи.

Ключевые слова: русские путешественники, Военное ведомство, Русское географическое общество, географы, геологи, ботаники, зоологи, дипломатические миссии, географическая наука, физическая география, естествознание.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-82-94>

Введение. К началу XIX века сведения о природных условиях Средней Азии были отрывочны и неполны. Природа региона описывалась в ходе дипломатических и торговых миссий, где в основном передавались сведения о торговых путях через территорию региона. В первой половине XIX века в составе дипломатических миссий и торговых караванов

в регион направляются военные, специалисты горного дела и реже естествоиспытатели. Представители естественных наук, посетившие Среднюю Азию в ходе различных миссий, стали первыми исследователями и первооткрывателями. Составленные ими карты являлись важным этапом изучения целого комплекса природных условий региона. Первые научные исследования начались с 20-х годов XIX века.

Основной задачей исследования является анализ географических исследований и наблюдений русских путешественников и естествоиспытателей, проведённых в ходе дипломатических, военных, специальных и научных экспедиций, осуществлённых в течение XIX века.

Методы исследования. Исследование основано на принципах исторической науки. В целях объективного освещения вопросов были использованы историко-сравнительные, ретроспективные и логические методы, проведён контент-анализ.

В первой половине XIX века российская географическая наука в отношении Средней Азии продвинулась значительно вперёд за счёт географических открытий таких исследователей, как М.Бурнашев и Т.Поспелов (1800), Ф.Назаров (1814-1815), Н.Муравьёв (1819-1820), А.Негри, Е.Мейендорф, Х.Эверсман, Э.Пандер (1820-1821), Ф.Ф.Берг (1825-1826), Н.Потанин (1829 -1830), К.Бутенев, Н.Ханыков, А.Леман (1841-1842), И.Бларамберг (1841), Никифоров, Аитов (1841), Г.Данилевский, Ф.Базинер (1851). Научные исследования Средней Азии, относящиеся к первой половине XIX века, несомненно, имели большое значение, однако чаще носили случайный характер вследствие недоступности страны и противодействия местных властей. Исследователи испытывали большие затруднения при изучении региона. Это стало причиной ограничения исследования изучением лишь равнинной части нижнего течения Сырдарьи, берегов Аральского и Каспийского морей. В течение данного периода на территорию среднеазиатских ханств было отправлено более 20 экспедиций, преимущественно чаще они были направлены на изучение территории Хивинского ханства (Н.Муравьёв (1819-1820), Ф.Берг, Б.Лемм (1825-1826), Никифоров, Аитов (1841), Г.Данилевский, Ф.Базинер (1851) и Бухарского эмирата (А.Негри, Е.Мейендорф, Э.Эверсман, Э.Пандер(1820-1821), П.Демезон (1833-1834), К.Бутенев, Н.Ханыков, А.Леман (1841-1842), реже на территорию Кокандского ханства (Т.Бурнашев и М.Поспелов (1800), Ф.Назаров (1814-1815), Н.Потанин (1829-1830).

Наблюдения российских исследователей, опубликованные позже в виде очерков и заметок на страницах различных изданий и в периодической печати, проводились в ходе различных экспедиций и миссий [1, с 4-6], которые можно условно разделить на дипломатические [2; 3; 4, с. 52-54; 5, с. 257-270; 6, с. 138-140; 7, с. 184-193; 8, с. 395-404; 9, с. 47-52; 10, 41-92], научные [11, с. 175-183; 12, с. 137-148; 13, с. 279], специальные [14, с. 183-252; 15, с. 98; 16; 17; 18; 19 с. 137; 20, с. 102-139]. При этом необходимо учесть, что классифицировать данные экспедиции довольно сложно, так как во всех миссиях присутствовал военный персонал и специальные советники, а научные цели исследования региона имели важное значение только для научного сообщества и лишь позже для установленных в Туркестане властей. Исследования климатических особенностей, природных условий, полезных ископаемых использовались для укрепления военных позиций в регионе. Следует отметить, что основным объектом географических исследований в данный период была территория Хивинского и Бухарского ханств, в частности, территория Аральского моря, Амударьи, Зарафшанская долина. Территория Кокандского ханства не была исследована детально, несмотря на то, что русские путешественники, такие как Ф.Назаров в 1814-1815 гг. и Н.Потанин в 1829-1830 гг., посетили край в целях изучения. В результате исследований первой половины XIX, сделанных в ходе экспедиций, правительству Российской империи стало известно о находящихся рядом огромных пространствах с бесчисленными богатствами, ещё не занятых капиталистическими госу-

дарствами Европы. Однако географические исследования Средней Азии к началу XIX века были отрывочны и неполны. В основном описывались пути, по которым передвигались торговые караваны и дипломатические экспедиции. Научные исследования главным образом носили рекогносцировочный характер, чаще изучались равнинные территории. Горные районы региона – Тянь-Шань и Памир оставались неисследованными.

Основными направлениями, по которым проходили маршруты экспедиций были:

- 1) Из Оренбурга и Орска, через Мангышлак к Аральскому морю и Амударье, – в Хивинское ханство;
- 2) По северному и восточному побережьям Аральского моря – в Бухарское и Кокандское ханства;
- 3) С Кавказа через Каспий – на территорию Туркменистана.

Во второй половине XIX века вместе с развитием капиталистического строя в Российской империи, несмотря на сохранившиеся пережитки феодализма, расширяется потребность в новых источниках сырья и новых рынках для сбыта товаров. Развитие рыночных отношений в Российской империи привело к противоречию между сравнительно развитым капитализмом и отсталостью деревень [21, с. 6]. Кроме того, Российской империи была необходима новая выгодная сфера для приложения капиталов и обширная область для избыточного населения России. Возникшую проблему удалось решить путём ослабления внутренних противоречий в стране за счёт расширения территории. Серьёзное значение имел и комплекс внешнеполитических факторов, одними из которых являются политические интересы Великобритании в отношении Средней Азии. В результате данных факторов в 60-80-х XIX века произошло присоединение к России части среднеазиатских ханств.

С присоединением к России Средней Азии произошли значительные изменения в социально-политической и экономической жизни региона. Средняя Азия превращается в обширный рынок сбыта промышленной продукции и одним из основных источников сырьевых ресурсов для Российской империи. В Средней Азии развивается инфраструктура, появляются первые промышленные предприятия перерабатывающей и горнодобывающей промышленности, транспортные предприятия с современной технологией – железнодорожные мастерские и депо, морские и речные порты [22, с. 436-437]. Одним из наиболее положительных последствий присоединения Средней Азии к России является большой вклад российской науки в развитие естественных наук в Средней Азии. Кроме этого, прогрессивно-демократическая культура России того периода оказала значительное влияние на развитие передовых идей среди среднеазиатских деятелей культуры [23, с. 409].

Во второй половине XIX века изучение региона русскими исследователями меняет свой характер. Этому способствовал ряд причин, одной из основных является интенсивное развитие географической науки в России под влиянием материалистических идей и взглядов немецких учёных, таких как Александр Гумбольдт и Карл Риттер [24, с. 17].

Следует отметить, что в середине XIX века «географическая наука вышла уже из тех рамок, которые были на неё наложены под термином «география», как бы указывавшим на то, что географическая наука - есть только изучение очертаний земной коры...» [24, с. 17]. В результате трансформационного процесса она представляла собой уже отдельные разделы - математическую, физическую, историческую и политическую географию.

Наряду с изучением малоизвестных районов Средней Азии всё шире проводятся детальные исследования на территории густонаселённых и экономически развитых районов, большое внимание уделяется закономерностям отдельных компонентов природы. Учёными-географами разрабатываются и практикуются новые методы исследований. Опираясь на достижения мировой науки, русские учёные внесли огромный вклад в познание обширных пространств и развитие теоретических основ физической географии.

Во второй половине XIX века продолжают исследования в районах, примыкающих к Аральскому морю, особый интерес представлял для российской науки вопрос о происхождении Арало-Каспийской впадины. Экспедиции, организованные в этот период, уточняли ранние представления об этих территориях, открывали новые закономерности природы в различных местах – степях, горах, в море и реках региона. Основное место в географическом изучении края начинают занимать узкие специалисты – геологи, геодезисты, ботаники и естествоиспытатели широкого профиля.

Вторая половина XIX века известна выдающимися открытиями на территории Средней Азии. После присоединения к России Средней Азии начинается углублённое изучение всего природного комплекса в целом. В этом особенно велика заслуга Н.М.Пржевальского, П.П.Семёнова, Н.А.Северцова, И.В.Мушкетова, А.П.Федченко и других учёных.

К середине XIX века происходят изменения в организации экспедиций. Если в первой половине XIX века основными ведущими учреждениями выступали Военное министерство, Морское министерство, Академия наук, то во второй половине начинают активную организационную деятельность различные научные общества, в особенности Русское географическое общество, которое оказало большое влияние на развитие географической науки в России. Русское географическое общество было основано в 1845 году по инициативе вице-адмирала, генерала-адъютанта О.П.Литке, который был наставником князя Константина, сына императора Николая I [25, с. 37].

Во второй половине XIX века Русское географическое общество становится центром передовой географической мысли, инициатором и организатором обширных географических исследований и научных экспедиций. Оно занималось разработкой программ, снабжало экспедиции необходимыми средствами, здесь анализировались собранные материалы. Результаты научных наблюдений вводились в научный оборот. В «Известиях Русского географического общества» публиковались краткие сведения о предпринятых экспедициях, а в «Записках Русского географического общества» – более подробные научные отчёты.

Одними из самых значительных экспедиций, организованных Русским географическим обществом, которые открыли путь на Тянь-Шань, Иссык-Куль и Семиречье и дали первые научные сведения о них, были экспедиции П.П.Семёнова и Ч.Ч.Валиханова. В 1856 году они одновременно путешествовали в Семиречье, в Джунгарском и Заилийском Алатау и проникли в восточное побережье озера Иссык-Куль. В свою очередь П.П.Семёнов-Тяншанский совершил маршрут по западному побережью озера, исследовал Заилийский Алатау, долину реки Чу, Боамское ущелье, горную группу Хан-Тенгри, водораздельную область бассейнов рек Или и озера Балхаш. Значение исследований П.П.Семёнова в Тянь-Шане позволили считать его первооткрывателем этих местностей. Кроме того, он первым установил границы снеговой линии и доказал, что высота её в горах находится намного выше, чем на Кавказе и Пиренеях, определил характер вертикального распределения зон растительности Тянь-Шаня. Идеи выдающегося географа нашли продолжение в трудах Н.Северцова, А.Краснова, исследовавших Среднюю Азию позже.

Исследования Ч.Ч.Валиханова, проведённые в Семиречье, в Иссык-Куле и Кульдже, предоставили интересные сведения о прилегающих к ним горных цепях, народах, населяющих эти районы, путях перехода через горные хребты в Кульджу и Кашгарию. Ч. Валиханов впервые в истории географических исследований Средней Азии составил географический очерк Заилийского края, составил карты и схемы гор Джунгарского Алатау, верховьев рек Или, дал описание озера Балхаш. Его исследования (1858-1859) помогли составить более точную карту Средней Азии.

Основу методики исследований представляли исторический и сравнительный методы. Исследователи пытались внедрить результаты работ в практические потребности

региона. В работах Н.Северцова, И.Борщова и А.Федченко были выявлены важные особенности природных условий Средней Азии. В начале второй половины XIX века были сделаны первые шаги к объяснению происхождения флоры и фауны.

Необходимо добавить, что, если в первой половине научные исследования края проводились в основном в ходе дипломатических миссий, то начиная со второй половины, большинство экспедиций были организованы в научных целях, и до конца XIX века основным методом изучения региона оставался экспедиционный. Следует учесть, что некоторые исследования были проведены в процессе дипломатических и военных миссий.

К научным экспедициям второй половины XIX века относятся: экспедиция П.П.Семёнова-Тянь-Шаньского в 1856-1857 гг. (Тянь-Шаньские горы, Семиреченский Алатау, Заилийский Алатау, Иссык-куль); Н.А.Северцова и И.К.Борщова в 1857 г. (Арало-Каспийская низменность, Кызылкум, Сырдарья, Туркестан); М.И.Венюкова в 1859-1860 гг. (Верный, река Чу, берега озера Иссык-Куль); Н.А.Северцова в 1864 году (Чимкент, Каратау, Аулие-ата); Туркестанская учёная экспедиция Н.Северцова в 1865-1868 гг. (Ташкент, Хумсан, Ходжакент, Верный, Заилийский Алатау, река Нарын, Токмак), А.С.Татарина в 1864-1865 гг. (Тарбагатайский хребет, Сергиополь); археологическая экспедиция П.И.Лерха в 1867 году (Джанкент, Аулие-ата, Туркестан); А.А.Тилло в 1867 году (Орск, Сарыкамыш); В.А.Полторацкого в 1867 году (Верный, долина Нарына, Токмак, Ташкент); А.П.Федченко и О.А. Федченко в 1868-1871 гг. (Туркестанский край, Зарафшанская долина); экспедиция по Бухарскому ханству в 1874-1875 гг. с участием астронома Ф.Ф.Шварца; экспедиция И.В.Мушкетова в Туркестанский край в 1874 году; поездка А. Л. Куна в Кокандское ханство в 1875 году; экспедиция академика А. Ф. Миддендорфа в Ферганскую долину в 1877 году; экспедиция И. В. Мушкетова в Памир и Алай в 1877 году; экспедиция Н.А.Северцова на Памир в 1877-1878 гг.; экспедиция И.В.Мушкетова в 1880 году для исследования Зарафшанского ледника; поездки В.П.Наливкина по Ферганской долине в 1881-1882 гг.; поездки А.Э.Регеля по Памиру, верховьям Зарафшана, Мерву, Восточной Бухаре в 1881-1884 гг.; хронометрические экспедиции П.К.Залесского в 1882-1899 гг. на территории Ташкента, Самарканда, Пенджикента, Коканда, Намангана, Нового Маргелана, Чимкента, Шарапхана, Ферганской долины; экспедиции Г.Е.Грум-Гржимайло по Тянь-Шаню и Памиру в 1884-1887 гг.; экспедиции А.М.Никольского по Туркестанскому краю в 1882-1884 гг.; экспедиция А.Н.Краснова в Тянь-Шань в 1886 году [1].

Начиная с 1870-х годов, научные экспедиции приобрели комплексный характер. К самым крупным научным комплексным экспедициям второй половины XIX века в Средней Азии относятся: Амударьинская экспедиция в 1874 году под руководством Н.Г.Столетова, которая состояла из 5 отделов - геодезическо-топографический (полковник Н.Г.Столетов, поручик Радионов, топограф Кесарийский), метеорологический (метеорологи Ф.Б.Дорандт, Г.Мильберг, полковник Н.Иванов, поручик Э.Крылов), гидрографический (капитан-лейтенант Н.Зубов, Х.Вуд (инженер, майор английской королевской службы), естественно-исторический (зоологи Н.А.Северцов, М.Н.Богданов, ботаник С.М.Смирнов, Н.П.Барбот де Марни) и этнографо-статистический (полковник Л.Н.Соболев, флигель-адъютант Риза Кули Мирза), а также Самарская учёная экспедиция с участием князя Н.К.Романова в 1877-1879 гг. в Бухарский эмират [1].

Дипломатические миссии Российской империи второй половины XIX века: миссия Н.Игнатьева в 1858 году в Хиву и Бухару (астрономическая и барометрическая нивелировка Оренбурга и Аральского моря, глазомерная съёмка от Амударьи до Хивы, астроном К.Струве, ориенталист П.И.Лерх), посольство Ф.К.Гирса в Туркестанский край в 1865 году (исторические и этнографические сведения о казахском народе), экспедиции А.П.Федченко и О.А.Федченко в Кокандское ханство в 1872 году (Ташкент, Коканд, Ферганская долина), путешествие В.В.Радлова в Туркестанский край в 1868-1869 гг. (Ташкент, Зарафшанская

долина, Токмак, Каракол, Верный); А.В.Каульбарса в 1870 году (Тянь-Шанские горы, озеро Иссык-Куль, долина реки Нарын); посольство Ф.А.Витгенштейна в Бухару в 1882-1883 гг. (этнографические наблюдения); дипломатическая миссия в Бухарский эмират под руководством В.В.Крестовского в 1882 году[1].

Специальные миссии, отправленные в Среднюю Азию для исследования региона: Ч.Ч.Валиханова в 1856-1858 гг. (Кашгар, Центральный Тянь-Шань, долины реки Нарын, озеро Иссык-Куль); миссия П.И.Пашино в Туркестанский край в 1866 году (этнографические, географические и экономические сведения о Туркестане, Чимкенте и Ташкенте); поездка художника В.В.Верещагина в Туркестан в 1867-1869 гг.; поездка инженера П.Дорошина на Мангышлак в 1869 году (изучение геологического состава, разведка угольных месторождений); поездка А.П.Хорошхина по Кызылкуму в 1872 году (географическое описание пустыни Кызылкум, Джиззаха и Нурагинских гор); поездка инженера Д.Л.Иванова на верховья Таласского Алатау в 1879 году (проведены сведения об орографическом составе ледника Таласского хребта и залежах полезных ископаемых); экспедиция поручика Калитина для исследования старого русла Чарджуйдарьи в 1881 году; хронометрическая поездка капитана Д.В.Путята по Кызылкуму и Каракуму в 1882 году; поездки Д.Д.Гедеонова для определения астрономических пунктов и маршрутных съёмок на территории Хивинского ханства, Афганистана, Самарканда, Чарджуя, Чимкента; рекогносцировка капитана Г.Е.Родионова в Восточной Бухаре в 1885 году [1].

Военные экспедиции: Искандеркульская экспедиция под руководством А.К.Абрамова в 1870 году (в составе географ А.П.Федченко, художница О.А. Федченко, топографы Скасси и Скворцов, востоковед А.Л.Кун, исследованы Зеравшанская долина, озеро Искандеркуль, определены барометрические высоты), поездка А.П.Федченко в Магиан, Ургут, Самарканд и Пенджикент, (описание географических условий), поездка в Кызылкум А.П.Федченко (определение восточных границ пустыни, выявление полезных растений, сбор коллекций насекомых, птиц и пресмыкающихся), военные походы в Хивинское ханство в 1873 году (представители Военного ведомства – инженер-капитан Случевский, подпоручик Кондратенко, поручик Жарков провели метеорологические наблюдения, установили барометрические высоты от Красноводска до Узбоя), полковник Н.Гродеков, топограф Н. Непринцев (провели топографическое исследование от Каспийского моря до Хивинского ханства, установили барометрические измерения, собрали ботанические коллекции), подполковник М.Д.Скобелев (обследовал рекогносцировкой дорогу Орта-кую, ведущую к Хиве), полковники А.И.Глуховской, С.И.Жилинский, А.В.Каульбарс, топографы Ульянов, Сыровотский и Руднев (провели съёмки пройденного пути, наблюдения, исследовали старые русла Амударьи, дали гидрографическое описание реки; зоолог М.Н.Богданов, востоковед А.Л.Кун и И.И.Краузе изучили Кызылкум в географическом, ботаническом и зоологическом отношениях, географ А.Оводов, астроном Н.О Солимани провели магнитные и метеорологические наблюдения в Кунграде и Хиве); экспедиция М.Д.Скобелева на Алай и Памир в 1876 году, в составе которой участвовали естествоиспытатель В.Ф.Ошанин, астроном А.Р.Бонсдорф, географ Л.Ф.Костенко (учёными были определены астрономические пункты, сделана топографическая съёмка региона, собраны коллекции флоры и фауны), поездка полковника П.П.Матвеева по Восточной Бухаре и Афганистану (в ходе миссии П.П.Матвеев, Ф.Ф.Шварц и зоолог В.Ф.Руссов провели маршрутные съёмки с барометрическим определением высот, описали пройденные пути, собрали зоологические коллекции).

XIX век представляет большой интерес среди исследователей, так как Россия и Великобритания ведут активную борьбу за контроль над Средней Азией. Соперничество между Российской и Британской империй, которое продолжалось в течение 1856-1907 гг., было известно в истории, как «Большая игра» [25, 8]. Геополитические позиции Россий-

ской империи обусловили активизацию исследований в регионе.

Записки и труды путешественников – исследователей, дипломатов, разведчиков и военных по Средней Азии - являются ценными и важными источниками по изучению истории развития естественных наук в регионе. Некоторые записки путешественников XIX века свидетельствуют об их разведочной деятельности. Одними из известных примеров являются миссии П.Демезона в 1833-1834 гг. под видом татарского муллы Джафара, И.В.Виткевича в 1836-1837 годах в Бухаре и Хиве, таинственно погибшего при возвращении в Россию.

Многие представители дипломатических и военных ведомств, бывшие в составе экспедиций, не ограничивались путевыми записками и отчетами, а оставили после себя целые научные труды, посвящённые изучению Средней Азии, в частности, географические изыскания.

По отношению к русским исследователям в науке, побывавшим в Центральной Азии, часто используется термин «путешественники». Впервые в науке осуществил попытку классифицировать их по критериям социальной, национальной, профессиональной принадлежности российский исследователь Р.Ю.Почекаев [25]. На основе анализа изучения биографии исследователей стало ясно, что Ф.Берг, Е.К.Мейендорф, А.А.Леман, Ф.И.Базинер, Э.Эверсман, Х.Пандер, барон Каульбарс, К.Струве, П.Лерх имели немецкое происхождение, А.Негри - греческое, П.Демезон – французское, Ч.Валиханов – казахское. Все они, безусловно, были поданными Российской империи.

В плане профессиональной принадлежности исследователей можно увидеть, что А.Негри, который возглавлял российское посольство в Бухару в 1820-1821 гг., имел историческое образование, служил статским советником и дипломатом в Министерстве иностранных дел. Ф.К.Гирс, Галдинский, посетившие Туркестанский край в 1865 году, являлись статскими советниками.

Представителями Военного ведомства Российской империи, участвовавшие в экспедициях в Центральную Азию в течение XIX века были Т.Поспелов, Ф.Назаров, Н.Муравьёв, Е.Мейендорф, Ф.Ф.Берг, Н.Потанин, К.Бутенев, И.Бларамберг, Никифоров, Г.Данилевский, А.Каульбарс, М.Венюков, А.Гейнс, А.Тилло, В.Полторацкий, Н.Залесов, А.Хорошхин, Б.Лемм, А.Тилло, Н.Маев, М.Скобелев, А.Кушакевич, А.Ростовцев, А.Александров, Н.Белявский, Д.Путята, Г.Родионов, Н.Гродеков. В качестве «официальных разведчиков» они могли участвовать в дипломатических миссиях, а также проводили военные рекогносцировки на территории ханств. Многие из них в своих отчётах давали множество сведений географического характера. Несмотря на то, что их основной целью было оценить доступность особенностей местности для прохода русских войск и изучить стратегические возможности для возведения укреплений, противостояния во время военных столкновений, их работы представляют интерес как источники для изучения географических исследований в регионе.

Важное значение в качестве источников сведений о природных условиях Средней Азии имеют труды дипломатов, несмотря на то, что их основной целью являлось установление соглашений с властями среднеазиатских ханств.

Категорию учёных-специалистов по географии, геологии, гидрографии, ботаники и биологии, посетивших территорию среднеазиатских ханств в XIX веке в ходе различных экспедиций, составляют Х.Эверсман, Э.Пандер, Н.Ханыков, А.Леман, Ф.Базинер, П.Семёнов, Н.Северцов, И.Борцов, Д.Мышенков, К.Струве, С.Татаринов, А.Федченко, О.Федченко, В.Аленицын, Д.Иванов, Л.Костенко, А.Гедройц, Ф.Дорандт, И.Краузе, А.Миддендорф, Г.Мильберг, О.Струве, А.Оводов, В.Ошанин, Г.Радде, Ф.Шварц, К.Богданович, А.Краснов, Г.Грум-Гржимайло, А.Никольский, В.Обручев, Г.Радде, А.Регель и А.Ященко. Основная часть их исследований была посвящена научным результатам экспедиций и имела

комплексный характер.

В составе экспедиций нередко принимали участие представители и других профессий – горные инженеры, фельдшеры, препораторы, художники и священнослужители [1]. Особое место среди участников экспедиций занимали, безусловно, переводчики со знанием местных языков. В течение XIX века в экспедициях, совершённых в Среднюю Азию, активно принимали участие специальные переводчики, поданные Российской империи – М.Бекчурин, Ф.Назаров, Григорьев, Петрович, Холмогоров, П.Яковлев, Н.Ильминский, Баньшиков, Ф.Ногаев, Салтанов, Ф.Жуков, Ю.Казбеков [1]. Кроме них, к данным экспедициям были привлечены и проводники – представители местного населения – Ходжа-Нефес, Сеид, Агабек, Алашбай, Дурды, Мулла-Хан Дандур, Нефес-Мерген, Миразиз [1].

Среди специалистов, принимавших участие в экспедициях в Среднюю Азию, было и много профессиональных востоковедов, которые имели специальную подготовку - знание местных языков, различных регионов Центральной Азии и ее истории. Интенсивное изучение региона востоковедами наблюдается со второй половины XIX века [26, с. 6]. Можно делать выводы, что изучение края до этого времени в основном осуществлялось послами, военными, исследователями-натуралистами и переводчиками. К категории востоковедов, посетивших в ходе экспедиций Среднюю Азию, относятся П.Демезон [17], А.Кун [27, с. 17-58; 28, с. 6; 29, с. 59-70], П.Лерх [30, с. 3; 31, с. 5], Ч.Валиханов [32, с. 9], П.Пашино [33, с. 6], В.Радлов [34, с. 324-327; 36, с. 1-92], Н.Веселовский [35, с.14 , 37, с. 4] и В.Наливкин [38, с. 142-149; 39, с. 4], М.Галкин [40, с. 11], Д.Логофет [41, с. 11], в трудах которых имеется большое количество сведений о природных условиях региона. Отчёты исследователей носили закрытый характер и были опубликованы в «Сборнике географических, топографических и статистических материалов по Азии», который издавался в 1883-1913 годах под грифом «Секретно» [26, с 6].

Заключение. Подводя итоги, можно сделать выводы, что основными достоверными источниками по географическому изучению Средней Азии в XIX веке, являются отчёты, труды и публикации дипломатов, военных и исследователей. Следует учесть, что русские учёные-исследователи в довольно сложных условиях, часто без необходимых средств и оборудования, в частых случаях с опасностью для жизни, преодолевая большие трудности, занимались научной работой, изучали географию, зоологию, ботанику и геологию региона. По этому поводу В.В.Бартольд отмечал: «О тех трудностях, с которыми связано производство исследований, может иметь истинное понятие тот, кто сам ездил в Среднюю Азию с какой-нибудь научной целью...Кочевники... всегда подозревают, что тут скрывается какой-нибудь неприятный для них административный проект. Киргизы, почти на всём пути принимали нас за землемеров, приехавших отнимать у них землю [42, с. 2]». В свою очередь известный историограф Б.В.Лунин писал: «Появление в Фергане исследователя, академика А.Миддендорфа, вызвало срочное, исполненное подозрений донесение ферганской полиции военно-уездному начальству, что приехавший, странствуя верхом, глядит на землю, смотрит вдаль и постоянно пишет» [21, с. 14].

Несмотря на геополитические интересы Российской империи в регионе, русские исследователи оставили большое интеллектуальное наследие, внесли огромный вклад в развитие географической науки в целом.

Литература

1. Маслова О.В. Обзор русских путешествий и экспедиций в Среднюю Азию. Ч.1,2,3,4. - Ташкент: САГУ, 1956-1971. - С. 4-6
2. Муравьев Н.Н. Путешествие в Туркмению и Хиву в 1819-1820 гг. гвардейского ген.штаба Николая Муравьева, посланного в сии страны для переговоров. С карт. черт. - М.: 1822. - ч.1. -С. 4-5.
3. Жуковский С.В. Сношения России с Бухарою и Хивой за последнее трёхсотлетие. -СПб.: Петроград. 1915.- С. 3.
4. Известия о возвращении Императорской российской миссии в 1820 году из Бухарии //Сибирский вестник. - 1821.- Ч.15.- С.52-54.
5. Вести от русских из Бухары. // Вестник Европы. -1821. -Т.17. № 7,8. -С.257-270.
6. Новое путешествие россиян в Бухарию по делам торговли касающимся. // Исторический, статистический и географический журнал.- 1821.- Ч.2. №5. -С. 138-140.
7. Мейендорф Г.Краткое начертание путешествия Российского посольства из Оренбурга в Бухару в 1820 году. // Северный архив. -1822.-№2. - С.184-193.
8. О путешествии Г.Мейендорфа в Бухарию. // Северный архив.-1825.- №24.-С-395-404.
9. Яковлев П. Въезд в город Бухару императорской миссии в 1820 году (20 декабря 1820 года). // Сибирский вестник.-Ч.19.-С.47-52, 41-92.
10. Залесов Н. Посольство в Хиву капитана Никифорова в 1841 году//Военный сборник.-1861.- №11.- С.41-92.
- 11.Бутенев К.Ф.Об увеличении сбыта изделий метеорологических наблюдений на пути из Оренбурга в Бухару во время пребывания в ней 1841-1842.//Горный журнал. -1842.- Ч 5.- С.175-183.
12. Бутенев К.Ф. Минеральные богатства Бухарии.// Горный журнал. - 1842. – Ч.5 - С. 137-148
13. Ханыков Н.В. Описание Бухарского ханства.- СПб.: Типография Императорской Академии Наук,1843.- 279 с.
14. Поездка Поспелова и Бурнашева в Ташкент в 1800 году. //Вестник географического общества. – год. -Ч.1.- Отд.6. - С-183-252.
15. Путешествие от Сибирской линии до Ташкента и обратно //Сибирский вестник. -1818.-Ч.4. – С.98.
16. Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях Средней Азии Филиппа Назарова отдельного Сибирского корпусапереводчика, посланного в Кокант в 1813 и 1814 годах. - СПб .:Акад.наук,1821. - С. 3.
17. Демезон П., Виткевич И. Записки о Бухарском ханстве. М.: Наука. 1983. - С-5-16; 21; 102-139.
18. Савельев П. Бухара в 1835 году.- Санкт-Петербург:Типография Н.Грача, 1836.- С. 5.
19. Лемм Б.Ф. Астрономические определения астронома в экспедиции Ф.Берга в 1825 году. // Записки военно-топографического депо.-1827.- С.137.
20. Потанин Н.И. Записки о Кокандском ханстве хорунжего Н.И.Потанина (1829-1830). //Военный журнал. -1831. -№4. - С.6.
21. Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии. Т.:-Фан. 1958.- С.409.
22. Халфин Н.А. Присоединение Средней Азии к России. М.: Наука, 1965. - С. 436-437.
23. Епифанова Л.М. Рукописные источники по истории Средней Азии периода присоединения её к России.- Т.:Наука, 1965. - С.10.
24. Семёнов П.П.История полувековой деятельности Императорского русского географического общества. 1845-1895.- СПб.: Типография В.Безобразова, 1896.- С.17.
25. Почекаев Р.Ю. Государство и право в Центральной Азии глазами русских путешественников XVIII – начала XX вв. -М.:Издательство Высшей школы экономики, 2019. - С.8.
26. Колесников А.А., Матвеева М.Ф. Ош глазами русских исследователей. -М:Аквариус,2016.-6с.
27. Кун А. Поездка по Хивинскому ханству. // Известия Русского географического общества. – 1873.-Т 10. –С.17-58.
28. Кун А. Культурный оазис Хивинского ханства. // Туркестанские ведомости.-1873.- №23,32.- С.6.
29. Кун А. Очерк Кокандского ханства. // Известия Русского географического общества.- 1876.-Т 12.-С.59-70.

30. Лерх П. Сообщения о произведённых раскопках в Джанкенте. // Известия Русского географического общества. –1868. – С.3.
31. Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. - СПб.: 1870.- С.5.
32. Валиханов Ч. Собрание сочинений в пяти томах. - Алма-Ата: Главная редакция Казахской Советской Энциклопедии, 1984.
33. Пашино П. Туркестанский край в 1866 году. Путевые заметки. -СПб.: - Типография Таблев и Ко, 1868.-С. 6.
34. Радлов В. Письма в Географическое общество по время поездки в Туркестанский край. // Известия Русского географического общества. - 1868.- Т 4. – С.324-327.
35. Радлов В. Средняя Зеравшанская долина. // Записки Русского географического общества по общей этнографии.- 1880. –Т. 6.- С.1-92.
36. Веселовский Н. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. – СПб:Типография братьев Пантелеевых, 1877.- С. 14.
37. Веселовский Н. Киргизский рассказ о русских завоеваниях в Туркестанском крае. - СПб.: 1894.- С. 4.
38. Наливкин В. Ферганские пески и их укрепление // Известия Русского географического общества. -1882.-Т.18.-С.142-149.
39. Наливкин В. Краткая история Кокандского ханства. Казань:-Типография Императорского университета, 1886.- С. 4.
40. Галкин М. Этнографические и исторические материалы по Средней Азии и Оренбургскому краю. - СПб:- Типография Гогенфельдена и Ко.- 1868. - С. 6.
41. Логофет Д. Страна безправия. -СПб.: - В.Березовский. 1909.-С. 11.
42. Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию в научной целью, 1893-1894 гг. // Записки Импер. Академии наук. серVIII. -1897. -N 1. № 4.-С.2.

Н.А.Кариева

Өзбекстан Ғылым академиясының тарих институты, Ташкент, Өзбекстан

XIX ғасырдағы экспедицияларда Орта Азия территориясындағы географиялық іздестіру мәселесі (ресейлік зерттеулер мысалында)

Андатпа. XIX ғасырда Орта Азиядағы географиялық зерттеулер тарихы Ресей империясының аймақтағы саясатымен және кеңейген сауда-экономикалық сауда қатынастарымен анықталады. Ресей империясы өзіне өткізу нарығын қамтамасыз етуге ұмтылып, Ұлыбританияның Орта Азияға ену жолдарына қарсы тұрды. Ресейдік аймақта орнатқан саясаты осы аймақтың табиғи жағдайларын зерттеуге жақсы мүмкіндік берді.

XIX ғасыр сөзсіз орыс зерттеушілерінің Ота Азиядағы географиялық іздестірулер дамуындағы «алтын кезеңі» болды. Дәл сол уақытта орыс саяхатшылары ең атақты географиялық жарияланымдар жасалды. Сол кезең П.П.Семёнов-Тянь-Шанский, Ш.Ш.Уалиханов, Н.А.Северцов, И.В.Мушкетов, А.П.Федченко және тағы басқа атақты зерттеушілерге толы болды және олардың ғылыми еңбектері географиялық ғылымды дамытуда бүгінгі күнге дейін өзекті болып отыр. XIX ғасырда Орта Азия территориясында Ресей империясы үкіметінің бастамасымен саяхатшылар ең күрделі және толық зерттеулер жүргізді. Мақала сол уақытта аймақтағы географиялық зерттеулерді талдауға арналған. Мақалада орыс саяхатшыларының ұлттық, кәсіптік және әлеуметтік тиістілік категориясы бойынша жіктеме көрсетілген. Сонымен қатар аталған уақытта Ресей империясының аймақта жүргізілген экспедициялары жіктелген. Осы жұмыста Ресей империясының Ғылымдар академиясының, Әскери ведомствосының және ғылыми қоғамдастықтардың бастамасымен іске асырылған әр түрлі миссиялардың зерттеушілік қызметі сипатталады.

Түйін сөздер: орыс саяхатшылары, сери ведомство, Орыс географиялық қоғамдастық, географтар, геологтар, ботаниктар, зоологтар, дипломатиялық миссиялар, географиялық ғылым, физикалық география, жаратылыстану

N.A. Kariyeva

Institute of History of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan

**On the issue of geographical surveys in Central Asia on expeditions of the 19th century
(on the example of Russian studies)**

Abstract. The history of geographical research in Central Asia in the 19th century was determined by the politics and expanding trade, economic and trade relations of the Russian Empire in the region. The Russian empire sought to secure markets for itself and fought against Britain's attempts to infiltrate Central Asia. The established policy of Russia in the region created favorable conditions for studying the natural conditions of the region.

The 19th century is undoubtedly the "golden period" in the development of the geographical research of Russian researchers in Central Asia. It was during this period that the most famous geographical discoveries were made by Russian travelers. This period presented a galaxy of outstanding scientists, such as P.P. Semenov-Tien-Shansky, C.Ch. Valikhanov, N.A. Severtsov, I.V. Mushketov, A.P. Fedchenko and others, with their scientific works, which are relevant to this day in the study of the development of geographical science.

In the 19th century, on the initiative of the government of the Russian Empire, travelers conducted the largest and most detailed studies in Central Asia. The article is devoted to the analysis of geographical studies in the region conducted in this period. The article provides a classification of Russian travelers according to the categories of national, professional and social affiliation of Russian researchers. The expeditions of the Russian Empire conducted in the region during this period are also classified.

The work characterizes the research activities of various missions carried out on the initiative of the Academy of Sciences, the War Department and scientific societies of the Russian Empire.

Keywords: Russian travelers, War Department, Russian Geographical Society, geographers, geologists, botanists, zoologists, diplomatic missions, geographical science, physical geography, natural sciences.

References

1. Maslova O.V. Obzor russkih puteshestvij i jekspedicij v Srednjuju Aziju [Review of russian trips and expeditions to the Central Asia .1,2,3,4]. (CASU, Toshkent, 1956-1971).
2. Muraviov N.N. Puteshestvie v Turkmeniju i Hivu v 1819-1820 gg. gvardejskogo gen.shtaba Nikolaja Murav'jova, poslannoggo v sii strany dlja peregovorov. S kart.chert [Trip to Turkmenistan and Khiva in 1819-1820 years of Nikolai Muraviov's guardian general staff, who was sent to this country for negotiations. With drawing maps] (Moscow,1822).
3. Zhukovski S.V. Snoshenija Rossii s Buharoju i Hivoj za poslednee trjohsotletie [Relationships of Russiab with Bukhara and Khiva for the last three centuries] (Petrograd, St. Petersburg, 1915).
4. Izvestija o vozvrashhenii Imperatorskoj rossijskoj missii v 1820 godu iz Buharii [Tiding about return of Imperial Russian mission in 1820 from Bukhara], Sibirskij vestnik [Siberian messenger], 15, 52-54 (1821).
5. Vesti ot russkih iz Buhary [Tiding of Russians from from Bukhara], Vestnik Evropy [Messenger of Europe], 17(7,8),257-270 (1821).
6. Novoe puteshestvie rossijan v Buhariju po delam trgovli kasajushhimssja [New trip of Russians to Bukhara by the affairs related to trade], Istoricheskij, statisticheskij i geograficheskij zhurnal [Historic, statistic and geographic log],2(5), 138-140 (1821).
7. Meiendorf G. Kratkoe nachertanie puteshestvija Rossijskogo posol'stva iz Orenburga v Buharu v 1820 godu [Brief mark of trip of Russian embassy from Orenburg to Bukhara in 1820], Severnyj arhiv [North archive], 2, 184-193(1822)
8. O puteshestvii G.Mejendorfa v Buhariju [About G. Meiendorf's trip to Bukhara], Severnyj arhiv [North archive],24, 395-404 (1825).
9. Yakovlev P. V"ezd v gorod Buharu imperatorskoj missii v 1820 godu (20 dekabrja 1820 goda) [Entering to Bukhara town of imperial mission in 1820 (December, 20, 1820)], Sibirskij vestnik [Siberian messenger], 19, 47-52, 41-92

10. Zalesov N. Posol'stvo v Hivu kapitana Nikiforova v 1841 godu [Captain Nikiforov's ambassadorship to Khiva in 1841], Voennyj sbornik [Military compilation], 11,41-92 (1861).
11. Butenev K.F. Ob uvelichenii sbyta izdelij meteorologicheskikh nabljudenij na puti iz Orenburga v Buharu vo vremja prebyvanija v nej 1841-1842[About increase of sales of products of meteorological observations on the way from Orenburg to Bukhara while residing there. 1841-1842], Gornyj zhurnal [Mountain journal],5,175-183 (1842).
12. Butenev K.F. Mineral'nye bogatstva Buharii. [Mineral wealth of Bukhara], Gornyj zhurnal [Mountain journal],5,137-148 (1842).
13. Khanykov N.V. Opisanie Buharskogo hanstva. [Description of Bukhara khanate] (Typography of Imperial Academy of Science, St. Petersburg,1843).
14. Poezdka Pospelova i Burnasheva v Tashkent v 1800 godu [Pospelov and Burnashev's trip to Tashkent in 1800], Vestnik geograficheskogo obshhestva [Messenger of geographic society], 1(6),183-252.
15. Puteshestvie ot Sibirskoj linii do Tashkenta i obratno [Roundrip from Siberian line to Tashkent], Sibirskij vestnik. [Siberian messenger], 4, 98 (1818).
16. Nazarov Ph. Zapiski o nekotoryh narodah i zemljah Srednej Azii Filippa Nazarova otdel'nogo Sibirskogo korpusaperevodchika, posylannogo v Kokant v 1813 i 1814 godah [Notes about several people and lands of Central Asia of Philipp Nazarov, translator of separate Siberian corps, who was sent to Kokand in 1813 and 1814] (Academy of Science , St. Petersburg, 1821).
17. Demezov P., Vitkevich I. Zapiski o Buharskom hanstve [Notes about Bukhara khanat] (Science , Moscow, 1983)
18. Saveliev P. Buhara v 1835 godu [Bukhara in 1835] (Typography of N.Grach, St. Petersburg, 1836).
19. Lemm B.F. Astronomicheskie opredelenija astronoma v jekspedicii F.Berga v 1825 godu [Astronomical descriptions of astronomer in F. Berg's expedition in 1825], Zapiski voenno-topograficheskogo depo [Notes of military topographic depot], 137 (1827).
20. Potanin N.I. Zapiski o Kokandskom hanstve horunzhego N.I.Potanina (1829-1830) [Notes about Kokand khanat of Cornet N.I. Potanin. (1829-1830)], Voennyj zhurnal [Military journal],4, 6 (1831).
21. Lunin B.V. Iz istorii russkogo vostokovedenija i arheologii [From history of Russian oriental studies and archaeology] (Fan, Tashkent, 1958).
22. Khalfin N.A. Prisoedinenie Srednej Azii k Rossii[Connection of Central Asia to Russia](Science, Moscow, 1965)
23. Yepifanova L.M. Rukopisnye istochniki po istorii Srednej Azii perioda prisoedinenija ejo k Rossii [Handwritten sources of history of Central Asia in period of its joining to Russia] (Science, Tashkent,1965).
24. Semenov P.P. Istorija poluvekovoј deјatel'nosti Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshhestva. 1845-1895 [History of half-century activity of Imperial russian geographic society. 1845-1895] (V. Bezobrazov's typography, St. Petersburg, 1896).
25. Pochekaev R.Y. Gosudarstvo i pravo v Central'noj Azii glazami russkikh puteshestvennikov XVIII – nachala XX vv.[State and law in Central Asia in glance of Russian travelers of XVIII – beginning of XX centuries] (Publishing house of High school of economics, Moscow, 2019).
26. Kolesnikov A.A., Matveeva M.F. Osh glazami russkikh issledovatelej [Osh in glance of Russian researchers] (Aquarius, Moscow, 2016).
27. Kun A. Poezdka po Hivinskomu hanstvu [Trip around Khiva khanate], Izvestija Russkogo geograficheskogo obshhestva [Tidings of Russian geographic society], 10,17-58 (1873).
28. Kun A. Kul'turnyj oazis Hivinskogo hanstva [Cultural oasis of Khiva khanate], Turkestanskije vedomosti [Turkestan journal], 23,32, 6 (1873).
29. Kun A. Oчерk Kokandskogo hanstva [Outline of Kokand khanate], Izvestija Russkogo geograficheskogo obshhestva [Tidings of Russian geographic society], 12,59-70 (1876).
30. Lerch P. Soobshhenija o proizvedjonnyh raskopkah v Dzhankente [Messages about performed excavation in Jan-kent], Tidings of Russian geographic society(Izvestija Russkogo geograficheskogo obshhestva), 3 (1868).
31. Lerch P. Arheologicheskaja poezdka v Turkestanskij kraj v 1867 godu [Archaeological trip to Turkestan region in 1867] (St. Petersburg, 1870).
32. Valikhanov Ch. Sobranie sochinenij v pjati tomah [Collection of essays in five volumes] (Main publishing house of Kazakh Soviet Encyclopedia, Almaty, 1984).

33. Pashino P. Turkestanskij kraj v 1866 godu. Putevye zametki [Turkestan region in 1866. Travel notes] (Typography Tablev & Co, St. Petersburg, 1868)
34. Radlov V. Pis'ma v Geograficheskoe obshhestvo po vremja poezdki v Turkestanskij kraj [Correspondence to Geographic society in the period of trip to Turkestan region], Izvestija Russkogo geograficheskogo obshhestva [Tidings of Russian geographic society], 4,324-327(1868).
35. Radlov V. Srednjaja Zeravshanskaja dolina [Central Zarafshan valley], Zapiski Russkogo geograficheskogo obshhestva po obshhej jetnografi [Notes of Russian geographic society of common ethnography], 6, 1-92 (1880).
36. Veselovsky N. Oчерк istoriko-geograficheskikh svedenij o Hivinskom hanstve [Outline of historical-geographic data about Khiva khanate] (Panteleev brothers' typography, St. Petersburg, 1877).
37. Veselovsky N. Kirgizskij rasskaz o russkix zavoevanijah v Turkestanskom krae. Kirgizskij rasskaz o russkix zavoevanijah v Turkestanskom krae [Kyrgyz story about Russian conquests in Turkestan region] (St. Petersburg, 1894).
38. Nalivkin V. Ferganskije peski i ih ukreplenie [Fergan sands and their strengthening], Izvestija Russkogo geograficheskogo obshhestva [Tidings of Russian geographic society], 18, 142-149 (1882).
39. Nalivkin V. Kratkaja istorija Kokandskogo hanstva [Brief history of Kokand khanate] (Typography of Imperial university, Kazan, 1886).
40. Galkin M. Jetnograficheskie i istoricheskie materialy po Srednej Azii i Orenburgskomu kraju [Ethnographic and historical materials of Central Asia and Orenburg region] (Gogenfelden & Co. Typography, St. Petersburg, 1868).
41. Logofet D. Strana bezpravija [Country of lawlessness] (V. Berezovsky, St Petersburg, 1909).
42. Bartold V.V. Otchet o poezdke v Srednjuju Aziju v nauchnoj cel'ju, 1893-1894 gg. [Report of the trip to Central Asia in scientific purposes, 1893-1894 years], Zapiski Imper. Akademii nauk. ser VIII [Notes of Imperial Academy of Science. Mid. VIII, 1 (4), 2 (1897)].

Сведения об авторе:

Кариева Н.А.- докторант, Институт истории Академии наук Республики Узбекистан, Юнусабад -7, 35/38, Ташкент, Узбекистан.

Kariyeva N.A.- PhD Student, Institute of History of Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, 35/38, Yunusabad-7, Tashkent, Uzbekistan.

XFTAP 16.01.45

М.Е. Адилов

M. Narikbaev KAZGUU University, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

(E-mail: m_adilov@kazguu.kz)

Сөз мәнін талдай отырып, фразеологизмдер мен мақал-мәтелдерді оқытудың жолдары

Анатпа. Бұл мақалада фразеологизмдер мен мақал-мәтелдер құрамындағы көнерген сөздердің мағыналарын түсіндіру арқылы бұларды оқытудың тиімді жолдары қарастырылған. Күнделікті өмірде жиі қолданылып жүрген мақал-мәтелдердің құрамында мағынасы күңгірт тартқан сөздер көптеп кездеседі. Студенттер, жастар сол мағынасы түсініксіз сөздерді дұрыс түсіне алмағандары үшін мақал-мәтелдің мағынасын толық ұға алмайды. Мақал-мәтелдерді толық түсінбегендері үшін, оларды керексіз жерде, орынсыз жағдайда қолдану жағдайлары орын алады.

Мысалы, «Бүлген елден бүлдіргі алма» мақалындағы бүлген формасын түсінбегендіктен, «Бүлінген елден бүлдіргі алма» деп өзгертіп қолдануда. Бұл жағдайда мақалдың мағынасы толық өзгереді. Бұлу – «соғыстың салдарынан, өрттің шығуынан т.б. келеңсіз жағдайлар себебінен күйреу, аңырау, быт-шыт болу» мағынасындағы көне етістік. Сонда «Бүлген елден бүлдіргі алма» дегеніміз «Соғыстан қирап қалған, азынап қалған немесе өрттеніп кеткен үйден қамшының сабын да алмаңыз (бәлесі жұғады, жаман болады деген ырыммен)» мәнін білдіреді. Ал бүл- орнына әдеби тілдегі бүлін- формасын қолданар болсақ, мақалдың мағынасы толықтай өзгеріп шыға келеді. Осындай жағдайлар орын алмауы үшін зерттеуде мағынасы түсініксіз сөздердің мәнін ашу арқылы фразеологизмдерді дұрыс түсіну жолдары көрсетілген, жиі айтылатын тұрақты тіркес құрамындағы көнерген сөздердің түп-негізі түсіндірілген, сондай-ақ оларды қалай оқыту керектігі туралы сөз қозғалған. Мағынасы күңгірт тартқан сөздердің негізгі тізімі жасалып, қазақ тілі оқытушыларына фразеологизмдерді оқыту үшін бағыт-бағдар көрсетілген.

Түйін сөздер: мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, көнерген сөздер, қазақ тілін оқыту, түркі тілдері, түркі жазба ескерткіштері.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-95-102>

Кіріспе. Фразеологизмдер туралы жалпы қалыптасқан қағидалар бар, мысалы:

- Фразеологизмдер ішіндегі сөздер тұтасып барып, бір мағынаны білдіреді;
- Оларды құрастырушы сөздердің лексика-семантикалық мән-мағынасына қатысы болмай, мүлде басқаша мағынаны білдіреді;
- Тұрақты тіркестегі сөздер бір бүтін бірлік ретінде қолданылады;
- Тұрақты тіркестегі жеке сөздер мен фразеологиялық мағына арасында тікелей байланыс жоқ;
- Басқа тілге сөзбе-сөз аударуға келмейтін сөздер тізбегі [1, 10-13].

Қорыта айтар болсақ, тұрақты тіркестер – бөлінбес бөлшек екен. Бұл қағидалар бойынша, тұрақты тіркестер құрамындағы сөздер жеке-жеке талданбайды, жеке сөздің мағынасы ажыратылмайды. Оның құрамындағы сөздер бөлек аударылмайды, яғни әр сөз жеке тұрып мағына бермейді, құрамындағы сөздер тіркесі тұтас мағына береді. Мысалы, *ит арқасы қиянда, жауырды жаба тоқу, тіл тигізді, қас пен көздің арасында* тағы сол сияқты.

Алайда кейде бұл қағидаға сәйкес келмейтін тұстар да болады. Олай болса бөлінбес бөлшек қағидасына шек келтіруге болады екен. Яғни «тұрақты тіркестер құрамындағы сөздерді жеке талдауға болмайды» деген дәстүрлі ұғымды қатып қалған қағидаға айналдыруға болмайды деген сөз. Өйткені кей фразеологизмдердің құрамындағы сөздердің жеке мағынасын ашуға тура келетін жағдайлар да болады. Бұндай талдау жасалмай кей тіркестердің дәл мағынасын ашып беру қиындық туғызады. Сол себепті кей фразеологизмдерді дұрыс түсіну үшін құрамындағы сөздерді талдау керек болады.

Зерттеу. Фразеологизмдерді тиімді оқытудың бір жолы – оның құрамындағы мағынасы күнгірт тартқан сөздердің мағынасын ашу және түсіндіру арқылы оқыту. Өйткені қалың жұртшылық, оның ішінде жастар мен студенттер күнделікті өмірде қолданылып жүрген мақал-мәтелдерде, тұрақты тіркестер құрамында бұл күнде аса көп қолданылмайтын, мағынасы күнгірт тартқан немесе мүлдем түсініксіз сөздер көптеп кездеседі. Оқушы тұрақты тіркесті жиі қолданып жүрсе де ондағы сөздерді дұрыс түсіне алмай дал болады. Кей кезде сол сөздерді түсінбегені үшін тұрақты тіркесті орынды жерінде қолдана алмайды немесе мағынасы күнгірт тартқан сөзді оған ұқсайтын басқа сөзбен алмастырып қояды. Оқытушы болса сол мағынасы күнгірт тартқан сөздердің мағынасын ашып бере алса, онда оқытылып жатқан фразеологизмдердің толық мағынасы ашылады. Осы негізге сүйене отырып, бұл жұмыста сөз төркінін білу арқылы фразеологизмдердің мағынасын түсіндірудің оңай жолдары көрсетілген.

Мақал-мәтелдердегі сөздердің басым көпшілігі – бұл күнде қалың оқырманға әбден таныс емес, мән-мағынасы түсініксіз сөздер. Сондықтан оқушы өзі қолданып жүрген мақалдың дәл мағынасын білмеуі де мүмкін. Сол себепті мақал-мәтелдерді оқытқанда ішіндегі сөздердің мәнін ашып алу қажет. Мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, дайын тілдік единицалар, бұлар өзгеріске ұшырамайды, ішіндегі сөздерді жеке-жеке аудармауға келмейді. Алайда бұлардың кейбіреулері бұл ескертуге бағынбайды. Фразеологизмдердің мағынасын толықтай түсіну үшін олардың құрамындағы сөздердің мәнін білу керекпіз.

Мысалдар:

1. Әй дер, ажа, қой дер қожә жоқ «Бассыздық, тәртіпсіздік туралы айтылады, ешқандай ұйымшылдық жоқ, басалқы айтар кісісіз өткен деген мағынада қолданылады» [2, 22].

Қазақ тілінің түсіндірмелі сөздігінде *ажә* сөзі «үй іші, ауыл-аймақтағы бас көтерер ақылшы адам» деп түсіндірілген [3, 19].

Біз де түркі тілдері деректерін негізге ала отырып, бұндағы *ажә* сөзін «ана, әже, үйдің үлкен адамы» деп аударып бере аламыз. Салыстырыңыз:

Енисей ескерткішінде *ача* “туыс” (E.41/7) [4, 4]; Диуани Лұғат ат-түрк ескерткішінде *ачы* “кемпір, апа, әже” (DLT 56/12) [5, 538]; Шағатай жазба ескерткіштері тілінде *ача* “әйел адам, ана”; *ажы* “ана, үлкен жастағы әйел”.

Ұйғыр тілінде *ача* “әпке” (YUTS 2013: 2); өзбек тілінде *оча* “әже” (YPC 1959: 310); қырғызшада *әдже* “әпке” (KS 2011: 320); алтайдың телеут диалектісінде *ача* “аға, көке” (TelAS 2000: 1); тува тілінде *ача* “әке” (TuvPC 1968: 77).

Сайып келгенде, сүйіп оқитын, жатқа айтатын, халық тарапынан жиі айтылатын фразеологизмдерде арнайы түсіндіруді қажет ететін сөздер кездеседі. Солардың бірі жоғарыда талданған тұрақты тіркестегі *ажә* сөзі.

Ажа – көне түрік тілінде «жасы үлкен туыс» деген ұғымды білдіретін ача сөзінің қазақша тұлғасы. Бұның мағынасы түсініксіз болғаны үшін осы сөзді түрліше құбылтып қолданылып жүргендер де бар. Мысалы, *ажа* мағынасы күңгірт сөз болғаны үшін соңғы кездері *эй дер әже, қой дер қожжа жоқ* варианты да қолданылуда. Бірінші варианты дұрыс болу керек өйткені *ажа* варианты көне болып табылады.

2. Адам аласы ішінде, жылқы аласы сыртында [6, 538].

Рабиға Сыздықова бұл мақалдағы *ала* сөзін «ала түске» қатысты көрмей, *ала* түсінің ауыспалы мағынасымен байланысты көрген [7, 31].

Ғалымдар мақалдағы *ала* сөзін «ала» түсімен байланыстырып көргендері үшін, мақалдың нақты мағынасын бере алмауда.

Диуани Лұғатит Түрк ескерткішінде *ала* сөзі «адамның ішіндегі жасырын нәрсе, сыр; адам ішіндегі жаман ойлар» деп түсіндірілген:

Киши аласы ичтин, йылкы аласы таиштын «Кісінің жаман ойы ішінде, жылқының сыры сыртында» (DLT 58/44) [5, 44]. Осы мәліметтерді негізге ала отырып, жоғарыдағы қазақ мақалын да осылай аударып оқытқан дұрыс болар еді.

Қырғыз, қарақалпақ тілдерінде бұл мақал қолданылуда және сөздіктерде төмендегідей түсіндірілген:

Адам аласы ичинде, мал аласы тышында (қырғыз мақалы) «Адамның жаман мінезі ішінде, жылқының ішіндегісі сыртында» (KS 2011: 18).

Мал аласы сыртында, адам аласы ішінде (қарақалпақ мақалы) «Мал жануар жақтырмаса оны іс-қимылымен көрсетер, адам жақтырмаса ішінде ұстар» (КкРС 1958: 35).

Сонымен, қазіргі кезде жиі айтылатын сөз болғанымен, мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер құрамында беретін мағынасы бұл күнгіден басқаша келетін сөздер бар. Бұлардың бірі жоғарыдағы *Адам аласы ішінде, жылқы аласы сыртында* мақалындағы *ала* сөзі «ала» түсті білдіретін сөз емес, «адамның ішіндегі жасырын дүниелер, ішіндегі қулық» мағынасындағы сөз екен. Оқытуда осы мәліметтерге сүйене отырып мақал-мәтелді түсіндіру, оқушының бұл мақалды тез жаттап алып, дұрыс түсініп және орынды жерде пайдалануына мүмкіндік береді.

3. Арулап қойды “Құрметпен қадірлеп жерледі [2, 64].

Тұрақты тіркесті сөзбе-сөз «тазалап қойды» деп аударып берсек те болады. Өйткені мұндағы *арулау* етістігі түркі тілдеріндегі «тазалау» мағынасындағы сөз. Қазақ әдеби тілінде болса, тек сөз еткен тұрақты тіркес құрамында сақталған.

Қазақ говорларында *арулау* етістігінің сақталғаны байқалады [8, 73].

Қазақ тілінің қысқа этимологиялық сөздігінде «тазалау» мағынасындағы *арулау* етістігінің тек *ақ жуып арулады* тұрақты тіркесінде сақталғаны баяндалған [9, 42].

Тұрақты тіркес құрамындағы *арулау* етістігінің түбірі, орхон ескерткіштеріндегі *арыз* «таза» (Т.37) сөзі. Қазақ тіліндегі «сұлу» мағынасындағы *ару* сөзі де осымен байланысты. Қазақта қыз баланың сұлулығы ең бірінші тазалығымен есептелген. Сол себепті *ару* деп «таза» қыздарға айтылған. Кейінірек «таза» мағынасындағы *ару* сөзінің мағынасы кеңейіп «сұлу қыз; жалпы әйел заты» мәндерінде жұмсалатын болған. Сөздің алғашқы «таза» мағынасы ұмытылған.

Диуани Лұғатит Түрк ескерткішінде *арызла-* «көп зат ішінен ең жақсысын таңдау, тазасыны таңдау» (DLT 153/133) [5, 133].

Түрік тілінде *arıla-* “тазалау” (TS 2011: 149); ұйғыр тілінде *ерикле-* (YUTS 2013: 126); татар тілінде *арула-* (ТТАС I 1977: 73); құмық тілінде *ариуле-* «жөндеу, әшейкеулеу, әдемілеу» (KumTS 2011: 40); алтай тілінде *арула-* “тазалау” (ATS 1999: 29); тува және хакас тілдерінде *арызла-* “тазалау” (ТувРС 1968: 71; НТС 2007: 50).

Моңғол тілінде *ариз* «таза», *аризула-* «тазалау» (MTS 2003: 84).

4. Қыз ауыр ма, тұз ауыр ма [6, 88].

Халық арасында бұл мақал кең таралған. Алайда бұның дәл мағынасы туралы тартыс көп. Әркім әр түрлі болжайды. Мақалды тура мағынасында түсінетіндер баршалық. Жұмбақ деп те ұғатындар бар. Бұл астарлы бір мақал. Оқушыларға түсініксіз мақал болғандықтан оны тура мағынасында түсініп, «қыз қалай ауыр болуы мүмкін» деп ойланып қалуы мүмкін. Расында, мақалды түсіне алмайтындай жөн бар. Неге десеңіз, оның құрамындағы *ауыр* сөзінің мағынасы күңгірттеу. *Ауыр* сөзінің мағынасы ашылмағаннан мақалды дұрыс түсіне алмай жүрміз.

Оқытушы бұл сөздің ауыспалы мағынасын білетін болса, онда мақалды дұрыс түсіндіріп бере алады. Сонымен, *ауыр* сөзінің мәнін ашар болсақ, бұл «қымбат» мағынасындағы көне сөздердің бірі екен.

Білге қаған ескерткішінде *ағыр* «қымбат, бағалы» (BK.D.2; BK.G.15); көне ұйғыр жазба ескерткіштер тілінде *ағыр* «қымбат; маңызды; құрмет»; *ағыр-аяғ* қылу «құрмет көрсету» [4, 20]; Диуани лұғатит түрк ескерткішінде ағыр «бағалы» (DLT 38/25); *ағырлығ* “сыйлы” (DLT 34/21) [5, 21, 25]; Codex cumanicus ескерткішінде *ағыр* “сый, құрмет” (CC.14b/6).

Түрік тілінде *ağır* “бағалы, қымбат, құрметке ие”: *ağır misafir* «құрметті қонақ» (TS 2011: 40); әзербайжан тілінде *agir* “өте қымбат” (АДИЛ I 1966: 47); сары ұйғырлар тілінде *ағыр* “қымбат” [10, 11]; тува тілінде *aap* [11, 38]; якутшада *ыар* (ЯРС 1972: 520).

Сонымен, көне түркі тілі және қазіргі түркі тілдерінің материалдары негізінде *ауыр* сөзінің ауыспалы «қымбат, бағалы, құрметке лайық» мағыналарында қолданылуының мүмкін екендігін көрдік. Түркі тілдері материалдары негізінде мағынасы түсініксіз болған сөздің мәнін аша алдық.

Қыз ауыр ма, тұз ауыр ма мақалын осы тілдік деректерге сүйене отырып, “Қыз қымбат па, тұз қымбат па» деп түсіндіріп бере аламыз.

Қазақ тілі сөздіктерінде *ауыр* сөзінің «қымбат» мағынасы туралы сөз қозғалмаған, оның бұл мағынада жұмсалуды тек осы мақалдан байқалған.

“*Ауыр*” мағынасындағы сөздердің ауыспалы мағынаға ие болу құбылысы тілде бар. Мәселен *күшті, әйбат*, зор сөздерінің алғашқы мағынасынан «керемет, тамаша» т.б. ауыспалы мағыналар туған. Тіпті, бұлардың алғашқы «ауыр» мағынасы ұмыт болған. Сонымен қатар, моңғол тілінде «ауыр» мағынасындағы күндү сөзі тува және алтай тілдерінде «құрметті, қымбатты» мағыналарына ие болуы бұған семантикалық дәлел бола алады.

Рабиға Сыздықова, *ауыр* сөзінің *ауыр қол, ауыр жұрт* сияқты сөз тіркестерінде «көп» мәнінде жұмсалғанын байқаған болатын [7, 4].

Енді екінші мәселеге келер болсақ, неге қыз бен тұз қымбат? Неге бұлар қатар қойылып айтылады?

Ежелден қазақ жұртында *қыз* ең қымбат, ең асыл, ең ардақты жан болып, оны ерекше құрметтеп қастер тұтқан, төрден орын берген. Көне ескерткіштер тіліндегі *қыз* сөзінің өзі «қымбат» мағынасында жұмсалған. Тұздың да қазақ даласында орны бөлек болған. Ең қымбат қазына болып есептелген. Содан болу керек осы мәтелде *қыз* бен *тұздың* бағалы дүние болғаны айтылған. Оны аяққа тапталмай немесе таптамай, қастерлеп қадірлеу керек екені сөз етілген. Тұз бен *қыз* қатар қойылып айтылатын басқа да мақал-мәтелдер бар:

1. *Астың дәмін тұз келтірер,*
Ауылдың сәнін қыз келтірер [12, 72]
2. *Тұзды көп сақтама, су болады*
Қызды көп сақтама күң болады [12, 74]
3. *Тұз десе түйеде тағат жоқ*
Төркін десе қызда тағат жоқ [12, 89]
4. *Түйе тұзға келер,*

Күйеу қызға келер [12, 384] деген мысалдарымыз соның айқын дәлелі.

Ауыр сөзінің «қымбат» мағынасын табу арқылы жоғарыдағы *Қыз ауыр ма, тұз ауыр ма?* мәтелін дұрыс түсінеміз. Өзіміз дұрыс түсінгеннен кейін оқушыларға дұрыс түсіндіре аламыз

Қорыта келгенде, кейбір жеке сөздердің де бұл күндегі қолданылуы, яғни беретін мағынасы мен ертеректегі мағынасы бірдей еместігі байқалады. Мысалы, *ауыр* сөзін біз салмаққа байланысты ұғымда (ауыр жүк) немесе осы ұғымнан шыққан ауыспалы мәнде *ауыр сөз, ауыр тиді, жұмыстың ауыры* деген сияқты тұстарда айтамыз. Ал *қыз ауыр ма, тұз ауыр ма* мақалында келіп, «қымбат» деген мағынаны білдіріп тұр.

5. Көсегең көгерсін «Өркенің өссін, бала-шағаң көп болсын» мағынасындағы алғыс-тілегінде бізге түсініксіздеуі көсеге тұлғасы.

Көне ұйғыр жазба ескерткіштері мен Диуани лұғат ат-түрк сөздігінде *көшиге* формасы «көлеңке» мәнінде қолданылған. Көне қыпшақ ескерткіші Кодекс Куманикуста *көшеген* варианты «перде» мағынасында қолданыла бастаған. Ал шағатай жазбаларынан бастап *көшеге* сөзі «шымылдық, жастар төсегінің шымылдығы» түсінігіне ауысқан.

Қазіргі түркі тілдерінен ұйғыр тілінде *көшүке* «перде, шымылдық», өзбекшеде *гөшаңға/күшәнә* «шымылдық, жаңа үйленген жастарға арналған және ақ шымылдықпен қапталған төсек»; қырғыз тілінде *көшөгө*, алтай тілінде *көжөгө*, хакасшада *көзеге*, тува тілінде *көжеге* варианты «жастар шымылдығы» мағыналарында сақталған. Қазіргі түркі тілдеріне бұл сөз моңғол тілінен енген болуы керек. Моңғол тілінде *көсіге* формасы «перде, шымылдық» мағынасында қолданылады.

Қорыта келсек, моңғол тілінен «шымылдық» мәнінде енген *көсеге* сөзі тұрақты тіркес құрамында «төсек, көрпе» мағынасына ие болған. Бұл сөздің «төсек, шымылдық, көрпе, пердеге» қатысты екендігінің дәлелі – бұның көрпең ұлғайсын нұсқасының да бар болғаны. Бір жағынан көсеге сөзінің мағынасы ұмыт болғаны үшін *көрпең ұлғайсын* варианты туған болуы мүмкін.

Жоғарыда келтірген деректер негізінде көсегең көгерсін алғыс-тілегін «көрпен, төсегің ұлғайсын» деп аударып, «ұрпағың көбейсін» деп ауыспалы мәнде түсіндіріп бере аламыз.

6. Қыздың көзі қызылда [12, 4].

Қалың көпшілік тарапынан қолданылып жүрген мақалдың бірі.

Бұл мақалдың мәні мен құрамындағы сөздері жалпы түсінікті десе болады. Бір қарағанда бұнда «қыздың көзі қызылда, яғни қыз баласы қызыл түске, қызыл киімге, қызыл бұйымға жақын болады» дейтін мән бар сияқты. Бұл да *қызыл* сөзінің тура мағынасынан туындаған анықтама. Алайда бұл *қызыл* сөзінде басқа мән бар сияқты, зерделей келе бұндағы *қызыл* сөзінің басқа мәнде, яғни «алтын» мағынасындағы сөз екенін байқау қиын емес. Сөзімізге бірнеше дәлел келтіруге болады. Ең алдымен, тілдік факторлар. Тілдегі сөздің мағынасын ашу үшін көне немесе орта түркі тілі және туыстас тілдер деректеріне сүйену қажет, яғни тарихи-салыстырмалы әдісті қолданбай сөздің мәнін ашу мүмкін емес.

«Алтын» мағынасындағы *қызыл* сөзі орта ғасыр жазба ескерткіштер тілінде көрінген. Мысалы, Хорезм түркі тілі дәуірі (XIII-XV ғғ.) ескерткіші Нехжүл ферадис жазбасында «алтын» мағынасында *қызыл-алтын* (NF.64.13) қос сөзі қолданылған. Шағатай жазба ескерткіштерінен Шайбани хан сөздігінде *қып қызыл алтун* тіркесі бар (Şiban.71a-5); Қорқыт ата кітабында *қызыл* сөзі «алтын» мәнінде жұмсалған (DKK.10-7).

Қазіргі түркі тілдерінен түрік анадолы диалектілерінде *kızıl* (DS VIII 1972: 2863) және азербайжан тілінде *gızıl* (AzTS 1994: 521) сөздері «алтын» мәнінде сақталған; түркмен тілінде ғызыл: тұлғасы актив қолданылады, тіпті, біздің *Алтын көрсе періште жолдан таяр* мақалымыз бұл тілде *Ғызыл гөрсе қызыр йолдан азар* (ТДС 1962: 222) болып жұмсалуда; қарайым тілінде *қызыл* сөзі «алтын ақша» (КРПС 1974: 383) мәніне ие; якут тілінде *қыһыл*

көмүс тіркесі болса «алтын» мағынасында.

Ноғай ауыз әдебиетінің жанры «Қазақ жырларында» *қызыл алтын* тіркесі қолданылған:

*Бұлан қуған қазаққа,
Алла берер қызыл алтын етекпен.
Қызыл алтын Алла берген қазаққа,
Кімлер бермес еру қызын йетекпен* (ТЕА ХХІ 2002: 111).

Алтынның өзі *қызыл* түсті болғанынан, түсі негізінде зат атауы пайда болды. Мысалы аттың түсіне байланысты атаулар тілде бар нәрсе: *алаға міндім, керге міндім* тағы сол сияқты.

Қызыл сөзінің басқа да мақал-мәтелдерде қолданылуы, сөзімізге семантикалық дәлел бола алады:

Қыздың көзі қызылда, әйелдің көзі әдеміде [6, 90].
Қыз ұзатқанның қызылы қалмайды [12, 4].
Ананың көңілі қызында, қызының көңілі қызылда [12, 4].
Ақшаның көзі қызыл [12, 4].

Осының бәрін жинақтай келе, *Қыздың көзі қызылда* мақалын «Қыздың көзі алтында» деп түсіндіріп бере аламыз.

Сонымен, *Қыздың көзі қызылда* мақалы қате түсіндіріліп жүргендей құрамындағы сөздер қате түсіндірілсе, мақалдың мағынасы да жойылады. Бұл жерде *қызыл* «алтын» мағынасындағы сөз. Оның «алтын» мағынасы білінбегені үшін, мәтел қате түсіндірілуде.

7. Қолқа салды «Қимас, қымбатты затын қалады, сұрады» [2, 448].

8. Сөз тапқанға қолқа жоқ [12, 187].

Қалың көпшілік тарапынан жиі қолданылып, әлеуметтік желілерде көп талқыланған тақырыптардың бірі осы. Әркім әртүрлі талдау жасап, тіркестердің мәнін ашуға тырысып бағуда. Алайда талдаулардың көбі халық этимологиясы сипатына ие. Біз болсақ, бұл фразеологизмдердің мәнін ашу үшін көне және қазіргі түркі тілдері деректеріне жүгіндік.

Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінде «тілеу» мәніндегі *қолу* етістігінен туған *қолтғучы* “тілекші, өтініш айтушы” (EUTS 2011: 181) туындысы бар. Қарахан дәуірі ескерткіштерінен Құтты Білікте *қолтғу* (KB.4275) сөзі «тілек, қалау» мәніне ие. XIV ғасыр Хорезм ескерткіші Муқаддиметүл-едеб жазбасында *қолтқа* тұлғасына өзгеріп, «тілек, өтініш, қалау» мағынасында жұмсалған (ME.151-6); сол дәуірдің Мүминүл мүрит жазбасында *kolgu* (MM.375/4) формасы бар.

Қазіргі түркі тілдерінен қарайым тілінде *қолтқа* сөзі «дұға, бата, тілек» (KRPS 1974: 369) сақталған.

Тіл деректері негізінде жоғарыдағы *қолқа салды* тұрақты тіркесін «өтініш-тілек білдірді» деп аударып бере аламыз. Оқушыларға фразеологиялық сөздіктегі *қолқа салдының* «қимас, қымбатты затын қалады, сұрады» түсіндірмесінен өтініш қылды, тілек-қалауын білдірді деп аударып түсіндірген жеңілрек болар деген ойдамыз.

Ал *Сөз тапқанға қолқа жоқ* мақалын «сөз тапқанға тілек, өтініш жоқ» деп түсіндіріп бере аламыз.

Сонымен, бұл жердегі *қолқа* сөзі «жүректен денеге қан тарататын ең ірі және басты тамыр; кеңірдек пен өкпенің түйіскен жері» және «жүк артқан түйенің тарту арқанының дәл төске келетін жеріне өткізіліп қоятын жең сияқты киіз» [3, 515] мағыналарындағы *қолқа* сөзіне қатысы жоқ. Түйеге салатын қолқа бір бөлек, адамға салар қолқа да бір бөлек. Яғни *қолқа салдыдағы* қолқаның түйеге артар қолқамен байланысы жоқ. Байланысы бар дегеннің өзінде қолқа салдының *қолқа етті, қолқа қылды, қолқа айтты* [2, 446] варианттарын қайда жібереміз. Қолқаның бәрі салына бермейді ғой, айтылады, қылынады (өтініш, тілек, қалау болғаны үшін). *Әр көрген ақ қалпақты – атамыз емес, әр көрген ақ жсаулықты –*

анамыз емес демекші, әр ұқсайтын нәрсені атамыз санау дұрыс емес-ау. Яғни омонимдес сөздердерді ажырата білуіміз қажет-ақ.

Нақты тілдік фактілерге сүйене отырып, сөздердің мәнін ашу керек. Этнографиялық зерттеулер өте қажет шаруа, оны да тілдік факті негізінде пайдалану керек алайда түркі тілдерін салыстыра зерттеу қағидасын ұмытпау керекпіз. Сөз ұқсайды деп, ұқсайдымен байланысты көру өте жеңіл шаруа. Нағыз іс сол – сөзді көне түркі жазба ескерткіштерінен немесе қазіргі түркі тілдерінен іздеу.

Сонымен, *қолқа салды* тұрақты тіркесіндегі *қолқа* «өтініш, тілек, қалау» мағынасындағы сөз екен. *Қолқа* сөзінің түбірі, «тілеу, қалау, өтініш айту» дегендегі *қолу* етістігі.

Қорытынды. Мақал-мәтелдер – ауыз әдебиеті мұрасы болғаны үшін бұларда бұл күнде ұмыт бола бастаған немесе мүлде ұмытылған я болмаса мағынасы өзгерген сөздердің кездесуі заңды. Сондай сөздердің сырын біліп, қолданылған жеріндегі мағынасын түсіну, олардың түп-төркінін танып отыру өте қажет деп білеміз. Бұларды оқытушы оқушыларға оқыту керек деп ойлаймыз. Әсіресе бүгінгідей ана тіліміз – қазақ тілінің дәрежесі көтеріліп, әлеуметтік жүгі артқан кезде, осы тілдің барша байлығын игеру, тарихын білу – рухани парызымыз болмақ. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер құрамында кездесетін, қазіргі көпшілік оқырманға түсініксіз бірқатар бейтаныс сөздер оқытушы тарапынан мүмкіндігінше түсіндіріліп тұрғаны жөн. Дұрыс түсіндірілген сөз арқылы, фразеологизмдерді дұрыс түсіну мүмкіндігі туады. Сөз төркінін білсе, фразеологизмді орнында дұрыс қолдана алады. Құрамындағы сөздің мағынасын түсінбесе, фразеологизмді дұрыс түсінбей орынсыз жерде қолданып қалуы мүмкін. Немесе ол сөздің мағынасы түсініксіз болғаны үшін басқа сөзбен алмастырып жіберу мүмкін, ұқсас сөзді орнына қолданып, фразеологизмнің негізгі мағынасынан ауытқуы мүмкін.

Осы, мақал-мәтел, тұрақты тіркестерді оқышылар, жастар дұрыс түсіну үшін бұл мақала жазылған. Мағынасы күңгірт тартқан сөздердің негізгі тізімі жасалған. Бұл тізім қазақ тілі оқытушыларына фразеологизмдерді оқытуда, сөздердің мағынасын ашуда пайдаға жарауы тиісті.

Қазақ ғылымында мақал-мәтелдердің түсіндірмелі сөздігін жасау ісі жүргізілмей тұр. Қазақ мақал-мәтелдерінің біршама бөлігі арнайы талдауды, түсіндірмелі түрде мағынасын ашуды талап етеді. Солардың бірі сөз қозғап жатқан мақалдар. Бұлардың сырын, тегін, мән-мағынасын біле жүру, бір жағынан, қалың көпшілік үшін қызғылықты болса, екінші жағынан, ана тіліміздің байлығын игере түсулеріне, мұндай сөздерді орнымен қолдана білулеріне көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. Смағұлова Г. Фразеологизмдердің варианттылығы. – Алматы: «Санат» баспасы, 1996. – 128 бет.
2. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс», 2007. – 797 б.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2008. – 968 б.
4. Древнетюркский словарь. – Ленинград: «Наука», 1969. – 676 с.
5. Ercilasun A., Akkoyunlu Z. Kaşgarlı Mahmud, Divanu Lugati't-Türk. – Ankara: «TDK Yayınları», 2015. – 995 s.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант». 65-том. Қазақ мақал-мәтелдері. 2010. – 414 б.
7. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. – Алматы: «Санат», 1994. – 190 б.
8. Диалектологиялық сөздік. – Алматы: «Арыс», 2007. – 800 б.
9. Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: «Мектеп», 1974.
10. Малов С. Язык желтых уйгуров. – Алматы: «Наука», 1957. – 196 с.
11. Татаринцев Б. Этимологический словарь тувинского языка, Том I. – Новосибирск: «Наука», 2000. – 340 с.
12. Кейкін Ж. Қазақтың 777 мақалы мен мәтелі. – Алматы: «Өлке» баспасы, 2002. – 448 б.

М.Е. Адилев

Университет КАЗГЮУ имени М. Нарикбаева, Нур-Султан, Казахстан

**Способы изучения фразеологизмов, пословиц и поговорок
казахского языка посредством анализа их значения**

Аннотация. В данной статье были рассмотрены некоторые особенности изучения фразеологизмов, пословиц и поговорок казахского языка. В часто используемых устойчивых оборотах встречаются непонятные слова. Большинство студентов и молодежь, зная значения фразеологизмов, пословиц и поговорок в целом, затрудняются в понимании архаизмов, встречающихся в них. В статье путем объяснения архаизмов анализируется их значение.

Ключевые слова: казахский язык, пословицы и поговорки, фразеологизмы, архаизмы, тюркские языки, древнетюркские памятники.

M.E. Adilov

M. Narikbayev KAZGUU University, Nur-Sultan, Kazakhstan

**Teaching of phraseological units and proverbs of the Kazakh language with the help of archaism
evidences stored in them**

Abstract. In this article, some features of teaching phraseological units and proverbs of the Kazakh language were considered. In frequently used proverbs and sayings there are not clear words. Most students and young people knowing or understanding the meaning of a phraseological unit do not understand archaisms in the words found in these combinations. And therefore it is difficult to understand these words. In the article, with the help of an explanation of incomprehensible archaisms, the meaning of proverbs and sayings is given.

Keywords: kazakh language, proverbs and sayings, phraseological units, archaisms, Turkic languages, ancient Turkic monuments.

References

1. Smagulova G. Frazеologizmderdin variantтары [Variants of phraseological units] (Sanat, Almaty, 1996, 128 p.).
2. Kenesbayev I. Frazеologijalık sözdik [Phraseological dictionary] (Arys, Almaty, 2007, 797 p.).
3. Kazak tilinin tusindirmeli sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Daik-Press, Almaty, 2008, 968 p.).
4. Drevnetyurkskij slovar' [Ancient Turkic dictionary] (Nauka, Leningrad, 1969, 676 p.).
5. Erzhasilun A., Akkojunlu Z. Kashgarly Mahmud, Divanu Lugatit-Turk, (TDK, Ankara, 2015, 995 p.).
6. Babalar sozi [The words of the ancestors] (Foliant, Astana, 2010, 414 p.).
7. Syzdykova R. Sozder sojlejdi [The words you say] (Sanat, Almaty, 1994, 190 p.).
8. Dialektologijalyk sozdik [Dialectological dictionary] (Arys, Almaty, 2007, 800 p.).
9. Kazak tilinin kyskasha etimologijalyk sozdigi [Short etymological dictionary of the Kazakh language] (Mektep, Almaty, 1974).
10. Malov S. Ijazyk zhelytyh ujugurov [The language of the yellow Uighurs] (Nauka, Almaty, 1957, 196 p.).
11. Tatarincev B. Etimologicheskij Slovar' Tuvinskogo Ijazyka [Etymological dictionary of the Tuvan language] (Nauka, Novosibirsk, 2000, 340 p.).
12. Kejkin Zh. Kazaktyn 777 makaly men meteli [777 Kazakh proverb] (Olke, Almaty, 2002, 448 p.).

Автор туралы мәлімет:

Әділов М.Е. - Жалпы білім беру мектебі, Қазақ және орыс тілдері департаментінің оқытушысы, PhD доктор, «М. Нарикбаев атындағы КАЗГУУ Университеті» АҚ, Қорғалжын тас жолы, 8, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Adilov M.E. - Lecturer (PhD Doctor) of General Education School, Kazakh and Russian Languages Department, M. Narikbayev KAZGUU University, Korgalzhyn highway, 8, Nur-Sultan, Kazakhstan.

МРНТИ 03.61.91

Ж.Н. Ахметова

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан
(E-mail: janishka_91@mail.ru)

Сравнительный анализ казахской и турецкой женской национальной одежды

Аннотация. Мир тюрков представляет собой тот центр, в котором представлены различные этносы, имеющие общие исторические корни. Имея общее историческое наследие, они несомненно, отличаются друг от друга культурой. Одним из показателей специфических черт является их национальная одежда, которая отражает особенности того или иного народа, сложившиеся в историческом прошлом. В настоящей статье рассматриваются особенности женской одежды казахского и турецкого народов. Мы подвергаем анализу отличительные черты женской национальной одежды казахов и турков. В ходе исследования выявлены особенности и своеобразие женских костюмов представителей данных народов. Кроме того, рассмотрены особенности и разновидности женских головных уборов и их украшений, которые являются главными элементами национальной одежды, сложившимися в свою очередь в историческом прошлом в зависимости от природных и других условий данных народов.

Ключевые слова: тюркская культура, национальная одежда, женская одежда, казахи, турки.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-103-109>

Введение. Тюркский мир представляет собой совокупность разных народов с различной культурой, традициями и обычаями, но с общими историческими корнями, что, несомненно, повлияло на развитие и становление культуры и языка этих народов. Тюркские народы имеют как общие, так и отличительные черты. Говоря о различиях, следует отметить национальную одежду представителей тюркских этносов в отдельности, что является отражением той или иной культуры, присущей им.

Как известно, национальная одежда является кодом, несущим в себе некую информацию, и каждый элемент на одежде имеет определенную семантику. Стоит отметить, что одежда соответствует тем или иным погодным условиям, особенностям географических месторасположений, природным условиям и др. Особое место занимает наличие определенной культуры у того или иного народа. Смотря на национальную одежду, мы можем идентифицировать национальную принадлежность. Вместе с тем в ней отражается и уровень социального положения, а также религиозная принадлежность. К примеру, страны арабского мира являются мусульманскими государствами со своей своеобразной культурой, об этом свидетельствуют их необычная длинная женская одежда, преимущественно черного цвета, а также не менее короткая мужская одежда белого цвета.

Говоря о тюркских народах, конечно, стоит отметить кочевую культуру, которая присуща лишь им, соответственно, номадическая культура нашла свое отражение и в национальной одежде. Являясь кочевыми народами, представители данных этносов в основном занимались скотоводством, в связи с этим при изготовлении одежды большое внимание уделялось использованию шерсти, шкур и мехов различных животных. Качество и разнообразие мехов зависело от социальной принадлежности, возрастной и половой категории.

Существует некая категоризация одежды, по которой мы можем разделить ее на определенные группы: мужская одежда, женская, детская женская, детская мужская. В

нашей работе мы рассматриваем женскую одежду представителей тюркских народов – казахов и турков.

Женщины играют важную роль в тюркском мире, им отведено особое место. Женщина является хранительницей очага. Об этом свидетельствуют древнетюркские памятники, в которых упоминается священное Божество - Умай. В представлении древних тюрков Земля – мать Умай – понятие священное. [1, 27 стр.] Как отмечает в своей работе Шаймердинова Н.Г.: «в данном контексте в древнетюркской культуре и в рунических памятниках раннего средневековья, являющихся культурным достоянием тюркских народов, в т. ч. казахского народа, образ женщины-матери является одним из важных составляющих древнетюркской картины мира». В культуре древних тюрков Умай олицетворяет женское начало, является богиней плодородия, новорожденных, хранительницей очага [2, 7 стр.]. Женщина является символом домашнего очага, а также является создательницей особого уюта в нем, вместе с тем немаловажную роль играет ее эстетическая красота, которая непременно связана с внешним обликом. В данном случае мы можем отметить одежду, точнее, женскую национальную одежду, которая впитывает в себя некий дух тонкости культуры и красоты. Во все времена женщина являлась символом красоты, в связи с этим женская одежда очень сильно отличалась от мужской, в первую очередь наличием различных украшений на одежде, а также всевозможных аксессуаров.

Выше было упомянуто о влиянии кочевой культуры на развитие культуры тюркских народов. Следует отметить исследования, проведенные известным ученым А.Х. Маргуланом, который упоминает о том, что: «в народном костюме казахов нашли отражение специфика кочевого быта, сословная иерархия, эстетические вкусы» [3, 272 стр.]. В связи с этим мы можем различать национальную одежду казахов относительно принадлежности к тому или иному роду. Важным являлся материал изготовления одежды, т.е. качество и способы ее украшения. Чем выше социальное положение в обществе, тем богаче костюм.

Немаловажным фактором, оказывающим влияние на разнообразие костюма, является возрастная категоризация. Следует выделить следующие важные возрастные этапы у женщин: подростковый, совершеннолетний, период до замужества и после замужества, средний и пожилой возрасты. Следует выделить специфичный для тюркской культуры период в жизни девушки, когда она находится на этапе замужества. Предназначением каждой женщины является создание очага, что особо важно в тюркском мире, поэтому девушки на выданье, в частности, казашки, надевали особую одежду, точнее, делали акцент на украшениях.

Анализ особенностей казахской и турецкой женской одежды.

В казахском обществе девушки 13-15 лет – «бой жеткен қыз» (в значении «на выданье», «достигшая брачного возраста») акцентировали внимание на своем возрасте, молодости «в 15-16 лет девушки в праздники надевали полный комплект серебряных украшений: накосные украшения, серьги, нагрудные украшения, браслеты и кольца» [4, 173 стр.]. Тем самым подчеркивая свою молодость, красоту и яркость, выделялись из основной массы девушек. Украшения в свою очередь являлись неотъемлемой частью как повседневной, так и парадной одежды девушек и главным отличительным признаком по сравнению с мужскими костюмами казахов. Они имели определённую категоризацию и вариативность. В своих трудах А. Х. Маргулан детально описывает все необходимые элементы женского костюма. Одними из самых распространенных являются женские ювелирные украшения, в частности, нагрудные:

Ониржиек – состоит из трех подвижно соединенных по вертикали цепочками серебряных пластин прямоугольной формы.

Алка – украшение из пластин, соединенных горизонтально.

Тумарша или *бой тумарша* – украшения в виде плоских треугольных коробочек [5,

8 стр.].

Определенные формы в виде геометрических фигур придают особенность данным украшениям, подчеркивая их национальную самобытность.

Далее рассмотрим накосные украшения. Как отмечает, А.Х. Маргулан: «у многих народов Сибири, Центральной и Средней Азии в прошлом бытовали украшения для кос. У казахов наибольшее распространение имели *шолпы* и *шашбау*. Шолпы – подвески к косам из серебряных блях, скрепленных между собой цепочками и колечками. Шашбау – это лента, унизанная монетами в два ряда, сверху пришивалась одна крупная монета или бляха». [5, 8 стр.]. Стоит отметить, что данные виды украшений являются некой особенностью, характерной для тюркской культуры. Украшая косы, девушки подчеркивали красоту своих волос.

Следующим важным элементом являлись кольца, браслеты, серьги, которые девушки и женщины носили в любом возрасте. Как было сказано выше, каждому возрасту девушки, женщины соответствовал той или иной вид костюма, одежды, которые отличались наличием различных украшений либо их отсутствием в зависимости от возраста. Касательно браслетов существовала своя определенная иерархия. Браслеты надевали девочкам шестилетнего возраста, носили их и пожилые женщины. Наиболее красивые, сложные по форме браслеты имели молодые женщины. В Семиречье, Восточном, Северном и Центральном Казахстане делали браслеты плоские и массивные кованые. Массивные браслеты были несомкнутые, круглые или квадратные в сечении [5, 8 стр.]. Молодые девушки украшали свои руки не только браслетами, но и различными кольцами, которые были также довольно массивными. Соответственно формам менялись их названия. Так, например, по всему Казахстану были широко распространены кольца *кус тумсык* – кольца «птичий клюв» с печаткой своеобразной формы [5, 9 стр.].

Одним из важных элементов женского костюма казашек являлся головной убор. Он имел различные вариации в зависимости от возраста и социального положения. Социальное положение сказывалось на качестве изготавливаемого материала, а также на видах меха и украшениях. Х.А.Аргынбаев в своих трудах отмечает следующее: «Женские головные уборы, в зависимости от возраста женщины и ее положения в семье, резко отличались один от другого. Летом девушки носили сшитую из цветного плиса или бархата тюбетейку - *тақыя* - круглой формы с плоским верхом. Зимним девичьим головным убором служил *бөрік*». [6, 124 стр.]. Таким образом, помимо того, что обозначается возраст, ношение определенного вида головного убора подчеркивает и особый статус девушки, т.е. молодая незамужняя девушка и замужняя. *Қасаба* – женский головной убор, который изготавливался из велюра, бархата, представляет собой круглую, слегка скошенную вниз на затылке форму [7, 35 стр.]. Она была распространена на территории Центрального, Западного и Южного Казахстана.

Следующий женский головной убор, показывающий статус замужней женщины и занимающий особое место в культуре казахов, это *кимешек*. Ғ.Қайдауылқызы подчеркивает что: «кимешек – главный головной убор казахской женщины, который олицетворяет ее честь, защищенность, открытость, вкус, положение, авторитет» [8, 1 стр.].

Одним из самых главных, необычных, изящных головных уборов является – свадебный головной убор «*саукеле*». Вся красота, необычность, пропитанная неким космогоническим смыслом воплощена в данном головном уборе, олицетворяющем самобытную культуру казахов. Саукеле – это высокая, до 70 см., шапка в форме конуса, чаще усеченного, основой его являлся белый войлок, обшитый тканью – бархатом, сукном, атласом и др. Казахские женщины носили саукеле со дня замужества до рождения первого ребенка [5, 7 стр.]. Расшивка, материал саукеле зависели от социального положения семьи, чем богаче девушка, тем богаче было саукеле.

Для полной картины целесообразно рассмотреть верхнюю одежду. Одним из распространенных видов наружной одежды были так называемые халаты, как безрукавные, так и с рукавами, которые назывались *қамзол*. Х.А.Аргынбаев писал: «Женщины всех возрастов носили поверх рубахи *«жеңсіз-қамзол»* (безрукавный камзол), сшитый из разной фабричной ткани, смотря по достатку и возрасту казашки. Более состоятельные семьи для девушек и молодых женщин шили камзолы из цветного бархата, оторачивая их по краям мишурой, а менее состоятельные – из плиса или сатина с ситцевой подкладкой [6, 122 стр.]. Вместе с тем изготавливались различные виды шуб опять же из разных мехов с учетом разных климатических особенностей на просторах степи.

Женские шубы (*işik*) шились только из шкур ценных пушных зверей – лис, карсаков, соболей и выдры, для девушек из богатых семей – из лисьих лап (*бұшақ-ішік*) [6, 123 стр.].

Завершающим элементом женского костюма казашек является обувь, которая также была разнообразной, в зависимости от сезона. Обувью женщин всех возрастов как летом, так и зимой служили кожаные калоши с каблуками и *ичиги кебіс, мәсі* [6, 124 стр.].

Говоря о турецких женщинах, в первую очередь следует отметить их особое отношение к религии. Ислам занимает большое место в жизни турков, как в прошлом, так и в настоящее время. В связи с этим у женщин турчанок была необходимость покрывать головы, а также надевать более закрытые виды одежды. Огромный след в истории данного народа оставила Османская империя, в то же время культура турков является синтезом восточной и западной культуры.

В зависимости от региона менялись виды, цвета, материал изготовления женских головных уборов. Детально описывает женские головные уборы турецких женщин В. Копуцу:

Аткы (Atkı) – одно из названий женского платка, «покрывало, которое накидывают в холод на голову или плечи» [9, 11 стр.]. Турецкие женщины пользуются данным головным убором и в настоящее время. Он представляет собой теплый шарф или шаль для прохладной погоды.

Башиёрту (Başörtü) – головное покрывало. Покрывание головы является одним из элементов традиционной культуры турецкого общества [9, 12 стр.].

Джанфес (Canfes) – головной убор, который напоминает феску. Изготавливалась в форме шапочки высотой 5-10 см. [9, 13 стр.].

Чаршаф (Çarşaf) – длинные платки, похожие на простыню [9, 13 стр.]. Актуальны и в современный период.

Чембер (Çember) – вид головного платка турецких женщин, украшенный разными орнаментами. К краям платка прикреплялись кисточки и золотые монеты [9, 15 стр.].

Различные вариации платков по длине, форме, в зависимости от погодных условий были неотъемлемой частью женской одежды турчанок. Головному убору придавалось огромное значение, следовательно, и всевозможным украшениям, связанным с ним.

Следует отметить, что одежда турков, как женская и мужская, в разные периоды отличалась, особенно в период Османской империи и после ее распада. Начиная с конца XIX века турецкая национальная одежда стала европеизироваться.

Женскую национальную одежду турков можно группировать следующим образом:

- Внутренняя одежда, т.е. жилетка, рубашка;
- Внешняя, т.е. внешняя жилетка, *шалвары*. Шалвары в основном изготавливались из атласа, тафты, а также различных цветных, ярких ниток.
- Безрукавные жилетки были в виде болеро. *Салта (Salta)* – вид болеро.
- Кардиганы с мехом *Хырка (Hırka)*, рассчитанные на холодную погоду.
- Шубы, изготовленные из дорогих шкур животных, - *Кюрк (Kürk)* [10, 77 стр.].

Женщины-турчанки носили следующие разновидности обуви, как на каблуках, так

и без: *башмак (başmak)*, *бот (bot/ботинки)*, *калош (kaloş)* *чедик (çedik/разновидность башмака желтого цвета)*, *искарпи (iskarpin/обувь на каблуке)*, *кундура (kundura)*, *тэрлик (terlik/тапки* [10, 78 стр.].

Выводы. Национальная одежда является неким ключом к миру традиционной и национальной культуры того или иного народа. Анализируя женскую национальную одежду казахского народа, мы можем выделить следующие важные моменты: казахи являются одним из представителей тюркских народов, но в то же время они являются кочевниками, проживающими в бескрайних просторах степи что, бесспорно, повлияло на их быт. Одежда изготавливалась зачастую из шкур разных животных. Во-вторых, культуре казахов свойственна возрастная и социальная категоризация, согласно которой подбиралась не только одежда, но также и виды головного убора и украшений.

Что касается женской национальной одежды турков, огромное влияние на нее оказали религиозные верования. Турецким девушкам, женщинам необходимо покрывать головы, по этой причине в их национальной одежде преобладают различные виды платков, которые в свою очередь также украшались всевозможными способами.

Таким образом, во все времена девушка, женщина являлась олицетворением красоты, нежности, что, несомненно, отражается в женской одежде любого народа.

Литература

1. Жолдасбеков М.Ж., Сарткожаулы К. Атлас Орхонских памятников.- Астана: Күлтегін, 2006.- 360 с.
2. Шаймердинова Н.Г. Образ женщины в рунических памятниках. Преемственность традиций. Женщины-ученые Белоруси и Казахстана. Сб. материалов Международной практической конференции, Беларусь, Минск, 2018. - С.7-9.
3. Маргулан А.Х. Сочинения.- Алматы: Алатау, 2012. - 576 с.
4. Востров В.В. Новые материалы по этнографии казахов-адаевцев // Труды ИИАЭ АН КазССР. - Алма-Ата, 1960. Т.13. - С.173
5. Маргулан А.Х. Казахское народное прикладное искусство. Резьба по дереву и кости. Художественная обработка металла и тиснение по коже. Том 3.- Алматы: Өнер, 1994.- 248 с.
6. Аргынбаев Х.А. Историко-культурные связи русского и казахского народов.- Павлодар: НПФ «ЭКО», 2005.- 242 с.
7. Әлімбаев Н. Қазақстан Республикасы Мемлекеттік Орталық музейінің этнографиялық коллекциясы. 1 том: «Қазақтың дәстүрлі киім-кешегі иллюстрацияланған ғылыми каталог» – Алматы: Өнер, 2009.- 344 б.
8. Қайдауылқызы Ғ. Киелі кимешек. Фотоальбом.- Алматы: Өнер-21 ғасыр қоғамдық қоры, 2012.- 240 б.
9. Копуцу В. Названия традиционных головных уборов в турецком и гагаузском языках.- Комрат: НИЦ Гагаузии им.М.В.Маруневич, 2014.- 48 с.
10. Lale M. II. Mahmud dönemi kıyafet alanında yapılan yenilikler. Yüksek lisans tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, 2006.- 158 s.
11. Амбразон С.М., Лавров Л.И. Сборник музея антропологии и этнографии XXXIV. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана.- Ленинград: Наука, 1978.- 221 с.
12. Есмаханов А. Казахская национальная одежда.- Алматы: DİDAR, 1998.- 80с.
13. Özbay M. “İlk Yazılı Belgelere Göre Türklerde Giyim”, Milli Folklor, Sayı:34(Yaz Dönemi), s.53 -57, 1997.
14. Şemseddin S., Kamus-ı Türkî, Enderun Kitapevi, İstanbul, 1989.
15. Görgünay N., Erzurum Merkez İlçesi ile Civar Köylerinde Kadın Giyimi Üzerinde Araştırmalar.- Erzurum, 1973
16. Evren B. ve Can Girgin D., Yabancı Gezginler ve Osmanlı Kadını, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1997. FEYZİ

Ж.Н. Ахметова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нур-Сұлтан, Қазақстан

Қазақ және түрік әйелдерінің ұлттық киімдерін салыстыра зерттеу

Аңдатпа. Түркі әлемі - тарихи тамыры бір, әртүрлі этностар жиынтығынан тұратын орталық болып табылады. Жалпы тарихи мұраға ие бұл этностарға оларды бір-бірінен ерекшелейтін айрықша сипатты белгілері бар мәдениет тән. Мұндай ерекше белгілердің бірі кез келген халықтың ерекшеліктерін бейнелейтін тарихи қалыптасқан ұлттық киімі болып табылады. Берілген мақалада қазақ және түрік халықтары әйелдерінің киім ерекшеліктері қарастырылады. Түріктердің әйелдерге арналған ұлттық киімдерінің айырмашылықтарына талдау жасаған. Зерттеу барысында бұл халықтардағы әйелдер костюмдерінің өзіндік айрықша белгілері мен ерекшеліктері анықталады. Сонымен қатар, осы халықтардың тарихында табиғи және басқа да жағдайларыға байланысты пайда болып қалыптасқан ұлттық киімнің басты элементтері болып табылатын әйелдер бас киімдері мен олардың әшекейлерінің ерекшеліктері мен түрлері қарастырылады.

Түйін сөздер: түркі мәдениеті, ұлттық киім, әйелдер киімі, қазақтар, түріктер.

Zh.N. Akhmetova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Comparative analysis of Kazakh and Turkish women national clothing

Abstract. The world of the Turks is the center in which different ethnic groups are represented, which have common historical roots. These ethnic groups undoubtedly have a common historical heritage as well as specific culture that differs them from each other in specific features. One of the indicators of these features is their national dress, which reflects the characteristics of particular nation. This article discusses the features of women's clothing of the Kazakh and Turkish peoples. We analyze the distinctive features of women's national clothing of Kazakhs and Turks. In the course of the study, the peculiarities and originality of women clothing of the representatives of these peoples were revealed. In addition, we consider the features and varieties of women's hats and their decorations, which are the main elements of national clothing that developed in the historical past, depending on the natural and other conditions of these peoples.

Keywords: turkic culture, national clothing, women's clothing, Kazakhs, Turks.

References

1. Zholdasbekov M.Zh., Sartozhauy K. Atlas Orkhonskikh pamjatnikov [Atlas of Orkhon monuments] (Kultegin, Astana, 2006, 360 p.).
2. Shaymerdinova N.G. Obraz zhenshhin v runicheskikh pamjatnikakh. Preemstvennost' traditsij. Zhenshhiny-uchenye Belorusi i Kazakhstana [Image of women in runic monuments. Continuity and tradition. Women of Belarus and Kazakhstan]. Collection of materials of the international practical conference (Minsk, 2018, p.7-9).
3. Margulan A.Kh. Sochinenija [Writings] (Alatau, Almaty, 2012, 576 p.).
4. Vostrov V.V. Novye materialy po jetnografii kazahov-adaevcev [New materials of the Kazakh-Adaev people] Works from IIAJE AN KazSSR (Alma-Ata, 1960, p.173).
5. Margulan A.Kh. Kazakhskoe narodnoe prikladnoe iskusstvo. Rez'ba po derevu i kosti. Khudozhetsvennaja obrabotka metalla i tisenie po kozhe [Kazakh folk arts and crafts. Wood and bone carving. Art processing of metal and leather tool]. Volume 3 (Oner, Almaty, 1994, 248 p.).
6. Argynbayev Kh.A. Istoriko-kul'turnye svyazi russkogo i kazakhskogo narodov [Historical and cultural ties of the Russian and Kazakh peoples]. Volume 1 (NPF «JEKO», Pavlodar, 2005, 242 p.).
7. Alimbay N. Kazakhstan Respublikasy Memleketik Ortalyk muzejinin etnografijalyk kollekciyası. [Ethno-

graphic collections of the state central museum of the Republic of Kazakhstan] (Oner, Almaty, 2009).

8. Kaydaulykyzy G. Kieli kimeshek [Sacred Kimeshek], Photo album (Oner-21 gasyr kogamdyk kory, Almaty, 2012, 240 p.).

9. Kopusshu V. Nazvanija tradicionnykh golovnykh uborov v tureckom i gagauzskom jazykakh [Names of traditional hats in Turkish and Gagauz languages] (Gagauzia Research Center named after M.V. Marunovich, Komrat, 2014, 48 p.).

10. Lale M. II. Mahmud donemi kyjafet alanynda japyylan enilikler. Master's diss. [Innovations in clothing in the period of II Mahmud that follow from it. Master's thesis] (2006, 158 p.).

11. Ambrazon S.M., Lavrov L.I. Sbornik muzeja antropologii i jetnografii XXXIV. Materijal'naya kul'tura i khozjajstvo narodov Kavkaza, Sredney Azii i Kazakhstana. [Collection of the museum of anthropology and ethnography XXXIV. Material culture and economy of the peoples of the Caucasus, Central Asia and Kazakhstan] (Nauka, Leningrad, 1978).

12. Esmahanov A. Kazakhskaya nacional'naja odezhda [Kazakh national clothes] (DIDAR, Almaty, 1998).

13. Ozbay M. İlk jazyly belgelere gore Turklerde gijim [Turkish clothing from primary sources]. Milli Folklor, 1997, p. 53-57.

14. Shemseddin S., Kamus-y Turki [Turkish language] (Enderun, Istanbul, 1989).

15. Gorgunay N., Jerzuruzm Merkez Ilchesi ile Zhivar koylerinde Kadyň gijimi uzerinde arashyrmalar [Studies of women's clothing in the village Zhivar, in the central district] (Erzurum, 1973).

Сведения об авторе:

Ахметова Ж.Н. – докторант 1 курса специальности «6D021200 – Тюркология», кафедра тюркологии Евразийского национального университета, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Akhmetova Zh.N. – PhD student of the 1st course of the specialty 6D021200 -Turkology, Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 17.71.91

Г.Т. Жиёмбаева, Ж. Сайын

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нур-Султан, Қазақстан
(E-mail: zgulbahram@mail.ru, jazirasaiyn@yandex.ru)

Тува түркілерінің фольклорындағы қаһармандық эпостар және оның ерекшеліктері

Андатпа. Фольклордың ең бай және ең көне жанрларының бірі - қаһармандық эпостар - ғасырлар бойы қалыптасып, әлем өркениетіндегі өзіндік орны айқындалған рухани құндылық, рухани мұра болып саналады. Қаһармандық эпостарда халықтың дәстүріне, мәдениетіне, тарихына, наным-сеніміне, дүниетанымына, салт-санасына, рухани болмысына, тіліне, діліне қатысты құнды қазыналар жинақталған. Түркі халықтарының бірі тува түркілерінің де көптеген ғасырлар бойы дамып, қалыптасқан бай фольклорлық мұрасы бар.

Аталған мақалада тува түркілерінің қаһармандық эпостары, олардың ерекшеліктері, зерттеушілері, орындаушылары және мектептері туралы қарастырылады. Сонымен қатар, тува қаһармандық эпостарының жанрлық жағынан топтастырылуы қарастырылып, эпостарда кеңінен кездесетін баласыздық зары, батырдың балалық шағы, ат қою, тұлпар мотивтеріне тоқталып, жан-жақты мысалдар келтірілген.

Түйін сөздер: тува түркілері, қаһармандық эпостар, қаһарман, баласыздық зары мотиві, ат қою мотиві, тұлпар мотиві.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-110-115>

Тува түркілері талай ғасырлардан келе жатқан мұра, сарқылмас бай, асыл қазына, халық шежіресі фольклорға бай халық. Тува фольклорында қаһармандық эпостардың алатын орны ерекше. Тува түркілері эпостар мен ертегілерді тоол деп атайды. Қаһармандық эпостарды *маадырлыг тоол* немесе *маадырлыг эпос* деп атаумен қатар, *тоожу* терминін де қолданады [1, 78 б.].

Тувалар ертегі айтушыларды *тоолчу* деп атайды. Тоолчулар әрі ертегі, әрі эпостарды жырлайды. Тоолчулар ертегі мен эпостарды жасы үлкен туыстарынан немесе ұста тоолчулардан үйренеді. Ертегі, эпос жырлау стилі, әдісі әкеден ұлға немесе ұстаздан шәкіртке қонатындықтан түрлі ертегі және эпос мектептері пайда болған. Тувалардың эпос, ертегі жыршылары негізінен орта жастағы немесе жасы келген ер адамдар болып келеді. Тоолчулар 10-12 жастарынан бастап жыршылықты бастап ерте танымал бола бастайды. Туваларда тоолчу әйел адамдар да кездеседі. Олар көбіне балаларға «кара тоол» деп аталатын қарапайым ертегілерді жырлайды.

Тува эпостары ертегіге ұқсас келсе де қиял-ғажайып және әсірелеу арқылы батырлық іс-әрекеттерді мадақтайтын шығарма. Тува халқы ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келе жатқан эпостарында өздерінің салт-дәстүрлерін, сенімдерін, тәжірибелерін, білімдерін, қоғам өміріне байланысты тарихи оқиғаларды, ойларын, жарқын келешекке деген қалауларын сыйдыруға тырысқан.

Тува фольклорына деген қызығушылық XIX ғасырдың екінші жартысында пайда бола бастады. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бастапқы кезеңдерінде орыс ғалымдары В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Н.Ф. Катанов, Ф.Я. Кон және тағы да басқа ғалымдар «Бағай-Чуру», «Қаңғывай Мерген», «Ертіне Мерген», «Танаа-Херел» және т.б. қаһармандық эпостарды жинақтап жазды. Алайда эпостарды ғылыми тұрғыдан зерттеу қолға алынбады.

Қазан төңкерісінен кейін тува фольклорын жинау, зерттеу жұмыстары қолға алына бастады. Тува фольклорлық шығармаларын жинақтап жариялауда ғалым *А.А. Палмбах*, жазушылар *Б. Хөвенмей*, *С. Пүрбү*, *С. Сарыг-оол*, *С. Тока* көп еңбек сіңірді.

Тува Кеңестер Одағының құрамына кіргеннен кейін Тува тіл, әдебиет, тарих ғылыми-зерттеу институтының құрылуымен фольклорға деген қызығушылық арта түсті. 1945 жылдан бастап аталған институт ғалымдардың атсалысуымен тува фольклорлық туындыларының үлгілерін жазбаға түсірді және кассеталарға жазып алып мұрағаттарға сақтауға алды. Институттың мұрағатында қаһармандық эпостар мен олардың бірнеше нұсқалары сақталған. Олардың арасында «Он беш харлыг Алдай Сүмбүр» (16 нұсқа), «Боралдай-Мерген» (13 нұсқа), «Ерге-Кара-Сыйбын» (11 нұсқа), «Хөөкүй-Кара» (11 нұсқа), «Кангывай-Мерген» (9 нұсқа), «Ертине-Мерген» (7 нұсқа) сияқты эпостар бар [2, 16 б.].

Институт 1947 жылдан бері танымал эпостардың 12 антологиясын дайындаған. Осы антологияларда 52 қаһармандық эпос берілген. Бұдан басқа орыс тілінде жарыққа шыққан алты антологиядағы алты қаһармандық эпос *Л.В. Гребнев*, *М.А. Хадахане*, *Н.А. Сердобов* аудармаларында берілген.

Тува қаһармандық эпостарын зерттеуді этнограф ғалым *Л.В. Гребнев* бастады. Ғалымның «Тувинский героический эпос» атты кітабында тувалардың тарихына, этнографиясына үлкен мән берілген. Сонымен қатар, қаһармандық эпостар топтастырылып, пайда болу кезеңдері қарастырылған.

Танымал Кеңес Одағының ғалымдары *академик В.М. Жирмунский*, *филология ғылымдарының докторлары Е.М. Мелетинский*, *Б.Н. Путилов*, *И.В. Пухов* және басқа да ғалымдар түркі-моңғол халықтарының қаһармандық эпостарын салыстырмалы талдау барысында Оңтүстік Сібір және тува халықтарының да эпостарын қарастырған. Хакас ғалымы *В.Я. Майногашеваның* «Хакас болгаш Тува улустарның эпозу Похат-Хирис (Бокту Кириш)» атты еңбегінде хакас және тува фольклорында кездесетін «Бокту Кириш» эпосы жан-жақты салыстырып зерттелінген. *С.М. Орус-оолдың* «Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль» еңбегі тува қаһармандық эпостарының поэтикасын зерттеуде құнды еңбектерден бірі саналады [3, 25 б.].

Түркияда тува қаһармандық эпостарын аударып, зерттеп жүрген *Метин Ергун*, *Мехмет Ача*, *Екрем Арыкоглы* т.б. ғалымдарды ерекше атауға болады.

Тува халқы қаһармандық эпостарын қыста да, жазда да, аңшылықта, бала дүниеге келгенде, үлкен кісілер жиылған жерлерде де үлкен қызығушылықпен тыңдайды. Олар танымал жыршылардың қадірін біледі, эпос айту үшін олардың жұмыстарын бірге атқарысады, дәмді тамақ жасап құрмет көрсетеді, қажет болған заттарын да қолдарынан келгенше тауып беруге тырысады. Тувалар да көшпелі тұрмыс-тіршіліктен отырықшылыққа ауысқаннан кейін бұрынғыдай ауыл ауылды аралап аңшылармен орман, тауға барудан қалды.

Маннай, *Самбу*, *Балган*, *Чүлдүм-оол*, *Бойду*, *Амырбит*, *Хүргүл-оол* сияқты танымал тува эпос жыршыларын халқы ешқашан ұмытпайды. Эпос жыршыларының айтқандарын жинақтап, жаңа ұрпақтың пайдалануына үлкен үлес қосқан жазушылар *Б. Хөвенмей*, *С. Сарыг-оол*, *В. Көк-оол*, *А. Төгүй-оол*, *К. Тойун*; ғалымдар *А. Калзан*, *Д. Куулар*, *О. Дарыма*, *Ш. Сат* еңбектері аса зор екендігін айтпай өтуге болмайды.

Тува эпос тоолчуларының мектептері: 1. Ұлыг-Хем мектебі; 2. Сүт-Хөл мектебі; 3. Дзун-Хемчик (Доргун) мектебі; 4. Монгун-Тайга мектебі [4, 72 б.].

Тува эпостарын зерттеуші ғалым *Л.В. Гребнев* алғашқы қаһармандық эпостардың VII-IX ғасырларға тиесілі екенін атап өтеді. Ғалым эпостардың сонау бағзы замандардан бастап тарихтың ұзақ жолынан өтіп жаңа ұрпаққа жетіп тарихи оқиғалардың әсерімен өзгере отырып дамығандығын атап өтеді.

Тува қаһармандық эпостары үшке бөліп қарастырылады. *Бірінші, батырлардың*

қалыңдық жолындағы күресін қамтитын қаһармандық эпостар: «Он бес харлығ Алдай-Сүмбүр», «Алдын-Чагай», «Анаа-Мерген», «Хан-Шилги аттығ Хан Мөге», «Қаң-Кара-Мөге», «Танаа Херел». Қалыңдық іздеу батырдың алғаш рет елінен шығуының себебі болумен қатар батырлыққа, ерлікке де алғаш рет осы сапарда қол жеткізеді. Өйткені ол жердің шетінде өмір сүріп жатқан хан қызы әдемі ханшайымға бара жатқанда жолда бірінен соң бірі кезігетін кедергілерді жеңіп батырлық көрсетеді. Қалыңдықтың еліне барғаннан кейін де қыздың әкесінің ұйымдастырған оқ ату, ат жарысы сияқты сынақтарында ең күшті бәсекелестері Деер ұлы Демир Мөге, Ай ұлы Алдын Мөге, Хүн ұлы Хүмүш Мөге, Чер ұлы Черзи Мөге және т.б. мифологиялық жаратылыс иелерімен жарысуға мәжбүр болады. Соңында батыр өз күшімен жарыста жеңіске жетіп, ханшайымға қол жеткізеді.

Кейбір қаһармандық эпостарда ату, жарысудан басқа батырдың қайын атасы күйеу баласынан құтылу үшін барса қайтуы қиын қауіпті жерлерге жібереді. «Танаа Херел» эпосында жүз сегіз әйелі бар Шаң Хаан Танаа Херелдің алып келген алтын ханшайымын қулықпен өзіне алу үшін шайтан әлеміндегі Ерлин Ловуңға берген лашын құсының терісінен жасалған көйлекті, қозы терісінен жасалған жеңсіз киімді, үстінде белгісі бар қара бұлғын бас киімін әкеліп беруді тапсырады. Танаа Херел ханның айтқанын қаншама кедергілерден өтіп әкеліп бергеннен кейін алтын ханшайымымен тыныш та, бақытты өмір сүруін жалғастырады. Сапарға шыққан батыр батыл, ақылды, ержүрек болып келеді. Эпостарда батыр қаншама қиындықтарды басынан өткізсе де соңында мақсатына жетеді.

Екінші, батырлардың қалыңдық іздеуге шығумен қатар еліне шапқыншылық жасаған дұшпандармен күресуі жырланатын эпостар. Бұл топтағы қаһармандық эпостарға: «Мөге Шагаан Тоолай», «Күчүн Хүрен аттығ Хүрү Маадыр», «Кажыр Кара Хаан», «Арзылаң Кара аттығ Хунан Кара», «Баян Тоолай», «Арзылаң Кысқыл аттығ Арзылаң Мерген» эпостары жатады.

Аталған топтағы эпостарда екі немесе үш ұрпақтың батырлары туралы оқиғалар баяндалады. Сонымен қатар эпоста әр ұрпаққа арнайы бір бөлім арналған. Екі ұрпақ баяндалатын қаһармандық эпостарда алдымен әкесінің өмірі, одан кейін оның ұлының батырлық істері баяндалады. Бұған «Баян Тоолай» эпосы мысал бола алады. Аталған эпостың ауқымды бір бөлімінде батырдың екінші буын ұрпағының өмірі баяндалады. Әкелері жеріне шапқыншылық жасаған Караты Хаанның қолынан өледі.

«Мөге Шагаан Тоолай» эпосында үш ұрпақ батырларының өмірі баяндалады. Эпостағы бірінші ұрпақтың өкілі аталары ешқандай ерлік жасамастан өліп қалады. Екінші буын өкілі, оның ұлы еліне шапқыншылық жасаған дұшпандармен күресіп солардың қолынан өледі. Үшінші буынның өкілі немересінің дүниеге келгеннен бастап өсуі, күшеюі, аңға шығуы, жабайы атты үйретуі, қалыңдық іздеуі, әкесін өлтірген шапқыншы жаумен күресі эпоста жан-жақты баяндалады.

Қасиетті отанын өзінің өмірін аямай қорғауы, халқын шапқыншылардың қолынан азат ету, өзіне қарсы шыққан дұшпандарға қарсы күрес осы топқа жататын эпостардың басты сюжеті саналады. Осы күресте батырдың шапқыншыларды жеңуі әділдік үшін, әлемдегі мейірімсіздікті, қаталдықты жоқ қылу үшін күрескендердің өлімсіз екендіктерін халықтың сеніміне ұялата түседі.

Үшінші, батырдың шапқыншы дұшпандарға қарсы күресін баяндайтын эпостарына «Қаңғывай Мерген», «Улуг Кара Мөге», «Хөөкүй Кара», «Өлееди Мерген», «Ерге Кара Сыйбың» эпостары жатады.

Аталған топқа кіретін эпостардың ерекшелігі – мұнда сыртқы шапқыншылардан басқа ішкі дұшпандар (батырдың анасы, әпкесі немесе әйелі) батырмен күреседі. Олар сатқындық жасап, елін басып алуға келген дұшпандарға болысады. Мысалы, «Қаңғывай Мерген» эпосында батырдың әйелі күйеуіне ішімдік ішкізіп улап, шапқыншы дұшпан Хан Күчүмен бірге Қаңғывай Мергеннің барлық мал-мүлкін алып кетеді.

«Ерге Кара Сыйбың» эпосында батырға оның анасы мен әпкесі қарсы тұрады. Анасы жасырынған шапқыншы ханның қолдауымен ұлын өлтіру үшін оған өте қиын тапсырмалар беріп, алыс жолға жібереді. Батыр өтірік ауру болып жатқан анасын құтқару үшін қауіп-қатерге толы сапарға шығып анасының қалағандарын әкелуге тырысады. Ұлын өлтіріп, қызын жанына алған анасы дұшпанының еліне көшіп кетеді. Тува эпостарында батырлар ең жақындары қаншалықты сатқындық жасаса да соңында дұшпандарын жеңіп, жеңіске жетеді.

Тува қаһармандық эпостарынан тарихи оқиғалардың ізін қалдырып, өзгеріске ұшырағандығын да көре аламыз. Бір эпоста өте ерте заманның (жындар, айдаһарлар, шайтандар, көп басты жыландармен күрес) және жаңа заманның (басқыншы хандар, дұшпандармен күрес) белгілерін бірге көруге болады.

Тува қаһармандық эпостарында батыр дұшпандарынан өш алып, жеңіске жетеді. Молшылық пен бейбітшілікке қол жеткізген батыр және оның халқының бақытты өмірімен эпос аяқталады.

Кейбір тува эпостарының сюжеті, баяндалу түрі көрші қалмақ, моңғол, саха, алтай, хакас, шорларға қатты ұқсас келеді. Тува эпосы «Бокту Кириш - Бора Шеелей», хакас эпосы «Похта Кирис», алтай эпосы «Алтайын Сайын Салам», қырғыз эпосы «Ақ қойон», бурят эпостары «Айдурай Мерген», «Аламжы мерген» сюжеттері жағынан бір-біріне қатты ұқсас болып келеді.

Тува эпостарында «баласыздық зары» кең таралған мотивтерден бірі саналады. Алдай Буучу үш жүз жасына дейін перзентсіз болады. Тоқсан күн ойланып қасиетті қара кітабын ашады, ламаға бас бұруға ниеттенеді. Ламаның отауына кіріп тоқсан күн дұға, тілек қылады. Лама қасиетті қара кітабына қарап қызыл қапты дәрісін береді. Алдай Буучуға осы дәріні үш түн әйеліне езіп ішкізуі керектігін айтады. Осыдан кейін екі-үш айдан кейін Алдай Буучуның әйелінің аяғы ауырлайды. Бұл эпостан балалы болу барысында діни элементтерді, халық емшілігінің де орын алғандығын көреміз.

«Танаа Херел» эпосында [2, 209-263 б.] Шаң Хаан жүз сегіз әйел алғанына қарамастан перзентіз. Білге бақсыға барып кеңескеннен кейін батыста тұратын Пат-Патпалчын ханның патшайымын шақырып дұға, тілек тілесе баласы болатынын біледі. Алайда ол жаққа баратын адам таба алмайды. Бір қарт адам үш жасындағы ұлының бара алатынын айтса да баланың мінген атының барлығының белдері сынады. Бала үш жыл буаз болып үш айда туа алмаған биенің тайына ғана міне алады. Эпос Танаа Херел деп аталатын бұл баланың патшайымды шақыру үшін жолға шығуымен әрі қарай жалғасады. Аталған эпос Танаа Херелдің батырлықтарын баяндайды. Алайда, эпостың бастапқы бөлімінде батырдың тікелей өзіне қатысы болмаса да баласыздық мотиві орын алған.

Кейбір тува эпостарында батыр болар баланың жасы санамаланып, оның әр жастағы мінез-құлқы, іс-әрекеті сипатталады. Тува халқының «Бокту Кириш – Бора Шеелей» қаһармандық эпосындағы «белі шойыннан, кеудесі болаттан жаралған» батырдың тез өсуі былайша суреттеледі: «Бир хонгаш,/ «Бир харлыг мен» деп, /Ижи хонгаш/ «Ижи харлыг мен» – деп /Бір күн өтті/ Бір жасқа келдім, деді/Екі күн өтті/Екі жасқа келдім, деді [2, 79 б.]. Бала алғашқы ерлігін екі мифтік құбыжық шулбуларды өлтіру арқылы көрсетеді.

Тувалардың «Баян Тоолай» эпосында да ғажайып балалық шақ эпизоды суреттелген [5, 479-s]. Аталған эпоста Мөге Баян Тоолайдың әйелі дүниеге әкелген бала бес-алты еңбектеп, оныншы күннен кейін жүгіріп, ойнай бастайды.

«Алдын Чаагай» эпосында батыр төрт жасынан бастап әпкесі мен қарындасын асырау үшін аңшылықпен айналысады [5, 527 s.].

Тувалардың «Мөге Шагаан Тоолай» эпосында қартайған Сай-Куу дүниеге әкелген бала екі күнде анасын танып, үш күннен кейін жүреді, анасын еміп жүріп, аң аулап үйіне әкеледі. Орманда бір мақұлықты өлтіріп қарнын жарғанда қарнынан адамдар шығып өзіне

бата береді [5, 26 б.].

Эпостарда бала дүниеге келгеннен кейін жасалатын ерекше маңызды шараларынан бірі – ат қою рәсімі. Есім – әлеуметтік тұлғаны ғана емес, мифологиялық күшті де білдіреді. Тува эпостарында да балаға есімді көбіне ақсақалдар қояды. Сонымен қатар, тұлпардың да ат қойғандығын көреміз. Мысалы, «Ары-Хаан» эпосында ағаш қуысында туған бала мен оның атына көктен түскен Ақ Сарық атты кәрі ат үгіт-насихатын айтып ат қояды [2, 236 б.].

Эпостарда батырдың жеңіске жетуіне тұлпардың қосатын үлесі аса зор. Түркі халықтарының қаһармандық эпостарында қаһарман қалай асқақтатылса, тұлпарының да сол дәрежеде асқақтатылғандығын көреміз. Яғни тұлпар бейнесі ерекше сүйіспеншілікпен бейнеленеді. Эпостардың басым көпшілігінде қанатты ат, ұшатын ат, сөйлейтін ат мотивтері кездеседі. Осы ғажайып ерекшелігі арқасында кейде батырды қиындықтардан құтқарады, кейде батырды қалаған жеріне қысқа бір мерзімде жеткізеді. Көкке қарай ұшқан аттар ұзақ уақыт көкте қалып, батырды қауіп-қатерден сақтап қалаған жеріне жеткізеді. «Бокту Кириш - Боро Шеелей» тува эпосында Бокту Кириш пен аты үш жылдық қашықтықты қаспен көз арасында шауып өтеді [2, 204-205 б.].

Қаһармандық эпостар тувалардың әлемге, табиғатқа, қоғамға деген көзқарастарын көрсетумен қатар жаңа ұрпақтың тәрбиесінде де маңызды орын алады. Сол себептен де қаһармандық эпостар халықтың рухани тұрмыс-тіршілігінің ең маңызды, ең басты элементтерінен бірі саналады.

Әдебиеттер тізімі

1. Yıldız N. Türk dünyası destancılık geleneği ve destanlar. – Ankara: Akçağ yayınları, 2015. – 675 s.
2. Tuva Destanları. / hzl.: E. Arıkoğlu, B. Borbaanay. – Ankara: Öncü Basımevi, 2007. – 581 s.
3. Орус-оол С.М. Тувинские героические сказания: текстология, поэтика, стиль. – М.: МАКС Пресс, 2001. – 422 с.
4. Metin E., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları 2. – Ankara: Akçağ Yayınları, 2005. – 399 s.
5. Ergun M., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları I. – Ankara: Akçağ yayınları, 2004. – 495 s.

Г.Т. Жиёмбаева, Ж. Сайын

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Героические эпосы фольклора тувинских тюрков и их особенности

Аннотация. Героический эпос, один из самых богатых и древних жанров фольклора, является духовным наследием, создававшимся на протяжении веков, поэтому он занимает особое место в мировой цивилизации. Они содержат ценные сведения о традициях, культуре, истории, верованиях, мировоззрении, традициях, духовности, языке и менталитете народа.

Тувинцы, являющиеся одним из тюркских народов, обладают богатым фольклорным наследием, которое развивалось и формировалось на протяжении многих веков. В данной статье рассматриваются особенности героических эпосов тувинских тюрков, а также представлены сведения об исследователях эпосов, их исполнителях и школах. Кроме того, рассматривается жанровая классификация тувинских героических эпосов, приводятся и анализируются часто встречающиеся мотивы, такие как бездетность, детство батыра, инициация, конь.

Ключевые слова: тувинские тюрки, героические эпосы, герой, мотив бездетности, мотив инициации, мотив коня.

G.T.Zhiyembayeva, Zh.Sayin

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Heroic epics of folklore of Tuvan Turks and their features

Abstract. One of the richest and most ancient genres of folklore, the heroic epic is a spiritual heritage that has been created over the centuries and has its place in world civilization. Heroic epics contain valuable information about the traditions, culture, history, beliefs, worldview, traditions, spirituality, language and mentality of the people. The Tuvans, one of the Turkic peoples, have a rich folk heritage, which has been developed and formed for many centuries.

This article discusses the heroic epics of the Tuvan Turks, their features, researchers, performers and schools. In addition, the article examines the genre classification of the Tuvanian heroic epic and provides some examples of motifs common to heroic epics, such as infertility, childhood of a warrior, the initiation, the horse.

Keywords: Tuva Turks, the heroic epics, the hero, the motif of childlessness, the motif of initiation, the motive of a horse.

References

1. Yıldız N. Türk dünyası destancılık geleneği ve destanlar [Turkish World saga and legends] (Ankara, 2015).
2. Tuva Destanları [Tuva Legends], / hzl.: E. Arıkoğlu, B. Borbaanay (Ankara, 2007).
3. Orus-ool S.M. Tuvinskiye geroicheskiye skazaniya: tekstologiya, poetika, stil [Tuvan heroic tales: textology, poetics, style], (Moscow, 2001).
4. Metin E., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları 2 [Tuva Heroic Epic 2] (Ankara, 2005).
5. Ergun M., Aça M. Tıva Kahramanlık Destanları I [Tuva Heroic Epic I] (Ankara, 2004).

Авторлар туралы мәліметтер:

Жиембаева Г.Т. – түркітану кафедрасының PhD докторы, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш., 2, Нур-Сұлтан, Қазақстан.

Сайын Ж. - түркітану кафедрасының PhD докторы, аға оқытушы, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қ.Сәтбаев көш. 2, Нур-Сұлтан, Қазақстан.

Zhiyembayeva G.T. – PhD, senior lecturer of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Sayin Zh. - PhD, senior lecturer of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 05.11.27

М. Жолдасбеков

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E: mail: zholdasbekov@enu.kz)

Тарих деректері: қазақ жеріне депортацияланған түркі халықтары

Аңдатпа. Мақалада тарих бетіндегі ресми құжаттарға сүйене отырып, XX ғасырдың басында басталған, дәлірек айтсақ, Ұлы Отан соғысына дейін қазақ жеріне жаппай қоныс аудару саясаты мен Ұлы Отан соғысынан кейінгі депортация салдары туралы жазылады. Қазақстан жеріне депортацияланған түркі халықтарының жай-күйі туралы баяндалады. Әсіресе, жаппай көшіру науқанының құрбаны болған қарашай, балқар, қырым татарларының саны мен қоныстану мекені тарихи деректер негізінде толық айтылады. Бұл түркі халықтарының қазақ жеріндегі бүгінгі өмір салты мен тіршілігі, елдегі демографиялық жағдайы және мемлекеттік демографиялық жағдайға әсері баяндалады. Сонымен қатар, осы халықтардың жаппай жер аударуының нақты (тарихи, саяси, әлеуметтік т.б.) себептері көрсетіліп, Қазақстанға жер аударған бауырлас түркі халықтарының тұрмыс-тіршілігі мен мәдениетінің сақталуына негіз болған қазақ халқының бойындағы қонақжайлылығы мен кеңпейілділігі туралы айтылады.

Түйін сөздер: депортация (қоныс аудару), тарихи деректер, түркі халықтары, қарашай, балқар, қырым татарлары.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-116-124>

Кіріспе. Қазақстан – 125 этностың өкілі бейбіт өмір сүріп жатқан көп ұлтты мемлекет. Алайда тұрақтылық пен тыныштықты ту еткен, түрлі этнос өкілдерінен құралған осынау мемлекеттің іргесін қалау барысы оп-оңай іске асқан жоқ. XX ғасырдың басында жаппай жер аударуды қолға алған қатігез жүйе көптеген халықты өз еркінен тыс Қазақ даласына орнықтырды. Кәріс, неміс пен шешен, ингуштармен қатар қарашай, балқарлар мен қырым татарлары да өз жерінен көшіріліп, тағдыр теперішіне тап болғаны тарихтан мәлім.

Осы жылдың көктемінде балқарлар мен қырым татарларының елімізге зорлықпен жаппай жер аударылғанына 75 жыл толады. Өткен жылдың соңында қарашайлардың да депортацияланғанына сонша жыл толған болатын. Сақталып қалған құжаттарға талдау жасай отырып, 1943-1944 жылдардағы тарих бетіне үңілсек...

Мақаланың мақсаты: тарихи құжаттарға талдау жасау арқылы Қазақстан жеріне депортацияланған түркі халықтарының саны мен қоныстану мекенін анықтау.

Міндеті:

- жер аударылған түркі халықтарының жалпы санын көрсету;
- халықтарды жаппай жер аударудың себеп-сылтауларын анықтау;
- Қазақстан жеріне депортацияланған халықтардың қоныстану аймағын көрсету.

Тарихы. 1939 жылы жүргізілген Бүкілодақтық санаққа сәйкес, Қарашай автономиялы облысының (Орджоникидзе аймағы құрамындағы) аумағында 75 763 қарашай өмір сүрген. 1942 жылдың тамыз айының басы мен 1943 жылғы қаңтар айының соңында бұл халықтың бәрі де басқыншылардың қол астында болды. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы (КСРО) Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы және қарашайлықтарды түгел көшіру, Қарашай АО-ны жою және оның аумағын әкімшілік тұрғыда қайта құрылымдау туралы №1118-342 Қаулысы 1943 жылғы қазанның 12-сінде және 14-інде шыққан болатын:

«Қарашай автономиялы облысының аумағына неміс-фашистерінің басқыншылық

етуі кезеңінде көптеген қарашайлықтар өзін сатқын ретінде ұстағандықтан, кеңес билігімен күресу үшін ұйымдасқан неміс отрядтарына еніп, Кавказдан арғы асулармен басқыншылық етіп келе жатқан неміс әскерлеріне жол көрсеткендіктен, басқыншылар құылғаннан кейін кеңес билігінің жүргізген шараларына қарсы келгендіктен, биліктен бандиттер мен қалдырылған неміс агенттеріне белсенді түрде көмек көрсетіп, оларды жасырғандықтан – КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумы Қаулы шығарады: <> Облыс аумағында тұратын барлық қарашайлар КСРО-ның басқа аудандарына көшіріліп, Қарашай автономиялы облысы жойылсын» [1].

Осылайша облыстың барлық аумағы (9 мың шаршы шақырым) Ставропольск аймағы, Гүржістан мен Краснодар аймағына бөлініп берілді.

Қарашайларды күштеп көшіру үшін жалпы саны 53 327 адам болатын әскери құрылымдар жұмылдырылды. Алғашқы эшелон бойынша депортация жоспары 62 842 адамды қамтыған еді. Оның 37 249-ы ересектер болса, әрбір қарусыз қарашайға (әйелдерді қоса алғанда) – қарулы екі чекистен айналғанын есептеуге болады.

Жаппай жер аударудың өзі 1943 жылдың 2 қарашасында іске асырылды. Жоспар тіпті артығымен орындалды десе де болады: жалпы 69 267 адам жер аударылса, олардың 68 938-і алғашқы эшелонмен жөнелтіліп, кейін анықталған 329 адам да алғашқы қандастарының кебін киді.

1943 жылдың қыркүйегінің өзінде Л. Берия бекіткен жоспар бойынша Қазақстанға 11 мыңға тарта отбасын көшіру туралы шешім қабылданған еді. Осы 11 мың отбасы депортацияланатыны шешіліп қойғандардың үштен екісін құрайтын. Қарашайларды Жамбыл облысының Жамбыл, Свердлов, Қордай, Шу, Мерке аудандарына, сонымен бірге Оңтүстік Қазақстан облысының Киров пен Қызылқұм аудандарына көшіру көзделген-тін.

Шындығында, бұл сандар құжатта көрсетілген деректерден артық болып шықты. Қазақстанға 12 342 отбасы (немесе 45 501 адам) қоныс аударылып, негізінен Оңтүстік Қазақстан облысы мен Жамбыл облыстарына (25 212 және 20 285 адамнан), одан әрі Қырғызстанға тағы 22 900 адам әкелінді. Кейін халықтың шағын бөлігі Тәжікстан, Иркутск облысы мен Қиыр Шығыстан бір-ақ шықты. Олардың арасында ресми түрде бандит деп танылған 53 адам, 41 қашқын, әскерге барудан жалтарған 29 адам, 184 бандыға көмек беруші бар еді. Есептеп қарасаңыз, осы аталғандардың бәрі де жалпы жер аударылған халықтың 1 пайызына да жетпейді [2].

Соңында қарашайлардың жерінен тағы 329 адам анықталып, көшірілді. Сонымен бірге Кавказ аудандарында тағы 90 қарашайдың бары белгілі болды. 2 543 қарашай Қызыл әскер құрамынан шығарылып, үйіне қайтудың орнына орта Азиялық арнайы комендатураларға жеткізілді.

Бүтіндей халықтың өз отанынан айырылуының тарихы міне, осындай. Жер аударылған қарашайлардың 1 пайызы шынында да, айыпқа іліккен болатын. Алайда одан бөлек олардың ешқайсысының жазығы жоқ еді.

Бұған дәлел ретінде мемлекеттік қауіпсіздік қызметінің лейтенанты Домбровскийдің 1944 жылдың қаңтарында жазған өтінімінің мәтініне мән беруге болады:

«Қарашай автономиялы облысынан Қазақ КСР-ға арнайы көшірілгендердің ішінде: Қазіргі Қызыл әскердің құрамында жүргендердің отбасы бар. Олардың жартысы жер аударылмас бұрын командалық лауазымға және әскери шенге ие күйеулерінен аттестат бойынша керек-жарақ алып жүргендер.

Отан соғысының мүгедектері мен үкіметтік наградаларға ие болғандар.

Кавказды немістер уақытша басып тұрған кезде партизандық отрядтарда болғандар, сонымен бірге неміс басқыншылығы тұсында ордендермен және медальдармен марапатталғандар, наградаға ұсынылғандар.

Неміс басқыншылығының салдарын жою бойынша КСРО ІХК (НКВД) жасағының

ерекше қатысушылары.

Жер аударылғандардың ішінде сондай-ақ қарашай ұлтына жатпайтын (орыстар, қырым татарлары, лезгиндер және тағы басқалары) адамдар да бар, олардың ішінде студенттер де көп» [3].

Аталмыш сауал хат азшылықтың айыбы үшін тұтас халықты «жазалау» жолын таңдаған КСРО басшылығы шешімінің қаншалықты ойламыз әрі қатал екенін көрсетеді.

Арада көп уақыт өтпей қарашай топонимдерінің атауын өзгерту процесі де басталып кетті: қарашайлардың Микоян-Шахар атты астанасы алдымен Микояни атауына, кейін Клухори деп өзгертілді. Сол тұстың саясатының пиғылын Ставрополь аймағы комитеті хатшысы М.А. Сусловтың мына сөзінен-ақ аңғаруға болады: «Біз қарашайларды таудан қуып шықтық. Енді бұл жақтан олардың рухын қуып шығу керек...»

Осылайша, 1943 жылдың желтоқсан айында В.Г. Наседкиннің хабарламасы бойынша, Орталық Азияға 68 614 қарашай жер аударылды, оның 45,5 мыңы – Оңтүстік Қазақстан аумағына орналастырылды. 1939 жылғы және 1959 жылғы халық санақтарын салыстырар болсақ, Қазақстанда қарашайлардың саны 36,2 есеге дейін көбейді. Десе де, балқарлардың басынан өткеніндей, аталған санақтардың арасындағы кезеңде КСРО қарашайларының басым бөлігі Қазақстанда тұрып жатқан еді. Біздің есебіміз бойынша, қазақстандық қарашайлардың 87 пайызы 1950 жылдардың екінші жартысында отанына қайтып кеткен.

1944 жылдың 24 ақпанында Л. Берия И. Сталинге балқарларды жер аударуды ұсынады. Ал 26 ақпанда ол КСРО ХКП (Халық комиссариатының ішкі істері) (Народный Комиссариат Внутренних Дел) бойынша «Кабардин-Балқар Автономиялы Кеңес Социалистік Республикасынан балқар халқын көшіру бойынша шаралар туралы» бұйрық шығарған (ескеретін нәрсе барлық құжатта «НКВД» қысқартуы қолданылады):

«Солтүстік Кавказдан балқарларды көшіру туралы ұсыныстарға байланысты мен Кавказға неміс фашистерінің басқыншылық жасауы және қуылуы кезіндегі олардың іс-әрекеттері туралы материалдармен таныстым. 1942 жылы немістер Ростов фронты сызығын кесіп өткен кезде Балқарияда антикеңестік элементтер байқалып, Қызыл әскер тылында жаугершілік әрекет белсенді түрде бой көрсете бастаған. Майданнан қашқан балқарларды пайдалана отырып, бандиттік әрі көтеріліске бейім топтар құрылған».

1944 жылғы 24 ақпанда Л. Берияның Сталинге жазған телеграммасынан [4].

Операцияны жүзеге асыруға НКВД жасағының 17 мың әскері мен 4 мың жедел қызметкері тартылады. Бірнеше күннен кейін Л. Берия шешендер мен ингуштарды көшіру туралы И.Сталинге тағы да телеграмма жіберіп жатты. Онда:

«Балқарларды көшіру бойынша операцияны даярлау және сәтті жүргізу үшін барлық қажетті шаралар жүргізілді. Даярлық жұмыстары 10 наурызда аяқталады. 10-15 наурыз аралығында балқарларды көшіру басталады» делінген [5].

5 наурызда Мемлекеттік қорғаныс комитетінің жер аудару туралы аса құпия Қаулысы жарияланды:

«МҚК-ның 1944 жылғы 31 қаңтардағы № 5073 Қаулысына қосымша ретінде КСРО НКВД (БЕРИЯ) Кабардин-Балқар Автономиялы Кеңес Социалистік Республикасынан Қазақ және Қырғыз КСР-ларына 40 мыңдық арнайы қоныс аударушыларды бағыттауға: Қазақ КСР-іне 25 мың адам, Қырғыз КСР-іне 15 мың адам көшіруге міндеттелсін» [6].

1944 жылдың 7 наурызында НКВД Халық комитеті төрағасының орынбасары В. Чернышев Л. Берияға жазған баяндамалық жазбасында Қазақстан бойынша балқарларды тарата орналастыру жоспары туралы жазады:

Оңтүстік Қазақстан облысы..5000 адам;
Алматы облысы.....5000 адам;
Семей.....2500 адам;
Солтүстік Қазақстан.....2500 адам;

Қостанай.....2500 адам;
Павлодар.....2500 адам;
Ақмола.....5000 адам [7].

37 107 балқардың көшірілгенін Берия Сталинге 11 наурызда, ал 14 наурызда БКП ОК Саяси бюросына баяндайды.

«НКВД Кабардин-Балқар Автономиялы Кеңес Социалистік Республикасынан балқарларды көшіру жұмысы 9 наурызда аяқталғанын баяндайды.

Қазақ және Қырғыз КСР аумақтарындағы қоныстарға 37 103 балқар эшелон арқылы жеткізілді; сонымен бірге антикеңестік элемент бойынша 478 адам тұтқындалды. 288 дана отты қару тәркіленді. Операцияны іске асыру барысында ерекше назар аударарлық ешқандай жағдай байқалған жоқ».

Баяндамада келтірілген қысқаша сөзде «антикеңестік элемент» бойынша сотталған 478 адамға бірден назар аударуға болады. Бұл дегеніңіз, шынтуайтына келгенде көшірілген 37 мың халықтың «антикеңестік элементке» түк қатысы жоқ екенін білдіреді. Олардың бар жазығы – тарих көшінде жолының болмағанында екені анық.

1944 жылдың 8 сәуірінде Жоғарғы Кеңес Президиумының балқарларды көшіру және Кабардин-Балқар АКСР-ды Кабардин АКСР деп өзгерту туралы бұйрығы шықты.

«Неміс фашистерінің басқыншылығы кезінде, Кабардин-Балқар АКСР аумағын басқыншылар жаулаған тұста көптеген балқарлар отанына опасыздық танытып, ұйымдасқан неміс қарулы отрядтарының құрамына енді, Кавказ асуларында фашистерге жолсерік ретінде көмектесті, ал Қызыл әскер Кавказдан жауларды қуып шыққан кезде олар кеңес билігіне қарсы күресу үшін ұйымдасқан неміс бандаларының құрамына кірді – осыған байланысты КСРО Жоғарғы Кеңестің Президиумы ҚАУЛЫ ШЫҒАРАДЫ:

<> Кабардин-Балқар АКСР аумағында тұратын барлық балқарлар КСРО-ның басқа аудандарына көшірілсін».

Бұл тұста КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының бұйрығы балқарларды жер аудару аяқталып қойғаннан кейін шыққанын айта кету керек.

Босап қалған жерлерге «Кабардин АКСР-дың жері аз аудандарының колхозшыларын», яғни кабардиндіктерді орналастыру бұйырылды. Республиканың оңтүстік-батыс аудандары (жалпы 12,65 мың шаршы шақырымдық аумақтың 2 мың шаршы шақырымы) Гүржі КСР-ға берілді. Кабардин-Балқар АКСР атауынан балқар этнонимі алынып тасталып, республика Кабардин АКСР деп қана аталды.

Балқарлар туралы ескерткіштердің бәрін жою процесі атауларды өзгерту арқылы жүргізіле бастады: 1944 жылдың 29 мамырында РКФСР ЖКП бұйрығы шығып, оған сәйкес: а)Хуламо-Безенгиев ауданы Кеңес ауданына, оның орталығы Кашкатау – Советское елді мекеніне ауыстырылды; б)орталықтар ауыстырылды: Нагорный ауданында Каменноостское елді мекені Сармаково болып, Урван ауданындағы Че-рек Докшукино (қазіргі Нарткала) жұмыс кентіне, Чегем ауданындағы Н.Чегем кенті Чегем-І атауына өзгертілді; в)Черек ауданы таратылып, оның аумағы Советский және Лескенский аудандарына берілді. Содан кейін (1944 жылдың желтоқсан айында) осыған ұқсас Гүржі КСР ЖКП бұйрығымен бұрынғы Кабардин-Балқар АКСР-ден берілген Земо-Сванетский ауданында 5 тұрғылықты мекеннің атауы өзгертілді [8, 9].

Қазақстан мен Қырғызстанға жер аударылғандардың жалпы саны 37 044 адамды (жолда көз жұмған 562 адамды есептегенде) құрады. Қазан айына қарай олардың саны 33 100 адамға төмендеді. Бұл жерде айырмашылықты өлім жағдайымен ғана емес, балқарлықтардың арасында кабардиндіктердің де болғанын ескере отырып, түсіндіруге болады. Кабардиндіктерді басым жағдайда кері қайтарып отырды.

1944 жылдың 5-10 мамыры аралығында тағы да Қарашай аумағында тұрған (ол тұста Гүржі елінің Клухорский ауданы) ондаған балқар отбасы күштеп көшірілді.

1939 жылғы халық санағының мәліметі бойынша, Қазақстанда бар-жоғы 173 балқар бар еді. Ал 1959 жылғы санақ бойынша олардың саны 4 174 адамды құрап, соңғы санаққа қарағанда 24 есе көбейгенін байқауға болады. 1939 жылы КСРО-дағы балқарлардың 0,4 пайызы ғана Қазақстанда өмір сүрсе, 1959 жылға қарай бұл көрсеткіш 9,8 пайызға жеткен. Оған қоса, Қазақстанда өмір сүрген 4 174 балқар 1959 жылы жер аударылған ұлттардың ішіндегі ең азы болатын. Мемлекеттік қорғаныс комитетінің 1944 жылғы 5 наурыздағы №5309 Қаулысы бойынша жарлық құжат негізінде 25 мың балқар болуы тиіс-тін. Ал шындығында, олардың саны аз, яғни 16,6 мың адам болып шықты. Бұған 1956-1959 жылдар аралығында балқарлардың өз отанына оралуы себеп болды. Отанына оралу процесі бұдан кейінгі халық санағы кезінде де жүріп жатқан болатын.

1944 жылдың мамыр айында депортация ызғары қырым татарларына да келіп жетті. Қырым неміс әскерінен азат етілген 1944 жылдың 13 сәуірінің өзінде НКВД мен НКГБ ол аумақты антикеңестік элементтерден «тазарту» жұмыстарын бастап кетті. Қырым татарлары халқын Қырым АКСР аумағынан көшіру туралы МҚК қаулылары 1944 жылдың 2 сәуірі, 11 мамыры мен 21 мамырында қабылданды. Қырым татарлары мен гректерді Краснодар аймағы мен Ростов облысынан жер аудару туралы осыған ұқсас қаулы 1944 жылдың 29 мамырында шыққан болатын.

Қырымдағы барлық операцияларға 32 мың жедел қызметкер, офицер мен НКВД қызметкері қатысты. Негізгі операцияны 18 мамыр күні таңға жуық бастап, бұл процесс үш күнге созылды. 20 мамырдағы жағдай бойынша ол жақтан 180 014 адам жаппай көшіріліп, оның 173 287-і жолға шығып та кеткен еді. Қырымдағы соңғы мәліметтер бойынша, 191 014 қырым татары (немесе 47 мың отбасы) депортацияланды [10].

Қарашайлар мен балқарларға қарағанда қырым татарларының басым көпшілігі Қазақстанға емес, Өзбекстанға, нақтырақ айтқанда 151 083 адам Ташкент, Самарқан, Өндіжан мен Ферғана облыстарына жеткізілді. Дегенмен, қырым татарларының бір бөлігі Қазақстанда қалғанын айта кету керек. Мәліметтерге сүйенсек, қырым татарларының 4501-і Қазақстанда қалған болуы керек. Сонымен қатар, Қырымның аудандық әскери комитеті әскер жасына жеткен 6 мың татарды даярлап, наряд бойынша Қызыл әскердің Әскерді жасақтау және құрылымдау бас басқармасының наряды бойынша Гурьев қаласы (Атырау), Рыбинск пен Куйбышевке жөнелтті.

1944 жылдың 20 қазанында БКП-ның Қырым обкомының татар, грек және неміс тіліндегі жергілікті мекендерді, таулар мен өзендердің атауын өзгерту туралы, ал 14 желтоқсанда РКФСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Қырым облысының 11 ауданы мен аудан орталығының атауын өзгерту туралы Қаулысы жарияланды. Аталмыш қаулы негізінде барлық татар, неміс және грек атаулары орыс тіліндегі атауларға ауыстырылды. Қырым АКСР 1945 жылдың 30 маусымында РКФСР құрамындағы Қырым облысы болып қайта құрылды. Жоғарғы Кеңес Президиумының 1945 жылғы 21 тамызындағы және 1948 жылдың 18 мамырындағы Жарлығымен 327 және 1 062 қырым-татар елді мекендерінің атауы басқаша аталатын болды. Одан кейін 1952 жылдың 14 қаңтарындағы ЖКП бұйрығымен Қырым облысының аумағында темір жол станциялары татар тіліндегі атаулардан орыс тіліндегі атауларға көшті [11].

Нәтижелері. Жаппай жер аудару жағдайларына бірнеше сылтау табылғаны белгілі. Біріншіден, мұның себептері ойдан шығарылған болатын. Билік ол тұста «отанға опасыздық», «қашқындық», «қарсылас жаққа шығып кету», «сатқындық», «басқыншыларға көмектесу» секілді сылтауларға сүйенген еді. Шынайы себептер айтылмады. Екіншіден, барлық депортацияларды жер аудару процесіндегі таңдамай, талдамай көшіре беру процесі біріктіреді. Ешкім де шынайы жағдайды айқындауға, ақ пен қараны ажыратуға бас қатырған жоқ. Жер аударылғандардың басым көпшілігінің антикеңестік элементтерге еш қатысы жоқ еді. Көптеген отбасы мүшелерінің дені Қызыл әскердің жұмысшы шаруалары, соғыс

мүгедектері, үкіметтік наградалармен марапатталғандар болатын. Үшіншіден, депортацияға бүтіндей халық көшіріліп қана қоймай, олар туралы естеліктер де тарих қойнауынан өшіп бара жатты. Әкімшілік бірліктер жойылып, атауы өзгертіліп, колхоздар жабылып, босап қалған орындарға басқа адамдар қоныс тепті.

Қорытынды. Біз осы мақалада біршама сандарды, бұйрықтар мен өзге де құжаттарды көрсетуге, жария етуге тырыстық. Алайда осынау құрғақ сандардың артында тағдыр теперішіне тап болған қаншама адамның өмірі тұрғанын түсіну керек-ті. 68 614 қарашай, 37 107 балқар, 191 014 қырым татары – үш халықтан үш жүз мың адам санаулы күннің ішінде қатігез жүйе салдарынан тұрып жатқан жерінен, үйінен, отанынан айырылды. Осы адамдардың әрбірінің тағдыры, әрбірінің тарихы, үміті мен басына түскен ауыртпалығы ойландырмай қоймайды.

Қолындағыны бөлісіп, қайғысына ортақтасқан, көзіндегі жасын сүртіп, көңіліндегі зарын ұққан қазақтар болмағанда, жаңа жерге үйренісудің өте қиынға соғарын жер аударылғандардың көбісі ерекше айтып өтеді. Осынау ата-бабаларымыздың қонақжайлылығы мен жомарттығын біз бүгін мақтанышпен еске аламыз. Сонымен бірге жаппай жер аударудың тарихын біз есте сақтауымыз керек. Тұтас ұлттың басына түскен осындай қиындық қайталанбас үшін кімге де болсын, тарихтан сабақ алған ләзім.

Әдебиеттер тізімі

1. Указ Президиума Верховного Совета СССР № 115/13 «О ликвидации Карачаевской автономной области и об административном устройстве ее территории». ГАРФ. Ф. Р-7523. Оп. 4. Д. 198. Л. 79-80 // История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. Том 1. Массовые репрессии в СССР. М.: Росспэн. – 2004. – С. 476-477.
2. Сообщение начальника ГУЛАГа В.Г. Наседкина наркому НКВД Л.П. Берии о завершении расселения карачаевцев в Джамбульской и Южно-Казахстанской областях Казахской ССР и во Фрунзенской области Киргизской ССР. 8 декабря 1943 г. ГАРФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 137. Л. 134-136 // Сталинские депортации. 1928-1953/Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян - М.: МФД, Материк. – 2005. – С. 403 – 404.
3. Запрос УНКВД КазССР в НКВД СССР о спецпереселенцах-карачаевцах. ГАРФ. Ф. Р-9479. Оп. 1. Д. 137. Л. 197. // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян - М.: МФД; Материк. – 2005. – С. 409.
4. Приказ НКВД № 00186с/с «О мероприятиях по выселению из Кабардино-Балкарской АССР балкарского населения». 28.02.1944. ГАРФ. Ф. Р-9401. Оп.2.Д.3.Л.315–319.Электронный ресурс: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022295> (дата обращения: 03.07.2019)
5. Бугай Н.Ф. «Выселение произвести по приказу тов. Берии...» // Исторические науки в Молдове. 1991. – № 1. – С. 64-68.
6. Постановление ГОКО № 5309сс «О выселении балкарцев из Кабардино-Балкарской АССР» // РГАСПИ. Ф. 644. Оп. 1. Д. 215. Л. 119–121 Электронный ресурс: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022308> (дата обращения: 03.07.2019)
7. Докладная записка зам. наркома НКВД В.В. ЧЕРНЫШЕВА наркому НКВД Л.П. Берии о принятых мерах по выполнению постановления ГОКО № 5309сс О выселении балкарцев из Кабардино-Балкарской АССР // История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. Том 1. Массовые репрессии в СССР. М.: Росспэн. – 2004. – С. 483-484.
8. Указ Президиума Верховного Совета СССР № 117/6 «О переселении балкарцев, проживающих в Кабардино-Балкарской АССР, и о переименовании Кабардино-Балкарской АССР в Кабардинскую АССР» // Депортации народов СССР (1930—1950-е годы). Ч. 1: Документальные источники Центрального государственного архива Октябрьской Революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления (ЦГАОР) СССР. Материалы к сер.: Народы и культуры. Вып. XII / Сост. О.Л.

Милова; Предисл. Т.Ф. Павловой. М., 1992. – С. 46-47

9. Указ Президиума Верховного Совета РСФСР «О перенесении районных центров Нагорного, Урбанского и Чегемского районов, переименовании Хуламо-Безенгиевского района и о ликвидации Черекского района Кабардинской АССР» // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян - М.: МФД: Материк. – 2005. – С. 490-491.

10. Приказ народного комиссара внутренних дел СССР и народного комиссара государственной безопасности СССР № 00419/00137 «О мероприятиях по очистке территории Крымской АССР от антисоветских элементов» // История сталинского ГУЛАГа. Конец 1920-х - первая половина 1950-х годов. Собрание документов в 7 томах. Том 1. Массовые репрессии в СССР. М.: Росспэн. – 2004. – С. 497-499.

11. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии. М.: Инсан, 2002. – С. 240.

М. Жолдасбеков

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Исторические источники: тюркские народы, депортированные в Казахстан

Аннотация. В статье, на основе официальных документов, представлены сведения о политике массового переселения народов на территорию Казахстана до Великой Отечественной войны и последствиях депортации после войны. Докладывается о состоянии депортированных тюркских народов на территории Казахстана, в частности, количестве и поселениях карачаевцев, балкар, крымских татар, ставших жертвами массовых переселенческих кампаний. На основе исторических данных подробно описаны образ жизни тюркских народов на казахской земле, демографическое положение переселенцев и их влияние на демографическое положение страны в целом. Указаны причины (исторические, политические, социальные и др.) массового переселения народов. Вместе с тем отмечено, что переселение народов осуществилось благоприятно благодаря гостеприимству и добродушию казахского народа, которые послужили основой сохранения жизни и культуры братских тюркских народов, переселенных в Казахстан.

Ключевые слова: депортация (переселение), исторические данные, тюркские народы, карачай, балкар, крымские татары.

M. Zholdasbekov

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Historical sources: Turkic peoples deported to Kazakhstan

Abstract. The article, based on official documents of history, describes the policy of mass migration of Kazakhs before the great Patriotic war and the consequences of deportation after the great Patriotic war. The state of the deported Turkic peoples on the territory of Kazakhstan is reported. In particular, the number of Karachay, Balkar, Crimean Tatars and the settlement victims of mass resettlement campaigns are described in detail on the basis of historical data. This is due to the way and life of the Turkic peoples in the Kazakh land, the demographic situation in the country and the influence of the state on the demographic situation. At the same time, it should be noted that the mass migration of these peoples is real (historical, political, social, etc.). b.) the hospitality and diversity of the Kazakh people, which served as the basis for the preservation of life and culture of fraternal Turkic peoples resettled in Kazakhstan.

Keywords: deportation (resettlement), historical data, Turkic peoples, Karachay, Balkar, Crimean Tatars.

References

1. Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR № 115/13 «O likvidatsii Karachayevskoy avtonomnoy oblasti i ob administrativnom ustroystve yeye territorii». GARF. F. R-7523. Op. 4. D. 198. L. 79-80 [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR № 115/13 “On the elimination of the Karachai Autonomous region and the administrative structure of its territory.” GARF. F. R-7523. Op. 4. D. 198. L. 79-80], Istoriya stalinskogo GULAGa. Konets 1920-kh - pervaya polovina 1950-kh godov. Sobraniye dokumentov v 7 tomakh. Tom 1. Massovyeye repressii v SSSR. [History of Stalin’s Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950s. Collection of documents in 7 volumes. Volume 1. Mass repressions in the USSR] (Rosspen, Moscow, 2004, p.476-477).
2. Soobshcheniye nachal’nika GULAGa V.G. Nasedkina narkomu NKVD L.P. Berii o zavershenii rasseleniya karachayevtsev v Dzhambul’skoy i Yuzhno-Kazakhstanskoy oblastiakh Kazakhskoy SSR i vo Frunzenskoy oblasti Kirgizskoy SSR. 8 dekabrya 1943 g. GARF. F. R-9479. On. 1. D. 137. L. 134-136 [The message of the chief of the Gulag, V. G. Nasedkin, people’s Commissar of the NKVD L. P. Beria of the completion of settlement of Karachai in Dzhambul and South Kazakhstan regions of the Kazakh SSR Frunze in the Kirghiz SSR], Stalinskiye deportatsii. 1928-1953 [Stalinist deportation. 1928-1953]. Edited by academician Yakovlev, Compiled by. N.L. Pabol’, P.M. Polyani (MFD: Materik, Moscow, 2005, p. 403 - 404).
3. Zapros UNKVD KazSSR v NKVD SSSR o spetspereselentsakh-karachayevtсах. [Request of the Office of the People’s Commissariat of Internal Affairs of the Kazakh SSR to the People’s Commissariat of Internal Affairs of the USSR about the special settlers of Karachai.] On. 1. D. 137. L. 197, Stalinskiye deportatsii. 1928-1953 [Stalinist deportations. 1928-1953] Edited by academician Yakovlev, Compiled by. N.L. Pabol’, P.M. Polyani (MFD: Materik, Moscow, 2005, p. 409).
4. Prikaz NKVD № 00186s/s «O meropriyatiyakh po vyseleniyu iz Kabardino-Balkarskoy ASSR balkarskogo naseleniya». 28.02.1944. [Order of the People’s Commissariat of Internal Affairs No. 00186c / c “On measures to evict the Balkarian population from the Kabardino-Balkarian ASSR”. 02.28.1944.] GARF. F. R-9401. Op. 2. D. 3. L. 315–319 [Electronic resource]: Available at: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022295> (Accessed: 03.07.2019)
5. Bugay N.F. Vyseleniye proizvesti po prikazu tov. Berii [The eviction to produce by order of Comrade Beria], Istoricheskiye nauki v Moldove [Historical Sciences in Moldova], (1), 64-68 (1991).
6. Postanovleniye GOKO № 5309ss “O vyselenii balkartsev iz Kabardino-Balkarskoy ASSR” [Decree of the State Defense Committee number №5309ss “On the eviction of the Balkarians from the Kabardino-Balkarian Autonomous Soviet Socialist Republic], RGASPI. F. 644. Op. 1. D. 215. L. 119–121 [Electronic resource]: Available at: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/1022308> (Accessed: 03.07.2019).
7. Dokladnaya zapiska zam. narkoma NKVD V.V. CHERNYSHEVA narkomu NKVD L.P. Berii o prinyatykh merakh po vypolneniyu postanovleniya GOKO № 5309ss O vyselenii balkartsev iz Kabardino-Balkarskoy ASSR [Report of Deputy People’s Commissar of the People’s Committee of Internal Affairs V.V. CHERNYSHEVA People’s Commissar of the People’s Committee of Internal Affairs L.P. Beria on measures taken to implement the decree of the State Defense Committee No. 5309ss on the eviction of Balkarians from the Kabardino-Balkarian Autonomous Soviet Socialist Republic], Istoriya stalinskogo GULAGa. Konets 1920-kh - pervaya polovina 1950-kh godov. Sobraniye dokumentov v 7 tomakh [History of Stalin’s Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950s. Collection of documents in 7 volumes]. Volume 1. Mass repressions in the USSR (Rosspen, Moscow, 2004, p. 483-484).
8. Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta SSSR № 117/6 «O pereselenii balkartsev, prozhivayushchikh v Kabardino-Balkarskoy ASSR, i o pereimenovanii Kabardino-Balkarskoy ASSR v Kabardinskuyu ASSR» [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR No. 117/6 “On the resettlement of Balkarians living in the Kabardino-Balkarian Autonomous Soviet Socialist Republic, and on renaming the Kabardino-Balkarian Autonomous Soviet Socialist Republic into the Kabardian Autonomous Soviet Socialist Republic”], Deportatsii narodov SSSR (1930—1950-ye gody). CH. 1: Dokumental’nyye istochniki Tsentral’nogo gosudarstvennogo arkhiva Oktyabr’skoy Revolyutsii, vysshikh organov gosudarstvennoy vlasti i organov gosudarstvennogo upravleniya (TSGAOR) SSSR [USSR Deportations (1930-1950). Part 1: Documentary sources of the Central State Archive of the October Revolution, the highest state bodies and state bodies of the USSR.] . Materials for the series “Peoples and cultures”.

Issue 12. XII, Compiled by O.L. Milova; Foreword T.F. Pavlova (Moscow, 1992, p. 46-47).

9. Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta RSFSR «O perenesenii rayonnykh tsentrov Nagornogo, Urbanskogo i Chegemskogo rayonov, pereimenovaniі Khulamo-Bezengiyevskego rayona i o likvidatsii Cherekskego rayona Kabardinskoy ASSR» [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the RSFSR “On the relocation of district centers of the Nagorny, Urbane and Chegemsky districts, the renaming of the Khulamo-Bezengi district and the liquidation of the Cherek district of the Kabardian ASSR”], Stalinskiye deportatsii. 1928-1953 [Stalinist deportations. 1928-1953] Edited by academician Yakovlev, Compiled by. N.L. Pabol’, P.M. Polyani (MFD: Materik, Moscow, 2005, p. 490 - 491).

10. Prikaz narodnogo komissara vnutrennikh del SSSR i narodnogo komissara gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR № 00419/00137 «O meropriyatiyakh po ochistke territorii Krymskoy ASSR ot antisovetskikh elementov» [Order of the People’s Commissar of the Interior of the USSR and the People’s Commissar of State Security of the USSR No. 00419/00137 “On Measures to Clean Up the Territory of the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic from Anti-Soviet Elements], Istoriya stalinskogo GULAGa. Konets 1920-kh - pervaya polovina 1950-kh godov [History of Stalin’s Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950 s]. Collection of documents in 7 volumes. Volume 1. Mass repression in the USSR. (Rosspen, Moscow, 1992, p. 497-499).

11. Bugay N.F. Deportatsiya narodov Kryma: Dokumenty, fakty, kommentarii [Deportation of the peoples of Crimea: Documents, facts, comments.] (Insan, Moscow, 2002, 240 p).

Автор туралы мәлімет:

Жолдасбеков М. – филология ғылымдарының докторы, түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көшесі, 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Zholdasbekov M. - doctor of Philology, Professor of the Department of Turkology, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

МРНТИ 11.25

Г.С. Каскарбаева

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан Казахстан
(E-mail: kaskarbayeva.zzi.enu@gmail.com)

Интеграция тюркского мира в контексте развития тюркской культуры

Аннотация. Статья посвящена исследованию тюркской культуры, рассмотрены предпосылки формирования тюркских общественных организаций. Охарактеризованы все имеющиеся тюркские общественные организации, а также изучена история формирования данных организаций. Отдельное внимание посвящено характеристике тюркского мира. Анализируется деятельность тюркских общественных организаций на современном этапе, в частности, ТЮРКСОЙ, ТюркПА, Совета сотрудничества тюркоязычных государств (Тюркского Совета), Тюркской Академии и др., а также проводимых саммитов Тюркского Совета. Рассмотрены современные процессы интеграции, происходящие в тюркском мире, которые способствуют как мировому сотрудничеству стран, так и сохранению материальной и духовной культуры тюркских народов. Представлен анализ двусторонних и многосторонних взаимоотношений между тюркоязычными государствами, их культурное, экономическое и политическое сотрудничество.

Ключевые слова: тюркский мир, тюркская культура, международные организации, тюркоязычные государства, культурное сотрудничество, саммиты Совета сотрудничества тюркоязычных государств.

DOI: <https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-125-131>

Введение. Тюркский мир занимает большую часть Евразийского континента. По мнению директора Института истории, языка и литературы Уфимского научного центра Российской академии наук, д.ф.н. Ф.Хисамитдиновой, если не ограничиваться понятием тюркского мира как совокупности этносов, говорящих на тюркских языках, но и учитывать все то, что ими создано, все их обширные исторические связи, то в широком смысле слова понятие «Тюркский мир» служит синонимом большой Евразии. Так, тюркский мир охватывает 6 независимых тюркских государств, 12 автономных субъектов в составе различных государств и еще ряд тюркских этносов, расселенных на обширной территории от Таймыра до персидских гор, и от сибирской тайги до Литвы и Польши [1].

Численность тюркских народов на начало XXI века по различным источникам варьируется примерно от 250 до 400 миллионов человек. Значительная часть тюрков проживает в странах Центральной Азии и Турецкой Республике. В таких странах как Россия, Иран, Китай насчитывается по 10-15 млн. представителей тюркских народов [2].

На сегодняшний день тюркский мир идет по пути сближения и сотрудничества, в связи с этим важную роль играют тюркские организации, способствующие как мировому сотрудничеству стран, так и сохранению материальной и духовной культуры.

Существенно возросла роль тюркских общественных организаций в связи с обретением нового импульса понятия «Тюркский мир». На сегодня существует ряд тюркских общественных организаций, завоевавших авторитет в мировом сообществе, среди них Тюркский совет или Совет сотрудничества тюркоязычных государств, под эгидой которого действуют другие организации. В частности, Международная организация по развитию тюркской культуры (ТЮРКСОЙ), которая является для тюркских стран своего рода ЮНЕСКО, Тюркская парламентская Ассамблея (ТюркПА), охватывающая аспекты экономических и культурных отношений, Международная Тюркская академия,

служащая мостом культурного и научного обмена между странами-участниками, а также Фонд тюркской культуры и наследия, целью которого является возрождение, развитие и пропаганда культуры и исторического наследия тюркских народов.

Миссией данных организаций является придание общему сотрудничеству более системного характера в сфере культурного, торгово-экономического сотрудничества, а также обмен опытом и осуществление совместных проектов, нахождение путей решения проблем тюркского мира, а также пропаганды тюркской культуры.

Целью настоящего исследования является анализ интеграции тюркского мира в контексте развития тюркской культуры. В связи с поставленной целью **задачами** исследования являются изучение деятельности общественных организаций, выявление их роли в развитии и сохранении тюркской культуры.

В данном исследовании рассмотрены имеющиеся общественные организации, занимающиеся развитием тюркской культуры, предпосылки их формирования, характеристика современного тюркского мира, роль Казахстана в интеграции тюркского мира.

Тюркский мир и тюркские общественные организации.

Тюркский мир имеет возможности и перспективы дальнейшего тесного сотрудничества и интеграции в различных областях. В целях изучения динамики развития отношений тюркских стран в контексте развития тюркской культуры необходимо провести краткий экскурс в историю тюркской интеграции. После приобретения статуса независимости тюркоязычными республиками встал вопрос об интеграции тюркского мира. Турция находилась у истоков интеграции тюркских государств, первой признав независимость новых независимых государств. Сотрудничество между тюркоязычными народами было необходимо как в культурном, так и в политическом и экономическом аспектах.

Впервые в марте 1992 г. Сулейман Демирель во время официального турне по центральноазиатскому региону выступил с предложением провести саммиты с участием глав тюркоязычных государств. Так, 30-31 октября 1992 года в столице Турции – в г. Анкара, был проведен первый саммит глав тюркоязычных стран. В саммите приняли участие президент Турции Т.Озал, президент Азербайджана А. Алиев (Ельчибей), президент Казахстана Н.Назарбаев, президент Туркменистана С.Ниязов, президент Киргизии А.Акаев, президент Узбекистана И.Каримов и премьер-министр Турции С.Демирель. Второй саммит также состоялся в Турции – в Стамбуле, в нем участвовали все президенты 6 тюркоязычных стран – Г.Алиев, Н.Назарбаев, А.Акаев, И.Каримов, С.Ниязов и в том числе С.Демирель. В завершение саммита была подписана Стамбульская декларация, состоящая из 24 пунктов, а также принято решение о проведении следующего саммита в г.Бишкек [3, с. 23].

Следует отметить, что важную роль в интеграционных процессах принимает Казахстан, в частности, перспективные инициативы Первого Президента. Так, на первом этапе была создана международная организация по совместному развитию тюркской культуры и искусства – ТЮРКСОЙ, а затем Тюркская Парламентская Ассамблея – ТюркПА. Развитие сотрудничества между тюркоязычными государствами получило новый импульс после того, как Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев на Саммите глав тюркоязычных государств в г. Нахичевань (Азербайджан) в 2009 году выдвинул предложение о создании новых институтов, таких как Совет сотрудничества тюркоязычных государств и Совет Аксакалов [3, с.18]. На саммите был учрежден Совет сотрудничества тюркоязычных государств, который укрепляет политическое, экономическое, культурное, образовательное сотрудничество тюркоязычных стран.

За весь этот период, т.е почти за двадцать шесть лет, было проведено шестнадцать встреч глав тюркских республик, в частности: в 1992 г. – в г.Анкара, 1994 г. – г. Стамбул,

1995 г. – г.Бишкек, 1996 г. – г. Ташкент, 1998 г. – г. Астана, 2000 г. – г. Баку, 2001 г. – г. Стамбул, 2006 г. – г. Анталья, 2009 г. – г. Нахичевань, 2010 г. – г. Стамбул, 2011 г. – г. Алматы, 2012 г.- г. Бишкек, 2013 г. – г. Баку, 2014 г. – г. Бодрум, 2015 – г. Астана, 2018 – г.Чолпон-Ата, в 2019 – планируется в г.Баку [4, с. 114].

Начиная с 2011 г., саммиты проводятся в рамках Совета Сотрудничества тюркоязычных государств (ССТГ), каждый из которых имеет важное значение в развитии тюркской культуры. В некоторых саммитах Туркмения и Узбекистан были представлены спикерами парламентов, а в некоторых саммитах Узбекистан не участвовал вообще. В результате, в конце каждого саммита были подписаны декларации, в которых отражались многие аспекты, такие как сотрудничество в сферах экономики, торговли, культуры, образования, языка, в борьбе с терроризмом и наркоторговлей.

Таким образом, данные встречи в рамках саммитов ССТГ способствуют укреплению отношений и сотрудничества между тюркоязычными республиками, восстановлению совместной культуры, традиций, истории, национально-духовных ценностей. Намечены широкие перспективы для дальнейшего сотрудничества между тюркскими республиками.

Одним из важнейших институтов, осуществляющих интеграцию тюркского мира, является Международная организация по развитию тюркской культуры (ТЮРКСОЙ), основы которой были заложены в 1993 году во время первой встречи министров культуры тюркоязычных республик. Сейчас в организацию входит 14 стран. Организацией, председателем которой является Дюсен Касеинов, проводится колоссальная системная работа по укреплению тюркского мира. Об этом свидетельствуют различного рода мероприятия, способствующие сплочению тюркских народов, активизации духовных связей и общих культурных ценностей. Вместе с тем культурная программа организации имеет также научную и просветительскую направленность [3, с. 22]. К примеру, ежегодные встречи художников, оперные фестивали, литературные конгрессы и другие форумы с целью обмена опытом деятелей культуры и науки тюркского мира, традиционное празднование праздника «Наурыз», проекты «Культурная столица тюркского мира» и др. [7].

Инициированная президентом Казахстана Н.Назарбаевым еще на VIII саммите глав тюркоязычных государств в Стамбуле в 2006 году Тюркская Парламентская Ассамблея, по аналогии действующих Европарламента, Парламентской Ассамблеи Совета Европы (ПАСЕ), Парламентской Ассамблеи ОБСЕ (ПА ОБСЕ), Парламентского Союза Организации Исламской конференции (ПС ОИК), учреждена в 2008 году в Стамбуле. На сегодня в ТюркПА входят Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Турция.

В 2009 году на IX саммите глав тюркоязычных государств в Азербайджане Президент Республики Казахстан Н. Назарбаев выступил с инициативой о создании научного центра в целях исследования тюркского мира. Тюркская академия, действующая с 2010 года в столице Республики Казахстан г.Астана, в 2014 году получила международный статус. Под руководством международной организации учеными со всего мира проводятся совместные исследования по актуальным проблемам тюркологии. Академия наладила сотрудничество с такими видными организациями, как ЮНЕСКО, ИСЕСКО, стала членом Международного союза академий [5].

Решения, принятые на саммитах тюркоязычных государств, оказывают свое непосредственное влияние на динамику развития сотрудничества стран. Укрепление партнерских отношений и развитие сотрудничества между тюркоязычными государствами являются основой для интенсивного культурного и экономического сотрудничества. Это и обуславливает необходимость для глав тюркоязычных государств собираться вместе.

Так, одним из важных шагов на пути интеграции тюркского мира является V юбилейный саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств, прошедший в Астане. В рамках V саммита Совета сотрудничества тюркоязычных государств Президент

Республики Казахстан Н. Назарбаев выступил с инициативой о создании общего фонда тюркской интеграции для реализации общих проектов стран-участниц - Казахстана, Турции, Азербайджана, Кыргызстана и Туркменистана. В результате прошедшего заседания Совета министров иностранных дел тюркоязычных государств были достигнуты определенные успехи. В частности, принятие решения о создании в Азербайджане Фонда наследия тюркской культуры, а также, по инициативе Кыргызстана, Центра кочевой цивилизации, деятельность которых могла бы быть поддержана общим фондом.

Следует отметить прошедший в 2018 г. в г.Чолпон-Ата (Кыргызстан) VI саммит Совета сотрудничества тюркоязычных государств. Одним из значимых является участие Узбекистана в Саммите ССТГ, что свидетельствует, возможно, об изменениях во внешней политике государства в связи с приходом нового руководства. Вместе с тем предложены такие проекты, как «Сакральные места тюркского мира», проект «100 выдающихся личностей тюркского мира», Форум молодых лидеров Тюркского Совета.

В ходе VI Саммита ССТГ в Чолпон-Ате Н. Назарбаев выступил с инициативой о структурном реформировании тюркских организаций сотрудничества с целью оптимизации и повышения эффективности их деятельности.

Данные шаги свидетельствуют о дальнейших перспективах сотрудничества и стремлении к взаимодействию тюркского мира. Кроме того, Президент Казахстана рассмотрел возможность создания авторитетного центра с целью реализации культурно-информационной стратегии развития тюркского мира. А вышеуказанные институты координируют деятельность стран-участниц, которые соответствуют общим интересам тюркского мира, укреплению тюркской культуры и ценностей тюркского мира. Для осуществления этих целей тюркский мир нуждается в интеграции.

Что касается координации с другими интеграционными структурами, то, по словам Президента Казахстана, получение в перспективе Тюркским советом статуса наблюдателя при ООН и ОИС отвечает общим интересам стран-участниц организации [7].

Для Казахстана в силу геополитического положения и проводимой многовекторной внешней политики важными стратегическими направлениями во внешней политике Казахстана являются взаимоотношения с Россией, Китаем, ЦАР, США, ЕС, Турцией и другими странами. На основе хороших взаимоотношений как с Россией, так и со странами Запада, Казахстан сотрудничает с такими международными организациями как ЕС, ОБСЕ, ШОС, НАТО, ОДКБ и др. В связи с этим развитие межгосударственных связей в рамках Тюркского Совета имеет важное значение. Следует отметить получение Н.Назарбаевым пожизненного статуса Почетного председателя Совета сотрудничества тюркоязычных государств за значительный вклад в развитие стран тюркского мира.

Ввиду происходящих событий в мире Казахстан предпринял активные усилия по урегулированию кризисов в мире. Так, в начале 2015 года, в связи с кризисом в Украине, усилия Президента Казахстана были направлены на поиск компромисса и восстановление диалога между сторонами. Такой же позиции придерживался Казахстан в ходе ухудшения российско-турецких отношений в ноябре 2015 года вследствие сбитаго турецкими ВВС российского военного самолета.

На сегодня актуализируются дальнейшие аспекты и перспективы развития тюркского мира, а культурные и экономические отношения обрели новый импульс развития. Как отметил министр иностранных дел Казахстана Ерлан Идрисов в ходе одной из пресс-конференций в декабре 2014 года в Астане, «Пантюркизм – это не реальность, а реальностью являются наши долгосрочные и стратегические взаимоотношения в политическом и экономическом аспектах ...».

Выступая на V саммите Совета сотрудничества тюркоязычных государств, глава государства Казахстана отметил влияние на тюркский мир различных геополитических

и геоэкономических изменений в мире [7, с.2]. Также подчеркнута важность принятия концепции интеграции Тюркского мира, возможность развития совместной транспортно-логистической инфраструктуры, увеличения транзитного потенциала, пропускной способности Каспийского моря. Данные предложения свидетельствуют о возможностях интеграции тюркоязычных государств, в том числе совместно с другими интеграционными структурами [6].

Заключение. Резюмируя вышесказанное, следует отметить, что Тюркский мир играет важную роль в мировых процессах. В связи с этим актуальным является укрепление сотрудничества тюркоязычных государств. Приоритетными являются культурное и экономическое сотрудничество. Интеграция тюркоязычных государств осуществляется благодаря системной работе существующих международных организаций, занимающих весомое место в мировом сообществе и способствующих укреплению тюркского мира в различных областях.

Созданы все условия и возможности на пути к интеграции и взаимному сотрудничеству в различных областях, в том числе в сфере культуры. В целях взаимного сотрудничества и обмена в культурном и экономическом аспектах определены такие форматы взаимодействия, как саммиты, курултаи, съезды. К примеру, Саммиты Совета сотрудничества тюркоязычных государств, Саммиты глав тюркоязычных государств и др.

Деятельность данных организаций получает поддержку глав государств тюркоязычных стран и находит отражение в итоговых документах Саммитов, в которых главы государств отмечают прогресс в укреплении двусторонних и многосторонних отношений между тюркоязычными странами, а также выдвигают инициативы по вопросам дальнейшего развития и укрепления отношений.

Таким образом, культурный диалог, начавшийся между тюркскими странами в конце XX века, получил новый импульс и активно продолжается деятельность, направленная на укрепление тюркского мира.

Литература

1. Хисамтидинова Ф. Возрождая тюркский мир [Электрон.ресурс]. – 2006. – URL: <https://www.kazpravda.kz/news/kultura/vozhrozhdaya-turkskii-mir> (дата обращения: 12.03.2019)
2. Barbara A. West. Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania. New-York: Infobase publishing, 2008. – 1826 с.
3. Кара А. Түркі дүниесінің 20 жылдық ынтымақтасу үрдісі және онда Қазақстанның ролі [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: <http://www.abdulvahapqara.com/20/> (дата обращения: 15.04.2019)
4. Парубочая Е.Ф. Саммиты тюркских государств (1992–2001 гг.). Реальная платформа для сближения? // Вестник ВолГУ. – 2011. – №1. – С. 113–120.
5. Международная Тюркская Академия [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: <http://www.twesco.org/ru> (дата обращения: 20.04.2019)
6. Международная организация тюркской культуры [Электрон.ресурс]. – 2019. – URL: <https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about> (дата обращения: 2.05.2019)
7. Манаспаев М. Стратегия тюркского мира [Электрон.ресурс]. – 2015. – URL: <https://kazpravda.kz/news/ruhani-zhangiru/strategiya-turkskogo-mira> (дата обращения: 10.04.2019)
8. Ибраев Ш.И. Евразийская идея Н.Назарбаева и тюркское пространство. – Астана: Сарыарка, 2011. – 403 с.
9. Akbaş A. Türk dili konuşan işbirliği konseyinin kurulmasına dair Nahçıvan anlaşması. – Kardeş kalemler. – 2009. – №1. – С. 85–91.
10. Мустафина М. Тюркоязычные государства сообща укрепляют свои позиции в регионе. [Электрон. ресурс]. – 2012. – URL: <https://www.zakon.kz/4510014-tjurkojazychnye-gosudarstva-soobshha.html> (дата обращения: 2.04.2019).

Г.С. Каскарбаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Түркі мәдениетінің даму контексіндегі Түркі әлемінің интеграциясы

Аңдатпа. Мақалада түркі мәдениеті зерттеледі, түркі қоғамдық ұйымдардың қалыптастыру алғышарттары қарастырылады. Түркітілдес қоғамдық ұйымдар сипатталады, осы ұйымдарды қалыптастыру тарихы зерттеледі. Түркі әлемінің ерекшеліктеріне ерекше назар аударылады. Қазіргі кезеңде түркітілдес қоғамдық ұйымдардың қызметі, атап айтқанда, ТҮРКСОЙ, ТүркПА, Түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесі (Түркі Кеңесі), Түркі академиясы және басқалары талданады. Сонымен қатар, ұйымдардың іс-шараларының негізгі бағыттары мен саммиттер қарастырылады. Түркі әлеміндегі қазіргі заманғы интеграция үрдістеріне талдау жасалып, әлемдік ынтымақтастық және түркі халықтарының материалдық және рухани мәдениетін сақтау мәселелері зерттеледі. Түркітілдес мемлекеттер арасындағы екі жақты және көп жақты қарым-қатынастар, олардың мәдени, экономикалық және саяси ынтымақтастығы талданады.

Түйін сөздер: түркі әлемі, түркі мәдениеті, халықаралық ұйымдар, түркітілдес мемлекеттер, мәдени ынтымақтастық, түркітілдес мемлекеттер ынтымақтастығы кеңесінің саммиттері.

G.S. Kaskarbayeva

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Integration of the Turkic world in the context of the development of Turkic culture

Abstract. The article is devoted to the study of Turkic culture, the prerequisites for the formation of Turkic public organizations are considered. All existing Turkic public organizations are characterized, and the history of the formation of these organizations has been studied. Special attention is devoted to the characteristics of the Turkic world. The activity of the Turkic public organizations at the present stage is analyzed, in particular TURKSOY, TurkPA, the Cooperation Council of the Turkic-speaking states (the Turkic Council), the Turkic Academy, etc. In addition, the main trends in the activities of the organizations and conducted summits are analyzed. The analysis of the modern processes of integration taking place in the Turkic world, contributing both to the world cooperation of countries and the preservation of the material and spiritual culture of the Turkic people is given. Analyzed bilateral and multilateral relations between the Turkic-speaking states, their cultural, economic and political cooperation.

Keywords: Turkic world, turkic culture, international organizations, Turkic states, cultural cooperation, summit of Cooperation council of turkic speaking states

References

1. Hisamitdinova F. Vozrozhdaya tyjurkskij mir [Reviving the Turkic world]. Available at: <https://www.kazpravda.kz/news/kultura/vozrozhdaya-turkskii-mir> (Accessed: 12.03.2019).
2. Barbara A. West. Encyclopedia of the Peoples of Asia and Oceania. (Infobase publishing, New-York, 2008).
3. Kara A. Turki duniesinin 20 zhyldyk yntymaktasu urdisi zhane onda Kazakstannin roli [The process of 20 years of Turkic world and its role in Kazakhstan] [Electronic resource]. – 2012. Available at: <http://www.abdulvahapkara.com/20/> (Accessed: 15.04.2019).
4. Parubocaja E.F. Sammity tyjurkskih gosudarstv (1992–2001 гг.). Realnaja platforma dlja sbližhenija? [Summits of the Turkic states (1992–2001). Real platform for convergence], Bulletin of Volgograd State University, 4 (1), 113–120 (2011).
5. Mezhdunarodnaja Tjurkskaja Akademija [International Turkic Academy]. Available at: <http://www.twesco.org/ru> (Accessed: 20.04.2019)
6. Mezhdunarodnaja organizacija tjurkskoj kul'tury [International Organization of Turkic Culture]. Available

at: <https://www.turksoy.org/ru/turksoy/about> (Accessed: 2.05.2019).

7. Manaspayev M. Strategija tjurkskogo mira [The strategy of the Turkic world]. Available at: <https://kazpravda.kz/news/ruhani-zhangiru/strategiya-turkskogo-mira> (Accessed: 10.04.2019).
8. Ibrayev Sh.I. Evrazijskaja ideja H.Nazarbayeva i tjurkskoe prostranstvo [Nazarbayev's Eurasian idea and Turkic space] (Saryarka, Astana, 2011).
9. Akbaş A. Türk dili konuşan işbirliği konseyinin kurulmasına dair Nahçıvan anlaşması. [Nakhichevan agreement on the establishment of the Turkish-speaking coalition council], [Sister pens], 1, 85-91 (2009)
10. Mustafina M. Tjurkojazychnye gosudarstva soobsja ukreplajut svoi pozicii v regione [Turkic-speaking states jointly strengthen their positions in the region]. – 2012. – URL: <https://www.zakon.kz/4510014-tjurkojazychnye-gosudarstva-soobshha.html> (Accessed: 2.04.2019).

Сведения об авторе:

Каскарбаева Г.С. - PhD докторант по специальности 6D021200 – «Тюркология», Евразийский национальный университет имени Л.Н.Гумилева, ул. Сатпаева, 2, Нур-Султан, Казахстан.

Kaskarbayeva G.S. - Doctoral student of the speciality 6D021200 – «Turkology» L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

XFTAP 16.21.25

Н.Г. Шаймердинова, Б.С. Жиёмбай, А.Е. Абдрасимова

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: nurila1607@mail.ru, zhiembai_bibigul@mail.ru,
aziza_dikhanbayeva@mail.ru)

Қазақстандағы гагауз диаспорасы тілінің ерекшеліктері

Андатпа. Мақалада Қазақстанды мекендеген гагауз диаспорасы тілінің ерекшеліктері қарастырылады. Гагауз тілі ғасырлар бойы генеалогиялық және типологиялық жағынан туыс емес тілдермен аралас-құралас өмір сүріп келе жатса да, түркі тілдеріне тән өзіндік құрылымын сақтап қалған тіл ретінде танымал. Бүгінгі күні гагауз тілі жоғалып бара жатқан тілдердің санатына жатқызылып жүр. Десе де түркі халықтарының бірі ретінде танымал гагауздар тілінің ерекшелігі неде, әліпби жүйесі қандай графикаға негізделген, мақала барысында осы тұстарға шолу жасалады. Сонымен қатар мақалада Қазақстандағы диаспоралар өкілдерінен, соның ішінде гагауз ұлты өкілдерінен жазылып алынған аудиожазбалар негізінде тілдік ерекшеліктер жүйелі талданады.

Түйін сөздер: гагауз, диаспора, тіл, ерекшелік, фонетика, әріп, әліпби.

<https://doi.org/10.32523/26-16-6887/2019-128-3-132-140>

Кіріспе. «Егер менің тілім ертең өлсе, мен бүгін өлуге дайынмын». Дағыстан ақыны Расул Ғамзатовтың бұл сөзі ғасырлар өтсе де, өзіндік мәнін жоймай келеді. Өйткені тілі бар ұлттың қашан да мәртебесі жоғары. Көпшілігіміз Қазақ елін мекендеген гагауз халқы туралы хабардар болғанымызбен, гагауз тілі, қолданыстағы әліпбиі, тілдік ерекшелігі туралы біле бермейміз.

Гагауздар бүгінде Болгария, Бразилия, Канада, Түркия, Ресей, Румыния, Өзбекстан, Түрікменстан, Латвия, Белоруссия, Латвия, Эстония, Грузия, Қазақстан сынды мемлекеттерде өмір сүріп жатыр. Әлем бойынша гагауз тілінде сөйлеушілердің саны шамамен 148 мыңнан астам адамды құрайды.

2012 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымының білім, ғылым және мәдениет жөніндегі ұйымы (ЮНЕСКО) гагауз тілін жоғалып бара жатқан тілдер санатына қосты. Жыл сайын 27 сәуірде, гагауз ағартушысы М. Чакырдың туылған күніне орай, Гагаузияда гагауз тілі мен жазуы күні атап өтіледі.

Гагауз тілі лексикалық құрамы мен грамматикалық құрылымы жағынан түркі тілдерінің оғыз тобына, оғыз-бұлғар топшасына енген, оғыз-селжүк (әзербайжан, түрік тілдері) және оғыз-түрікмен (түрікмен, турхмен) топшаларымен біріге отырып, түркі тілдерінің оңтүстік-батыс немесе оғыз тобын құрайды [1].

Гагауздар тілі туралы ғылыми мақалалар алғаш рет орыс этнографы В.А. Мошков еңбектері арқылы XIX ғасыр соңы мен XX ғасыр басында көріне бастады [2]. Мәтіндерді жазып алуда ол Ғылым академиясының кириллицаға негізделген әліпбиін қолданған. Әліпби келесі белгілерден тұрған: *а, б, в, г, д, е, ж, з, ж, і, к, л, м, н, о, п, р, с, т, у, ф, х, ц, ч, ш, ы, ы, з, l, h, ā, ē, ī, ō, ū, ы, ö, õ, ŷ, ä, ä.*

Гагауздар түрлі уақыттарда әртүрлі әліпби қолдануға мәжбүр болған: 1918 жылдан 1932 жылға дейін кирилл әліпбиін, 1957 жылға дейін латын әліпбиін қолданған. Гагауз әдебиетінің дамуында Михаил Чакырдың үлкен рөлі болған. 1909-1914 жылдар аралығында М. Чакыр гагауз тіліне Киелі кітапты, шіркеу тарихын және псалмаларды аударады. Ол орыс тіліне айтарлықтай жақын әліпбиді пайдаланады. Ол әліпбиде *щ* әрпі болмады және

қосымша әріптер мен диграфтар пайдаланылды: *дж, і, аа, еѐ, оо, ии, ыы, юю*.

1932-1938 жылдары гагауздардың мекен ету ортасы Румынияға қарасты болғанда М. Чакыр румын тіліне негізделген латын әліпбиін қолданып, еңбектер жариялады.

1957 жылы Молдова Кеңес республикасының Жоғары комитетінің шешімімен орыс әліпбиіне бірнеше әріп қосылып, кирилл негізінде гагауз әліпбиі дайындалған. 1996 жылдан кейін қайтадан латын әліпбиі қолданыла бастаған.

Н.К. Дмитриев гагауз тілінің фонеткасын жан-жақты сипаттап, өзге түркі тілдерінен (бірінші кезекте түрік тілінен) ерекшелеп тұратын морфология мен синтаксисіне қатысты жайттарды да зерттеді [3]. Ғалымдар тарапынан гагауз тіліне қызығушылық оянып, кейіннен гагауз тілінің академиялық сөздігі, гагауз тілінің грамматикасы жазылды [4].

Л.А. Покровская гагауз тілін мынадай кезеңдерге бөліп қарастырады:

«Балқан» кезеңі (17-18 ғғ.) – Балқандағы гагауздардың тілі жергілікті бұлғар, түрік, грек, албан және басқа да балқан тілдерімен тығыз қарым-қатынаста дамиды.

«Буджак» кезеңі (19 ғасырдан қазіргі уақытқа дейінгі кезең) ішінара мынадай кезеңдерге бөлінеді: 1) «бессараб» кезеңі (19 ғасырдың соңы – 20 ғасырдың басы), гагауз тілінің орыс, молдова, украин тілдерімен сіңісіп дамуымен байланысты; 2) «румын» кезеңі (20 ғасырдың 20-30 жылдары), гагауз тіліне румын мемлекеттік тілінің етене әсерінің болуымен байланысты; 3) кеңес кезеңі (1945-1991 жж.), гагауз жазба тілінің қалыптасуына орыс әдеби тілі ықпалының болуы; 4) молдава кезеңі (с 1992 жылдан) [5].

Қазіргі таңда гагауз халқы гагауз тілінің әліпбиі ретінде латын графикасына негізделген төмендегі әліпбиді пайдаланып жүр.

1-кесте

Гагауз әліпби жүйесі

Aa	Ăă	Bb	Cc	Çç	Dd	Ee	Êê
Ff	Gg	Hh	Iı	İi	Jj	Kk	Ll
Mm	Nn	Oo	Öö	Pp	Rr	Ss	Şş
Tt	Țț	Uu	Üü	Vv	Yy	Zz	

Әр тілге диалект (говор) секілді құбылыс тән. Бұл жергілікті аумаққа байланысты қарым-қатынас жасаудың негізгі құралы болып табылады. Қазіргі таңда гагауз тілінің екі негізгі диалектісі қолданыста бар: чадырлунг-комрат (орталық) және вулканештік (оңтүстік), аралас, ауыспалы говорлары да кездеседі. Балқан түбегінде диалектілер саны мол және әр алуан. Бұл көпшілік жағдайда гагауздардың әр түрлі мемлекеттерде өмір сүруіне тікелей байланысты деп білеміз.

Зерттеу әдістері мен дереккөздері. Фонетикалық жүйедегі гагауз тілінің негізгі ерекшеліктеріне келесі құбылыстар сай келеді: тіл алды, тіл ортасы дауыстыларының дифтонгизациясы, қайталама созылыңқы дауыстылардың қызметінің жүруі, тіл алды дауыстыларының қатысуымен дауыссыздардың негізгі корпусының қарқынды палатизациялануы; синтаксисте түрік тілінен басты айырмашылығы – сөйлемдегі сөздердің еркін орын тәртібінің болуы. А.С. Аманжолов гагауз тілінің тілдік жүйесін түрік тілімен жақын деп қарастырады. Олардың бірқатары мынадай өзгерістер:

1) *ә* дауыстысы екпін түспеген жағдайда *е* дыбысына ауысады: *бән* (мен) – *бени* – (мені), *гежә* (түн) – *гежеләр* (түндер) және т.б. Алайда осы құбылыс чадырлунг және комрат говорларында кеңінен көрініс тапқанын атап өту керек;

2) *е, и, ө, ү, ә* алдыңғы қатар дауыстылары сөз басында кейде қос дыбыс ретінде айтылады: *йев* – үй, *йөрдек* – үйрек, *йүст* – үсті;

3) *ө, о* дауыстылары бірінші буында дифтонг *уо, үө* түрінде айтылады: *уон* – он, *уонун* – оны, *сүөйды* – сөйледі;

4) (*а*)*йор, -ыйр, -ийр, -эр, -йар, -ый, ий* говорлары ретінде танылған осы шақтың бірнеше формасы кездеседі: *алэр* – алар, *ойнаээр* – ойнар, *гөрер* – көрер.

Е және *ä* дыбыстарын аллофондар деп есептеуге болады. Г.Дерфер Н.К.Дмитриев материалдарына сүйене отырып, келесідей ережеге сүйенеді:

е бірінші буында кездеседі, ал *ä* екпін түсетін бірінші емес буында, екпін түспейтін соңғы буында кездеседі. Бұл ережеге 1, 2 жақ жекеше түрдегі *бән, сән* есімдіктері бағынбайды. Л.А. Покровская да осы ережені қостайды [5].

Шығыс бұлғар диалектілері секілді, сөз басындағы, бір буынды сөздердегі *ä, ö* дауыстыларының созылықлығы гагауз тілінде сақталған, бұл гагауз тілінің көне оғыз жүйесінен бастау алатын жеке оғыз тілінен тарағандығын растай түседі. Мәселен, *äç* (аш, қарны аш), *ärd(t)* (арты), *äry* (ара), *äd(t)* (ат, есім), *äz* (аз), *jäz* (жаз), *kär* (қар), *börç* (борыш), *böz* (боз, бозару), *töz* (тозан) [6].

А.С. Аманжоловтың көрсетуінше, морфологиялық жүйесі бойынша гагауз тілі оғыз тобы тілдерінің грамматикалық формалары мен грамматикалық категорияларын тасымалдаушылардың бірі ретінде саналады, бұған қоса славян тілдерінің, орыс тілінің әсеріне ұшыраған:

Славян тілдерінен енген *-ка, -йка* қосымшаларының болуы: *врачка* – дәрігер-әйел, *чингенейка* – цыганка, *булгарийка* – болгарка, *чорбажыйка* – хозяйка;

(й)лан, (й)лән, (й)нан, (й)нән (түрік әдеби тілінде *-іле, -ла, -ле*) септеуліктерінің болуы: *алмайлан* – алмамен, *екмеклән* – нанмен, *чобаннан* – шабанмен, *чизмемнән* – етігіммен, *оннар чыкыйнан* – олар шыққаннан;

8) славян тілдерінің әсерінен сөйлемдегі түркі сөз тәртібі өзгеріп, гагауз тіліндегі инверсия құбылысы стилистикалық жүйе түрінде көрініс табады [7, с.24-30].

Тілдің фонетикалық, морфологиялық, синтаксистік деңгейіндегі көрсетілген ерекшеліктер біздің пайымымызша, қазақстандық гагауздардың да сөйлеу жүйесіне де тән. [8, с.33-42].

Гагауз тілінің негізгі сөздік қоры – *түркілік*. Алайда гагауз тілін өзге тілдердің ықпалына ұшырамаған таза тіл деп айту қиын. Тарихи жағдайларға байланысты, көршілес елдердің ықпалына қарай гагауз тілі оғыз лексикасымен қатар, кірме сөздер есебінен толығып отырды.

Гагауз тіліне енген кірме сөздердің дені *араб-парсы сөздері*: *adam* (адам, ер), *dünnä* (дүние, әлем), *kurban* (құрбан; құрбандық шалу), *vatan* (отан), *hava* (ауа), *avşam* (акшам) және т.б.

Болгар, украин, орыс тілінен енген кірме сөздер: *unuku* (немере), *maşına* (машина), *matu* (ана), *babu* (әже), *garmon* (гармон).

Румын тілінен енген сөздер: *armata* (әскер), *primar* (мэр), *hirleţ* (күрек), *furkuliţa* (шанышқы), *prost* (жаман, нашар), *juridik* (юстиция, заң).

Грек тілінен енген сөздер: *fasülä* (бұршақ), *yortu* (мереке), *ayoz* (қасиетті), *stavroz* (крест) [9].

Гагауз тілінде румын және славян тілдерінің ықпалы айқын сезіледі, Қазақстанды мекендеген гагауздардың тіліне де орыс тілінің ықпалы бірқатар кірме сөздерді әкелді.

Тарихи деректер жүйесінде гагауздар саяси, әлеуметтік жағдайларға байланысты тұрғылықты мекенін жиі өзгертуге мәжбүр болған. Түркі (қыпшақ) тайпаларының Дунай өзені бассейнінің батысына қарай қоныс аударуы салдарынан, гагауздар Болгария, Румыния жеріне қоныстанған. Шығыс Еуропаның бірқатар аумағында құрылған Осман империясының қолайсыз саяси, әлеуметтік, экономикалық жағдайына байланысты гагауздардың басым бөлігі XVIII-XIX ғасырларда Болгарияның солтүстік-шығысына,

қазіргі Молдавия аумағына қоныс аударуға (әсіресе 1828-1829 жылдардағы орыс-түрік соғысынан кейін) мәжбүр болды.

Гагауздар біртіндеп Украинаның оңтүстік аудандарына, Қырым мен Кавказға қарай жылжып, қоныстана бастады. 1908-1914 жылдардағы Столыпин реформасынан кейін колонияға айналған гагауздардың бір бөлігін Патшалық үкімет Қазақстанға қоныс аудартып жіберді. 1926 жылы жүргізілген бүкілодақтық санаққа сәйкес Қазақстан аумағында 830 гагауз тіркелген [10, С.80-87]. А.С. Аманжоловтың пайымынша, XX ғасырдың алпысыншы жылдарында Қазақстан аумағында гагауздар бірнеше ондаған адам болып негізінен Семей облысында (Көкпекті ауданының Романовка, Прохладное, Ивановка, Буконь ауылдарында, Жарма ауданының Георгиевка ауылында, Шар, Ақсуат, Аягөз, Үржар аудандарында), сондай-ақ Ақтөбе, Целиноград, Қостанай, Павлодар облыстарының кейбір жерлерінде тұрған. Жекелеген гагауз отбасылары Қазақстанның өзге облыстарында да, сонымен қатар Өзбекстанның Ташкент облысында да тұрып жатыр [11].

Қазіргі уақытта егемен Қазақстанда гагауздар Алматы, Астана, Павлодар, Түркістан қалаларында, Ақмола мен Солтүстік Қазақстан облыстарында тұрып жатыр. Республикадағы көші-қонға жеке отбасылық жағдаяттар (отбасын құру немесе Қазақстан Республикасындағы жұмыс бабы) себеп болып отыр. Қазақстан Республикасында жүргізілген 2009 жылғы соңғы халық санағы мәліметтеріне сәйкес елімізде 493 гагауз тұрады.

Нәтиже мен талқы. Қазақстанда тұратын гагауздар тілі гагауз әдеби тілінің қазақстандық диалектісіне жататындығы белгілі. Жүргізілген сауалнама негізінде қазақстандық гагауздардың 100%ы гагауз тілін ана тілі деп есептейді. Көбіне ол отбасылық туыстық қарым қатынаста, ауызекі сөйлеу тілінде және аға буын арасында жиі қолданылады. Кіші буын үлкендердің сөзін ұғады, кішігірім сөз тіркестері мен сөздерді гагауз тілінде айта алады. Қазақстандық гагауздардың тілі қазақ және орыс тілдерінің әсеріне түскен, бұл қоршаған орта, білім алуға тікелей байланысты, десе де оғыз тілдеріне тән жіктелім белгілерін сақтап қалған. Мұны біздің жобамыздағы далалық зерттеу жұмыстары растай түсті. Мысал ретінде Шығыс Қазақстан облысы, Көкпекті ауданы, Романовка ауылында тұратын Стефанида Николаевна Виничуктың аудиожазбасын ұсынамыз:

1-аудиожазба.

-Nikogo netu. Na rybalku uehali vse.(Никого нету. На рыбалку уехали все.)

-Baba gitti.(Папа уехал. Папа кетті.)

-Baba gitti. Nu tak. Nu takiye dela. Aq salatay. Aha. Koy. Balık pişti. Koy biraz ladım. Stolda süt çıkar. Salata çıkar. Aha. Nu davay. (Папа уехал. Ну так. Ну такие дела. Открой салат. Ага. Поставь. Рыба готова. Положи немного. Поставь на стол молоко. Салат поставь. Ага. Ну давай.)

2-аудиожазба.

-Kim ba(r) evde?(Кім бар үйде?)

-Kimse yok. Yalnız.(Ешкім жоқ. Жалғыз. (Никого нет. Одна.))

-Ufakla(r) yok mu?(Маленьких нет? Ұсақ балалар жоқ па?)

-Ufakla(r) yok. Kocam gitti. (Маленьких нет. Муж уехал. Ұсақ балалар жоқ. Күйеуім кетті.)

-Aa..(Aa..)

-Sen hozyain da. Aa..Tet Nina gelmedi me? (Ты хозяйка да. Аа..Тетя Нина не пришла? Сен қожайынсың, ия. А... Тет Нина келмеді ме?)

-Yok gelmedi. Kimseyi bilmisin. (Нет не пришла. Никого не знает. Жоқ, келмеді.)

-Yok. (Нет. Жоқ)

-Ufakla(r) evde? Gelin evde? (Дети дома? Невеста дома? Ұсақ балалар үйде ме? Келін үйде ме?)

-Aa..(Aa..)

-Bugün subбота. Nu ladno togda. Davay. Poka. (Сегодня суббота. Ну ладно тогда. Давай. Пока.)

Аудиожазба информанттың гагауз тіліне қазақ, орыс тілдерінің араласқанын айғақтай түседі, нәтижесінде диалог үш тілде – гагауз, қазақ, орыс тілдерінде өрбіген. Гагауз лексемалары: *aç evde, yok, yalnız, ufakla(r), kocam, kimseyi* «никто», *gelmedi, gitti, gelin*. Қазақ лексемалары: *bar, sen, bilmisin, kim, baba, koy, bugün, balık*. Орыс сөздері: *Nikogo netu. Na ribalku uehali vse. Nu tak. Nu takiye dela. Nu davay. ...hozyain da. Aa..Tet Nina. ...subбота. Nu ladno togda. Davay. Poka*. Диалог көрсетіп отырғандай, информант өз сөзінде өз ана тілі гагауз тіліндегі сөздерді де, орыс тіліндегі сөйлемдерді де, қазақ тіліндегі жеке сөздерді де қолданып отыр. Гагауз тіліндегі сөз қолданыстарына тоқталып өтейік.

Kimse yok. Yalnız.

Йотированный тіл ортасы j (Үу) дауыссызы көне оғыз, көне түркі тілдерінен бастау алады: *jer* «жер», *jol* «жол», *jolta* «жолда», *jemiš* «жеміс», *juz* «жүз», *jalan* «жалаң», *jumčak* «жұмсақ», *jaš* «жаз». Қазіргі оғыз тілдері анлаутта толықтай алғанда *j* сақтап қалған, мәселен *jok* «жоқ» турец., гагауз., азербад., *jök* түркмен тілінде. Кейбір қыпшақ тілдерінің солтүстік топшасындағы тілдер де, атап айтқанда башқұрт және татар тілдері дәл осы дауыссыз *j*: *jol айтылып жүр*: Ал басқа қыпшақ тілдер тобында *j > ž*: ауысуы байқалады: *жол* қаз., каракалп.; *жул* қырғыз тілінде.

Baba gitti. (Папа уехал. Папа кетті.)

Көне түркі тілдеріне тиісті жазба ескерткіштерде *аба, ава* сөздері «предки, прародитель, сондай-ақ *ама, ана*» мағынасында қолданылған. Демек аба сөзі «арғы ата» мағынасынан «ата-ана» мағынасына ауысып, кей тілдерде жасы үлкен адамдарға қатысты пайдаланылатын болған. М.Қашқари сөздігінде аба сөзі де қолданылып, оғыз тіліндегі нұсқасы ретінде көрсетілген. Бұл туралы түркітануға қатысты оқу құралында төмендегідей түсінік берілген: «Моңғол тілінде *ав* сөзі *әке* мағынасында қолданылады. Көне моңғол тілінде бұл сөздің *ава* түрі де кездеседі. *Аба* сөзі хакас, қырғыз, алтай, татар, башқұрт, түрікмен тілдерінде де бар. В.В. Радлов *аба* сөзінің «отец, предок, дядя со стороны отца, старший брат» мағыналарын көрсетеді» [12]. Қазіргі түркі тілдерінде *ама* сөзі эзербайжан, башқұрт, каракалпак, қырғыз, татар, түрікмен, ұйғыр тілдерінде көне түркі тілімен ұштасып *ама* түрінде қолданылса, түрік, гагауз тілдерінде «әке, ата» мағыналарындағы *баба* сөзі орын алған.

Gitti-ketti (kemmi) сөзіндегі *k* дыбысының сөз басында гагауз тілінде *g* ұяң дыбыс ретінде ұшырасуы оғыз тобындағы тілдерде (эзербайжан, түрікмен, түрік) кездесетін құбылыс деп қарастырамыз. *E* фонемасы қазіргі түркі тілдерінде екі түрлі негізде қалыптасқан: таза түркілік *e*, орыс тілі арқылы енген сөздер құрамындағы *e*. Түркі тілдерінің барлығына ортақ байырғы сөздердің бірінші буынында кездесетін *e* дауыстысы көне түркілік *ä* дауыстысының көрінісі. *E* фонемасының өзгерісі *ket-git* сөздері арқылы көрінген [13, 29 б.].

Stolda süt çıkar. – Столға сүт шығар.

Stolda сөзінде бір жағынан орыс тілінің, екінші жағынан қазақ тілінің ықпалы байқалады. Сөз қолданушысы *stol* орыс сөзіне *-da* түркі флексиясын жалғайды. Бұған қоса шығыс септік орнына барыс септігін пайдаланады. Тілдің тарихи дамуы барысында жатыс септігі көп функциялы болып келеді: шығыс септігінің де, барыс септігінің де қызметін атқарған [14]. Информант *çıkar* сөзін қолданады, бұл оғыз тілдеріне тән құбылыс, ал қазақ тілі секілді қыпшақ тілдер тобында анлаутта *š* дыбысы қолданылады, сол себепті қазақ тілінде бұл сөз шығар формасында қалыптасқан.

Kim ba(r) evde? – Кім бар үйде?

Ev (de – жатыс септігінің аффиксі) лексемасы көне түркіде *eb* «жилище» (*ev < eb*), мағынасы қазіргі гагауз, түрік тілдерінде сақталған, бірқатар фонетикалық өзгерістерге

ұшыраған. Қыпшақ тілдерінде өзгеше айтылады (қазақ тілінде үй).

Көне түркі тілінде *eb* тұлғасында болған бұл сөз орта ғасырдың алғашқы кезеңдерінде-ақ *e < y* және *b < v // φ // й* алмасулары болған. Информант *evde* сөзінде оғыз тілдеріне тән *v(φ)* фонемасын қолданады. Көне оғыз және оғыз тілдерінде *b* ұяң дыбысының *v (b > v)* дыбысына тарихи ауысуы байқалған. Бұл әсіресе бір буынды сөздерді ұшырасқан, ал гагауз, әзербайжан, қырым татарлары тілінде бұл ауысу *r* және *l* түбірлері арқылы өрбіген [6, 50, 52, 55 бб.]. Мәселен, *ev* «дом, үй», *av* «охота» турец.; *ver* «дать, давать», *var* «имеется, есть» гагауз.; *vār* «давать» крымскотатар.; *ver* «давать», *var* «имеется», *vur* «бить» азербайжан тілінде. Қазақ тілінде, қыпшақ тілдерінде *v* фонемасы ұшыраспайды.

Ufakla(r) yok (Ұсақ балалар жоқ. Маленьких нет).

Ufak гагауз тілінің сөздігінде «ұсақ, кішкентай» деген мағына береді, қазіргі қазақ тіліндегі *ұсақ* сөзімен мағыналас. Түркі тілдеріне тән *ufak/ұсақ* өзгерістерін фонетикалық дыбыстық алмасуларға жатқызамыз. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде *ұсақ* сөзі: 1. Уақ, кішкене, ірі емес мағынасында; 2. Тиыннан құралған майда ақша; 3. Ұсақ мал (қой, ешкі) мағынасында жұмсалған. Ұсақ адам – біреудің мерейін көре алмайтын, іші тар кісі [15, 861 б.]. Қазақ тілінде *ufak/ұсақ* адамға қатысты айтылғанда ауыспалы мағынаға ие. Қазіргі қазақ тілінде бұл сөз балалар сөзінің тіркесуімен қолданылады: *ұсақ балалар, кішкентай балалар*.

Kocam gitti (Күйеуім кетті. Муж уехал.)

Koca сөзінің гагауз-орыс тілі сөздігінде: «очень старый, престарелый муж, супруг» мағынасы көрсетілген. *Күйеу* термині әртүрлі фонетикалық нұсқаларымен барлық түркі тілдерінде кездеседі: алт. *күйү*, башқ. *кейәу*, қырғ. *күйөө*, тат. *кияү*, тува *кудээ*, түр. *güvey*, т.б. Түрік тілінде *güvey* сөзімен қатар *eş*, *koca* сөздері де қолданылады. Гагауз тілінде көрініс тапқан бұл сөз қазақ тіліне парсы тілінен енген (парсыша: «*хваджа*»

خواجه

қожайын, мырза, ие) *қожа* сөзімен үндеседі [16].

Gelin evde? – Келін үйде ме?

Kelin барлық қазіргі түркі тілдері үшін ортақ термин, түрлі фонетикалық нұсқалары ұшырасады. Көне түрк ескерткіштерінде *kälin* нұсқасы «жас» деген мағынада жұмсалады. Келін терминінің мағынасы барлық түркі тілдерінде бірдей: қалыңдық, келін, жаңа тұрмысқа шыққан жас келіншек.

Ufakla(r) yok mu? (Маленьких нет? Ұсақ балалар жоқ па?)

mu - түркі тілдеріне тегіс белгілі сұраулық демеулік, *-ма, -ме, -ба, -бе, -па, -пе* нұсқаларында ұшырасады.

Қорытынды. Гагауз тілінің грамматикалық құрылымы өзге түркі тілдеріне тән, агглютинативті (жалғамалы) тілдер қатарына жатады. Сөздер үндестік заңдылығы негізінде түбірге қосымшалардың қосылуы арқылы жалғанады. Морфологиялық категориялар арнайы аффикстер арқылы көрініп отырады. Мәселен *-lar /-lär* аффиксі есімдерге де, етістіктерге де жалғанады, бұл оғыз тілдер тобына тән құбылыс. Алайда информант сөзінде біздің жағдайда *-lar /-lär* аффикстерінде *r* вибранты мүлде айтылмайды, сол себепті оны жақшамен көрсетуді қажет деп таптық *ufakla(r)*. А.В. Дыбоның көрсетуінше, гагауз тілінің бірқатар диалектілерінде, солтүстік шығыс Болгария гагауздары тілінде *-r*: *-la, -le, -na, -ne alyrla, verijle* сөздерінің түсуі орын алған [6, 115 б.]. Біздің ойымызша, Қазақстанға қоныс аударған гагауздардың дені көрсетілген аймақтан болуы, сол себепті туған жерінің тіл ерекшеліктерін сақтап қалуы әбден мүмкін.

Зат есімдерге септік, тәуелдік, көптік, жіктік категориялары тән. Қосымшалардың жалғану тәртібі орныққан: түбір + көптік жалғауы + тәуелдік жалғауы + септік жалғауы (мысалы: *kiyat-lar-ım-da* (кітаптарымда)). Сан есімдердің қатысуында және жақ көрсеткішіне қарай жекеше түр қолданылады: *bän orada beş at gördüm* (мен ол жерден бес ат

көрдім); burada çok insan vardı (бұл жерде көп адам болды). Тәуелдік жалғауы көпше түрде -lar /-ler аффикстері арқылы жасалады. Мәселен: bobam (менің әкем), boban (сенің әкең), (onun) bobası (оның әкесі), көпше түрде: evlerim (менің үйлерім), evlerin сенің үйлерің, (onun) evleri (оның үйлері), evlerimiz (біздің үйлеріміз), evleriniz (сіздердің үйлеріңіз), (onların) evleri (олардың үйлері).

Зат есімдердің септелуі нұсқалары түбірге байланысты жалғанатын септік жалғаулары арқылы жүзеге асырылады. Септік формалары мынадай мағыналар үстемелейді: зат пен қимыл я зат пен зат арасындағы субъектілік (субъектілік-предикаттық), тұра және жанама объектілік, меншіктік-қатыстық, мекендік, мезгілдік құралдық, көлемдік сияқты қатынастарды білдіреді. Мәселен, alma ‘алма’, almanın ‘алманы’, almaуа ‘алмаға, almaуі ‘алманы’, almada ‘алмада, almadan ‘алмадан.

Ассимиляциялық процестерге қарамастан, зерттеу аясында сауалнамаға қатысқан барлық гагауздар 100% өздерінің ана тілі ретінде гагауз тілін атаған. Аға буын (50 жас және одан жоғары) гагауз тілін отбасында пайдаланудың немесе балабақшада, бастауыш не орта мектепте (негізінен Молдавиядан қоныс аударғандар) оқудың арқасында біледі. Сұхбат барысында Көкпекті елді мекенінің тұрғыны 79 жастағы Стефанида Николаевна Виничук қатарластарының – Нина Попова (80 жас), София Михайловна Бочкова (66 жас), Валентина Васильева (64 жас), Надежда Александровна Красникова (61 жас), Анатолий Кивилоглов (69 жас), Зоя Бойкова (70 жас), Мара Дергишан (66 жас) гагауз тілін білетіндігін және сөйлейтіндігін атап көрсеткен және өз балалары да (екі ұлы мен қызы) аналарының арқасында гагауз тілін біледі екен, ал 5 немересі мен 8 шөбересі гагауз тілін білмейді (Көкпекті елді мекені, ШҚО). Бұл Қазақстандағы гагауздардың жас буыны гагауз тілін білмейтіндігін немесе нашар білетіндігін, алайда қазақ тілін белгілі бір деңгейде меңгергендігін көрсетеді.

Көпшілік гагауздар орыс тілді ортада тұрды және тұрып келеді, орыс тілін балабақшада, мектепте, колледжде және жоғары оқу орындарында меңгерген. Сауалнамаға қатысушы гагауздардың 93% пайызы орыс тілін барлық дерлік салада – жұмыста, үйде қолданатындығын айтқан. Сауалнамаға қатысқан гагауздардың 99 пайызы келешекте жексенбілік мектептерде, орта мектептерде, орта арнаулы оқу орындарында гагауз тілін оқуға ниет танытады.

Гагауздардың 60 пайыздан астамы қазақ тілін белгілі бір деңгейде біледі. Сауалнамадағы «Ақ Орда», «Бәйтерек», «Мәжіліс», «Хабар», «әкім», «Наурыз», «наурыз көже» сөздерінің мағынасын білесіз бе? деген сауалға (Е-20 сұрақ) қатысушылардың 100 пайызы «иә» деп жауап берген [17, с.58-61]. Мұндай жауаптар Қазақстанда тұрып жатқан көп ұлтты халықтың, оның ішінде гагауздардың да қазақ тілін меңгеруі мен оған деген көзқарасын білдіреді. Толықтай алғанда, гагауздардың қазақтарға көзқарасы түзу. Қазақтың мәдениетін, дәстүрін, асханасын біледі. Қазақстанда тұрып жатқан қазақтармен, орыстармен, әзірбайжандармен, украиндармен достық қарым-қатынасқа бейім және өзге елге қоныс аударуға ниетті емес.

Әдебиеттер тізімі

1. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – Москва: Наука, 1988. – 208 с.
2. Мошков В.А. Гагаузские тексты // Известия Общества археологии, истории и этнографии. – Казань, 1895-1896. – Т. XIII, вып. II.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – М.: Изд-во восточной литературы, 1962.
4. Гайраджы Г.А., Тукан Б.П., Колке Е.К., Покровская Л.А. Гагаузско-русско-молдавский словарь. – М.: Советская Энциклопедия, 1973.
5. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. – М., 1964.
6. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Региональные реконструкции. / Отв. редактор

Э.Р.Тенишев. – Москва: Наука, 2002. – 767 с.

7. Аманжолов А.С. О гагаузах Казахстана и их языке. Проблемы тюркологии в истории востоковедения. – Казань: Филиал АН СССР, 1963. – С.24-30.

8. Невская И.А., Тажибаева С.Ж., Шаймердинова Н.Г., Тусупов Ж., Шенинг К. Тюркский мир Казахстана: исследование языков и создание базы данных // Global-Turk // International Journal for Information and Analytics. – Astana: International Turkic Academy, 2016. – 33-42 p.

9. Түркі тілдері. Ұжымдық монография. / Ш.Шаяхметов атындағы тілдерді дамытудың республикалық үйлестіру-әдістемелік орталығы. – Астана, 2015. – 456 б.

10. Державин Н.С. О наименовании и этнической принадлежности гагаузов. – Советская энциклопедия. – №1. – М., 1937. – С.80-87.

11. Аманжолов А.С. Опыт изучения тюркских языков. – Астана: Фолиант, 2012. – 400с.

12. Қайдаров Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: Арыс, 2004. – 360 б.

13. Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 1992. – 192 б.

14. Исаев С. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 340 б.

15. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. – 968 б.

16. Рүстемов Л.З. Қазіргі қазақ тіліндегі араб-парсы кірме сөздері. – Алматы, 1982.

17. Шаймердинова Н.Г., Тажибаева С.Ж. Тюркские языки Казахстана: современное состояние // «Язык и глобализация»: Сборник статей XVI международной научно-теоретической конференции. – Алматы: КазНУ, 2013. – С.58-61.

Н.Г. Шаймердинова, Б.С. Жиембай, А.Е. Абдрасимова

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Особенности языка гагаузской диаспоры, проживающей в Казахстане

Аннотация. В статье рассмотрены особенности языка гагаузской диаспоры, проживающей в Казахстане. Несмотря на то, что гагаузский язык веками соседствовал с неродственными ему языками, он сохранил свою первоначальную структуру, характерную для тюркских языков. На сегодняшний день гагаузский язык классифицирован как исчезающий язык. В статье рассматриваются особенности используемой алфавитной системы на основе анализа аудиозаписей речи представителей тюркских диаспор Казахстана, в том числе гагаузов, проанализированы языковые особенности, характерные для казахстанской диаспоры.

Ключевые слова: гагауз, диаспора, язык, особенности, фонетика, буква, алфавит.

N.G. Shaymerdinova, B.S. Zhiyembay, A.E. Abdrassimova

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Features of the language of the Gagauz Diaspora living in Kazakhstan

Abstract. The article deals with the features of the language of the Gagauz Diaspora living in Kazakhstan. Despite the fact that the Gagauz language has been adjacent to unrelated languages for centuries, it has retained its original structure characteristic of the Turkic languages. Today Gagauz is classified as an endangered language. The article discusses the features of the alphabet system used, based on the analysis of audio recordings of speech of representatives of the Turkic diasporas of Kazakhstan, including Gagauz, analyzed the language features characteristic of the Kazakh Diaspora.

Keywords: gagauz, diaspora, language, particularity, phonetics, letter, alphabet.

References

1. Baskakov N.A. Istoriko-tipologicheskaja fonologija tjurkskih jazykov [Historical and typological phonology of Turkic languages] (Nauka, Moscow, 1988, 208 p.).
2. Moshkov V.A. Gagauzskie teksty [Gagauz texts], News of the Society of Archeology, History and

Ethnography, Volume 3, Issue 2 (Kazan', 1895). (In Russian)

3. Dmitriev N.K. Stroj tjurkskih jazykov [Build Turkic languages] (Publishing House of Oriental Literature, Moscow, 1962).
4. Gairadzy G.A., Tukan B.P., Kolke E.K., Pokrovskaja L.A. Gagauzsko-russko-moldavskij slovar' [Gagauz-Russian-Moldavian dictionary] (Sovetskaia Jenciklopedija, Moscow, 1973).
5. Pokrovskaja L.A. Grammatika gagauzskogo jazyka. Fonetika i morfologija [Grammar of the Gagauz language. Phonetics and morphology] (Moscow, 1964)
6. Sravnitel'no-istoricheskaja grammatika tjurkskih jazykov [Comparative historical grammar of Turkic languages] Regional'nye rekonstrukcii. Executive editor Je.R.Tenishev. (Nauka, Moskow, 2002)
7. Amanzholov A.S. O gagauzah Kazahstana i ih jazyke. Problemy tjurkologii v istorii vostokovedenija [On the Gagauz of Kazakhstan and their language. Problems of Turkic studies in the history of oriental studies] (Branch of the USSR Academy of Sciences, Kazan, 1963, p. 24-30)
8. Nevskaja I.A., Tazhibaeva S.Zh., Shajmerdinova N.G., Tusupov Zh., Shening K. Tjurkskij mir Kazahstana: issledovanie jazykov i sozdanie bazy dannyh [The Turkic world of Kazakhstan: the study of languages and the creation of a database], Global-Turk, International Jorنال for Information and Analytics (International Turkic Academy, Astana, 2016)
9. Tjurki tilderi [Turkic languages] Sh.Shajahmetov atyndagy tilderdi damytudyn respublikalyk uilestirudistemelik ortalygy (Astana, 2015, 456 p.).
10. Derzhavin N.S. O naimenovanii i jetnicheskoj prinadlezhnosti gagauzov [On the name and ethnicity of the Gagauz] Sovetskaja jenciklopedija [Soviet encyclopedia], № 1 (Moscow, 1937, p. 80-87).
11. Amanzholov A.S. Opyt izuchenija tjurkskih jazykov [Experience of study of turkic languages] (Foliant, Astana, 2012)
12. Kaidarov A., Orazov M. Tjurkitanuga kirispe [Introduction to turkology] (Arys, Almaty, 2004, 360 p.).
13. Tomanov M. Tjurki tilderinin salystymaly grammatikasy [Comparative grammar of Turkic languages] (Kazak universiteti, Almaty, 1992, 192 p.).
14. Isaev S. Kazirgi kazak tili. Morfologija [Modern Kazakh language. Morphology] (Oner, Almaty, 2007, 340 p.).
15. Kazak tilinin tusindirme sozdigi [Explanatory dictionary of the Kazakh language] (Dajk-Press, Almaty, 2008)
16. Rustemov L.Z. Kazirgi kazak tilindegi arab-parsy kirme sozderi [Arabic-Persian Words in Modern Kazakh Language] (Almaty, 1982)
17. Shaimerdinova N.G., Tazhibaeva S.Zh. Tjurkskie jazyki Kazahstana: sovremennoe sostojanie [Turkic languages of Kazakhstan: modern state], Jazyk i globalizacija [Language and globalization], Collection of articles of the XVI international scientific-theoretical conference (KazNU, Almaty, 2013, p. 58-61). (In Russian)

Авторлар туралы мәлімет:

Шаймердинова Н.Ф. – түркітану кафедрасының профессоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтпаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Жиембай Б.С. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультетінің докторанты, Сәтпаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Әбдірәсімова А.Е. – Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Халықаралық қатынастар факультетінің докторанты, Сәтпаев көш., 2, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Shaymerdinova N.G. – Doctor of Philology, Professor of Turkology Department, L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Zhiyembay B.S. – PhD student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

Abdrassimova A.E. – PhD student of L.N.Gumilyov Eurasian National University, Satpayev str., 2, Nur-Sultan, Kazakhstan.

**«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы»
журналында мақала жариялау ережесі**

1. Журнал мақсаты. Саяси ғылымдар, аймақтану, шығыстану, түркітану салалары бойынша мұқият тексеруден өткен ғылыми құндылығы бар мақалалар жариялау.

2. Журналда мақала жариялаушы автор мақаланың қол қойылған бір дана қағаз нұсқасын Ғылыми басылымдар бөліміне (редакцияға, мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 408 кабинет) және vest_polit@enu.kz электрондық поштасына Word форматындағы нұсқаларын жіберу қажет. Мақала мәтінінің қағаз нұсқасы мен электронды нұсқалары бірдей болулары қажет.

Мақалалар *қазақ, орыс, ағылшын, араб, түрік* тілдерінде қабылданады.

3. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі мақаланың Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысында басуға келісімін, шетел тіліне аударылып қайта басылуына келісімін білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына кепілдеме береді. Сонымен қатар мақала мәтінін плагиат жүйесінде тексеруге келісімін білдіреді.

4. Мақаланың көлемі 18 беттен аспауға тиіс (6 беттен бастап).

Мақаланың құрылымы

5. XFTAP <http://grnti.ru/> - *бірінші жолдың сол жақтауында;*

Автор(лар)дың аты-жөні – жолдың ортасында;

Мекеменің толық атауы, қаласы, мемлекеті (егер авторлар әртүрлі мекемеде жұмыс жасайтын болса, онда әр автор мен оның жұмыс мекемесі қасында бірдей белгі қойылу керек) – жолдың ортасында;

Автор(лар)дың E-mail-ы – жақша ішінде, курсивпен, жолдың ортасында;

Мақала атауы – жолдың ортасында;

Аннотация (100-200 сөз; мақаланың атауын мейлінше қайталамауы қажет; әдебиеттерге сілтемелер болмауы қажет; мақаланың құрылысын (кіріспе, мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды) сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұны берілуі қажет).

Түйін сөздер (6-8 сөз не сөз тіркесі). Түйін сөздер мақала мазмұнын көрсетіп, мейлінше мақала атауы мен аннотациядағы сөздерді қайталамай, мақала мазмұнындағы сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, ақпараттық-ізвестіру жүйелерінде мақаланы жеңіл табуға мүмкіндік беретін ғылым салаларының терминдерін қолдану қажет.

Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды бөлімдерін қамтуы қажет – *жоларалық интервал - 1, азат жол «қызыл жолдан» - 1,25см, беттеу жолағы – еніне сай жасалады.*

Таблица, суреттер – аталғаннан кейін орналастырылады. Әр **таблица, сурет** қасында оның аталуы болуы қажет. Сурет айқын, сканерден өтпеген болуы керек.

Жалпы қолданыста бар аббревиатуралар мен қысқартулардан басқалары міндетті түрде алғаш қолданғанда түсіндірілуі берілуі қажет.

Қаржылай көмек туралы ақпарат бірінші бетте көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі. Мәтінде әдібиеттерге сілтемелер тікжақшаға алынады. Мәтіндегі әдебиеттер тізіміне сілтемелердің номерленуі мәтінде қолданылуына қатысты жүргізіліде: мәтінде кездескен әдебиетке алғашқы сілтеме [1] арқылы, екінші сілтеме [2] арқылы т.с.с. жүргізіледі. Кітапқа жасалатын сілтемелерде қолданылған беттері де көрсетілуі керек (мысалы, [1, б. 45]). Жарияланбаған еңбектерге сілтемелер жасалмайды. Сонымен қатар, рецензиядан өтпейтін басылымдарға да сілтемелер жасалмайды (әдебиеттер тізімін,

әдебиеттер тізімінің ағылшынша әзірлеу үлгілерін журнал bulpolit.enu.kz сайтындағы мақаланы рәсімдеу үлгісінен қараңыз).

6. Мақала соңындағы әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтер орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса), орыс және ағылшын тілінде (егер мақала түрік немесе араб тілінде жазылса) беріледі.

Авторлар туралы мәлімет: автордың аты-жөні, ғылыми атағы, қызметі, жұмыс орны, жұмыс орнының мекен-жайы, телефон, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде толтырылады.

7. Қолжазба мұқият тексерілген болуы қажет. Техникалық талаптарға сай келмеген қолжазбалар қайта өңдеуге қайтарылады. Қолжазбаның қайтарылуы оның журналда басылуына жіберілуін білдірмейді.

Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Автор (рецензент мақаланы түзетуге ұсыныс берген жағдайда) өңдеп қайта, қолжазбаның түзетілген нұсқасын редакцияға қайта жіберуі қажет. Рецензент жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі.

Пікірі мақұлданған мақалаларды редколлегия алқасына талқылап, басуға келіседі.

8. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі: 4500 тенге – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қызметкерлері үшін және 5500 тенге басқа ұйым қызметкерлеріне.

Provision on Articles submitted to the Journal
“Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series”

1. Purpose of the journal. Publication of carefully selected original scientific works and book reviews in the fields of political science, regional studies, oriental studies, turkology.

2. An author who wishes to publish an article in a journal must submit the article in hard copy (printed version) in one copy, signed by the author to the scientific publication office (at the address: 010008, Republic of Kazakhstan, Nur-Sultan, Satpayev St., 2. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 408) and by e-mail vest_polit@enu.kz in Word format. At the same time, the correspondence between Word-version and the hard copy must be strictly maintained.

Language of publications: *Kazakh, Russian, English, Turkish, Arabic.*

3. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations and also he/she agrees to check the uniqueness of the article text.

4. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 6 pages).

5. Structure of the article (page – A4 format, portrait orientation, page margins on all sides - 20 mm. Font: type - Times New Roman, font size - 14)

IRSTI <http://grnti.ru/> - *first line, left*

Initials and Surname of the author (s) - *center alignment, italics*

Full name of the organization, city, country (if the authors work in different organizations, you need to put the same icon next to the name of the author and the corresponding organization) - *center alignment, italics*

Author's e-mail (s)- *in brackets, italics*

Article title - *center alignment, bold*

Abstract (100-200 words, it should not contain a formula, the article title should not repeat in the content, it should not contain bibliographic references, it should reflect the summary of the article, preserving the structure of the article - introduction, problem statement, goals, history, research methods, results /discussion, conclusion).

Key words (6-8 words/word combination. Keywords should reflect the main content of the article, use terms from the article, as well as terms that define the subject area and include other important concepts that make it easier and more convenient to find the article using the information retrieval system).

The main text of the article should contain an introduction, problem statement, goals, history, research methods, results / discussion, conclusion - *line spacing - 1, indent of the “red line” -1.25 cm, alignment in width.*

Tables, figures should be placed after the mention. Each illustration should be followed by an inscription. Figures should be clear, clean, not scanned.

All **abbreviations**, with the exception of those known to be generally known, must be deciphered when first used in the text.

Information on **the financial support** of the article is indicated on the first page in the form of a footnote.

References

In the text references are indicated in square brackets. References should be numbered strictly in the order of the mention in the text. The first reference in the text to the literature should have the number [1], the second - [2], etc. The reference to the book in the main text of the article should be accompanied by an indication of the pages used (for example, [1, p. 45]). References to unpublished works are not allowed. Unreasonable references to unreviewed publications (examples of the description of the list of literature, descriptions of the list of literature in English, see on the journal web-site bulpolit.enu.kz).

At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is in Russian) and in Russian and Kazakh languages (if the article is English language), in Russian and English (if the article is in Turkish or Arabic language).

Information about authors: surname, name, patronymic, scientific degree, position, place of work, full work address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English.

6. The article must be **carefully verified**. Articles that do not meet technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the article has been accepted for publication.

7. Work with electronic proofreading. Articles received by the Department of Scientific Publications (editorial office) are sent to anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. The authors must send the proof of the article within three days. Articles that receive a negative review for a second review are not accepted. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office. Articles that have positive reviews are submitted to the editorial boards of the journal for discussion and approval for publication.

Periodicity of the journal: 4 times a year.

8. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4,500 tenge, for outside organizations - 5,500 tenge):

Положение о рукописях, представляемых в журнал «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология»

1. **Цель журнала.** Публикация тщательно отобранных оригинальных научных работ и обзоров книг по направлениям политические науки, международные отношения, востоковедение, регионоведение, тюркология.

2. Автору, желающему опубликовать статью в журнале необходимо представить рукопись в твердой копии (распечатанном варианте) в одном экземпляре, подписанном автором в Отдел научных изданий (по адресу: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Учебно-административный корпус, каб. 408) и по e-mail vest_polit@enu.kz. При этом должно быть строго выдержано соответствие между Word-файлом и твердой копией.

Язык публикаций: казахский, русский, английский, турецкий, арабский.

3. Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций, а также дает согласие на проверку уникальности текста статьи.

4. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц).

5. **Схема построения статьи** (страница – А4, книжная ориентация, поля со всех сторон – 20 мм. Шрифт: *тип – Times New Roman, размер (кегель) - 14*):

МРНТИ <http://grnti.ru/> - первая строка, слева

Инициалы и Фамилию автора(ов)- выравнивание по центру, курсив

Полное наименование организации, город, страна (если авторы работают в разных организациях, необходимо поставить одинаковый значок около фамилии автора и соответствующей организации)

E-mail автора(ов) – в скобках курсив

Название статьи – выравнивание по центру полужирным шрифтом

Аннотация (100-200 слов; не должна содержать формулы, по содержанию повторять название статьи; не должна содержать библиографические ссылки; должна отражать краткое содержание статьи, сохраняя структуру статьи – введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы).

Ключевые слова (6-8 слов/словосочетаний).

Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы).

Основной текст статьи должен содержать введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы – *межстрочный интервал – 1, отступ «красной строки» -1,25 см, выравнивание по ширине.*

Таблицы, рисунки необходимо располагать после упоминания. С каждой иллюстрацией должна следовать надпись. Рисунки должны быть четкими, чистыми, несканированными.

Все **аббревиатуры и сокращения**, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте.

Сведения о финансовой поддержке работы указываются на первой странице в виде сноски.

Список литературы. В тексте ссылки обозначаются в квадратных скобках. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая - [2] и т.д. Ссылка на книгу в основном тексте статьи должна сопровождаться указанием использованных страниц (например, [1, с. 45]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются. Нежелательны ссылки на нецензурируемые издания (примеры описания списка литературы, описания списка литературы на английском языке см. на сайте журнала bulpolit.enu.kz в образце оформления статьи).

В конце статьи, после списка литературы, необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке), на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке), на русском и английском (если статья оформлена на турецком или арабском языках).

Сведения об авторах: фамилия, имя, отчество, научная степень, должность, место работы, полный служебный адрес, телефон, e-mail – на казахском, русском и английском языках.

6. Рукопись должна быть тщательно выверена. Рукописи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись принята к опубликованию.

7. Работа с электронной корректурой. Статьи, поступившие в Отдел научных изданий (редакция), отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Статьи, получившие отрицательную рецензию к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения и утверждения для публикации.

Периодичность журнала: 4 раза в год.

8. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение к опубликованию необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ им. Л.Н. Гумилева – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге):

Редактор: Р.А. Нуртазина
Шығарушы редактор: Ә.С. Жұматаева
Дизайн: Ә.С. Жұматаева

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
-2019. - 3(128). - Нұр-Сұлтан: ЕҰУ. 146-б.
Шартты б.т. -18,2 Таралымы - 25 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ.,
Сатпаев көшесі, 2
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-432)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды